БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.
III 23429

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імени
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. 25429

25429

Сергій Єфремов.

ЗА РІК

1912-й.

СТАТТІ, ФЕЛЬЄТОНИ,

ЗАМІТКИ.

06
10

Видавництво
„Вік“.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Сергій Єфремов.

ЗА РІК

1912-й.

2916

Статті, фельєтони, замітки.

В бібліотеку
Наукового Товариства
ім. Шевченка
Автор

(300)

У Київі.
Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки. Трехсвят. 5.
1913.

Пр. № 08 с. Гл. УССР - 1965

Львів. Бібліотека
АН. У

Т3(2Ук)5

216

З нашого життя.

I *).

З новорічних бажаннів.—Добренька „Россія“ і лихі „сограждане“.—Панські жарти.—На мирову.—З ким миритись?—Просвітлення і теплий кожух.—Пошесть на жарти.—Як Савенківці з богданівців у над-мазепинців обернулись.—Д. Шульгин з „Кіевлянина“ кличе до „возмущенія“.—Що любить цей пан і що ненавидить.—„Презрѣнные малороссіяне“.

З усіх новорічних бажаннів, як завжде досить банальних і без змісту, найбільш припало спершу було мені до душі бажання „Россіи“. „Пожелаемъ,—писав поміж новорічними привітаннями офіціоз, — просвѣтлѣнія государственной мысли среди нашихъ инокровныхъ согражданъ и полнаго примиренія ихъ съ народомъ строителемъ Имперіи. Общаго дѣла,—аргументує „приватне“ видання,—много и не въ раздѣленіи, а въ объединеніи и взаимномъ примиреніи—задача нашего будущаго, залогъ силы и могущества Россіи“. І не тільки тим припало мені до „инокровної“ душі це бажання, що винайдено ще новий термін для инородців, а й змістом своїм. Є ще добрі душі на світі, що піклуються про всіх „униженныхъ и оскорбленныхъ“! Чи може бути, справді, що більш на світі принижене й ображене, як оті, мовляв, „инокровные сограждане“ в Росії,—ці громадяне другого й третього сорту,—чи знайдеться ще хто більш забутий Богом і людьми, хто ні ласки, ні привіту ні

*) „Рада“, ч. 6.

звідки не має? А отже добренька „Россія“, немов той щедрий дід святковий, згадала таки й про них, забутих покидьків нещасних, і од щирого серця приносить свій празниковий дарунок... Як тут було не зрадіти й не звеселитися серцем, таке про нас піклування бачучи? Е, коли вже й „Россія“ таким тоном заговорила,—ну, значить, край прийшов ворожнечі й зненависті, сміливо пишіть—„на землі мир, в человіціх благоволеніе!..“ І такі вже перспективи полізли були в голову, що зовсім розчулився був чоловік. От тільки того „просвѣтлѣнія государственной мысли“коли б добути—і зараз в обійми до д. Гурлянда: стоїть же він, сердешний, на поготові, роскрив обійми, губи наставив для поцілунків і жде-дожидає, коли слідом за „просвѣтлѣніемъ“ кожна „инородна“ душа йому в обійми кинеться...

„І був той поцілунок—поцілунком Юдиним,“—раптом мов огнем опекло мою „инокровну“ душу, і почала вона аналізувати бажання „Россіи“ й свої висновки снувати з його. Згадала й те, як на передодні ще бідкалась „Россія“, що лікарський з'їзд „мазепинці“ мають захопити, й гукала, щоб притьмом їх туди не пускати, бо не доросли, мовляв, ще до „общепризнаннаго языка“. І ще багато дечого згадалось, і радощі мов рукою зняло. Що це обмарило, чи що: празниковий жарт за правду взяти! Вчути людський голос там, „надгробные гдѣ воютъ клики“! Згоду й любов знайти на смітнику друкованого слова!.. Ні, истинно—лихий попутав...

Так, то жарт був! Звичайний панський жарт, який показує, що пані „Россія“, нівроку собі, в доброму гуморі прокинулась на новий рік і має охоту трошки екстравагантним способом розважитись. Великі пани, як відомо, люблять жартувати. Після доброго, смашнаго обіду, після тихого одпочинку в затишному куточку—добре так на душі робиться, добродушний спокій разливається по тілу, кров тихо обертається в жилах, ліниво плинуть думки, сплітаючись у гумористичні комбинації... Ввесь світ, здається, тоді обняв би, а не то „инокровныхъ

согражданъ"! І от маєте—новорічне бажання з обіймами й поцілунками „инокровнымъ согражданамъ" у перспективі... Сьогорішні святки взагалі багаті були на такі панські жарти. От, напр., на що вже солідна фигура—„Новое Время", а й вона сплескала жартома таке, що навіть з її погляду купи не держиться. Вичитала десь-то в оповістці, що українські письменники між „инородців" попали, та й жартує собі любенько: „жидовская, мовляв, штука". І забуло, сердешне, хто саме й коли нас у инородці постриг... Або от ще „Кіевлянинъ"—така насуплена раз-у-раз почвара, що ніколи й усмішки на виду не побачиш,—раптом ще перед святами, заздалегідь смакуючи святочні потрави, загукав був: „на землі мир, в человіціх благоволеніє" — з приводу покараних на смерть персів...

Але всякі й жарти бувають. Инший тільки поблажливу усмішку викличе, а од иншого кров закипає в жилах. І коли „Россія" своїм праздниковим жартом думала просто розважити себе й людей насмішити, то дуже помилилась. Це той жарт, що зглибока зачіпає душу, що на занадто велику образу скидається, на уразливий глум з чужої біди. А в такому разі він просто нерозумний, не кажучи вже про те, скільки нахабства треба мати, щоб глузувати з зв'язаної людини.

Справді—нас, „инокровныхъ согражданъ", кличуть помиритися з „народомъ-строителемъ" і навіть читають нам нотації про спільне діло, про єднання інтересів і т. и. Облишмо навіть питання про те, чи уповноважив „народъ-строитель" говорити за себе „Россію" й чи доручав їй того замирення шукати – але ось що впадає зараз же в око кожному „инокровному": чи сварився він коли з народом великоруським і чи справді аж миротворства Гурляндового треба, щоб їм помиритись? Відповідь на це одна може бути: з народом великоруським, тим самим народом, що саме тепер мало не на половині великоруської території гине з голоду—ніколи ніякої сварки ні у кого з инородців не було.

Правда, багато обра́з зазнала кожна „инокровна“ душа за свою „инокровність“, але не від великоруського народу їх вона зазнавала,—того народу, що й сам чималу випив гіркої. Отже, хоча й сказано: „блаженні миротворці“, але зовсім даремно й безпотрібно взялися казенні публіцисти мирити тих, хто ніколи не сварився і, можна думати, зумів би тихомирно розмежуватись, аби їм на перешкоді всякі Гурлянди не ставали. „Народъ-строитель“ у новорічному бажанні „Россіи“—це просто реторична фигура виходить, замісць тих кругів, за які держиться сліпуючи офіціоз. З ними власне мирити хоче „инокровныхъ согражданъ“ добренька „Россія“. Та ж чи може бути така згода й за яку ціну її можна купити?—ось дальші питання, що виникають із новорічного жарту „Россіи“.

Ціна, коли хочете, невелика,—звичайно, як на погляд „Россіи“. Досить вам отого „просвѣтлѣнія государственной мысли“ добути—і телець упитанний, мов для блудного сина того, готовий буде для вас. Але що саме значить оте „просвѣтлѣніе“? О, зовсім дрібниця: перейміться державною мудрістю „Россіи“, тобто, зречіться самих себе, перейдіть на службу бюрократії й поробіться добрими „русскими патріотами“, звичайно, знов же в розумінні „Россіи“, і на тому край: ваші „инокровні“ душі тоді враз милі та любі стануть офіціозним публіцистам і, хиба тільки дуже вже розсердившись, вилаються вони „моченымъ жидомъ“, чи „хахломъ безмозглымъ“. Та чи подумали хоч на хвилину наші миротворці, що таке „просвѣтлѣніе“ й така згода з адептами „Россіи“ (про народ великоруський, знов кажу, нема чого тут і згадувати) значили б власне смерть для всіх инокровних душ, зраду дійсних інтересів справжніх реальних народів, яких не поведеш же, хоч би й хотів хто, на налигачі в передпокій „Россіи“: не вмістяться вони там. Чи спинились хоч на хвилину вони над тим, що таке миротворство, власне з їхнього гурту та ще з такими порадами, бренить як найвищий глум над „ино-

кровными согражданами"? Адже ж, як зовсім справедливо завважила офіціозові „Кіевская Мысль" —„як-раз минулий рік завершив націоналістичну політику всіх попередніх років і в реальне діло перетворив найсміливіші бажання: тим останеться він у пам'ятку, що ворожнечу з инородцями довів до крайнього напруження й бив їх у саме серце". І то не серце було б, а купа клоччя, коли б на миролюбні заклики Гурляндів відповіло воно инакше, як не словами Шевченка:

Спасибі за раду:
Теплий кожух—
Тільки, шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите...

Не чим иншим підбито й поради та бажання „Россіи" і, певна річ, не такими панськими жартами, за якими й на макове зерно щирости не видко, прихилити до себе „инокровныхъ согражданъ". На це треба чогось иншого,—того, чого як-раз і бракує „Россіи" та панам її...

Велика взагалі мода зайшла тепер на панські жарти: въ доброму, видко, гуморі панове націоналісти прокинулись і дуже кортить їм забавитися чужим коштом. І яких тільки дотепів не складає їхня вигадлива фантазія!.. У нас писалося вже про один такий націоналістичний жарт, що стався з найменням „богданівці", яке з легкої руки д. Савенка хотять до себе прип'яти націоналісти з кіевлянинських „тожемалороссовъ". Виходить, що гетьман-автономист був предтечею й батьком теперішніх Савенків, для яких не то автономія України, а навіть українське письменство, преса, „Просвіти", то-що—не що инше, як сепаратизм, державна зрада й замах—певна річ, проти „народа-строителя". Не можна сказати, щоб дотепний то був жарт: навіть на карикатуру занадто це велике вже безглуздя. Отже савенківці —чому, справді, не приняти б їм цього титула й чим з їхнього погляду Савенко од Богдана гірший?—не

спінились навіть на такому дикому жарті й награють тепер на йому всякі відповідні мелодії. Знайшлись між їми такі митці, яких навіть „богданівцями“ не задовольнити й які так і пруть у „мазепинці“,—та що̀ там „мазепинці“—у „на̀д-мазепинці“, заявляючи, що з їх, савенківців, „бо́льшіе украинофилы, чѣмъ господа мазепинцы“. Один із таких „над-мазепинців“, досить відомий В. Шульгин, виложив оце свій символ віри в „Кіевлянинѣ“ (стаття „Украина“, в н-рі 4-му).

Насамперед „над-мазепинець“ цей обурюється з того, що його однодумців не розуміють, що про їх небилиці роспускають: це, мовляв, „мрачные гасители всякаго проявленія народной души. Они хотятъ преслѣдовать малорусское нарѣчіе, они хотятъ преслѣдовать малорусскую пѣсню, они хотятъ загубить всѣ тѣ черты душевныя и бытовыя, которыя выработала Украина въ своей исторіи“. Не вірьте цьому!—криком кричить як порох пальоний д. Шульгин: „Мы не только не посягаемъ на малорусскій говоръ, бытовыя историческія особенности и прелесть украинской поэзіи, но мы охраняемъ ее и лелѣемъ“. Мало вам—то маєте більше: „кто бы захотѣлъ вырвать ихъ, отнять ихъ у насъ—встрѣтилъ бы сопротивленіе людей, которые умѣютъ защищать то, что они любятъ“... Більше хочете—дасть вам д. Шульгин і більше: „если бы кто-нибудь когда-нибудь посягнулъ на эти жемчужины молодости, все существо наше закипѣло бы обидой и возмущеніемъ“...

Чуєте, чуєте, як заговорили савенківці після того, як привідця їхній мав необережність признатись до спадщини Богдана Хмельницького!... Діло доходить, як бачимо, вже аж до „сопротивленія“, до „возмущенія“, до активної оборони того, що́ так палко люблять „більші українофили, нїж сами мазепинці“. Це вже либонь не жартом пахне! От-от лиш невидко, як на сторінках „Кіевлянина“ д. Шульгин друкуватиме статті, нехай і „малорусскимъ говоромъ“, в оборону „бытовыхъ историческихъ осо-

бенностей“ України, а д. Савенко обстоюватиме за українську школу, а д. Волинець чи ще там хто візьме на свій пай автономію... На все, одно слово, знайдеться свій спеціяліст і вони зуміють сказати про Україну те і так, щó і як досі ніхто не говорив. Що там тії „господа мазепинцы“: вони щось ніби роблять для українського народу, але роблять зле, невдатно, вони, напр., тільки „ломаютъ и портятъ прекрасное народное нарѣчіе, принесенное изъ тьмы временъ“, а от у „над-мазепинців“ піде музика зовсім инша. Правда, й досі наші над-мазепинці рідною культурою не гребували, але, як по щирости признається д. Шульгин, було це у його тільки з панночками на „Гимназической горкѣ“: там вони тільки й виявляли свою любов до України. Зате аж ось коли запалився справді д. Шульгин: він покаже напр. д. Зилову, Карамазинові й усьому шкільному начальству, як вибивати з школярів любий „малорусскій говоръ“ та нищити „прелесть украинской поэзіи“; він струсне цензурою й поліцією за конфискату Шевченкового „Кобзаря“; він і перед військовим начальством не поступиться за те, що у війську калічать „прекрасное народное нарѣчіе“; він і до синода дійде за заборону „безхитростной трехкупольной церкви“... Адже хто-хто, а принаймні д. Шульгин належить до тих людей, що „умѣютъ защищать то, что они любятъ“...

Але нехай не турбується ні д. Зилов з Карамазином, ні цензура з поліцією, ні військове начальство, ні синод,—нема їм чого тремтіти: з образи та обурення Шульгинового нічого страшного для них не вийде. Д. Шульгин справді любить Україну, але

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала...
Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво...
Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови—

згадалась нам влучна Франкова характеристика. Що ж—це теж любов і коли до цього додати ще „Гим-

назическую горку" з панночками, то матимем, певне, цілий асортимент того, щó любить у рідному краю д. Шульгин з ватагою своїх „над-мазепинців". Звичайно, що не доведеться йому витягати шаблі з пихов, щоб цю свою любов обороняти. Хліб і кусень сала, добре пиво й дім, воли та корови і навіть Гимназичну горку—все це він має і за цим добром, звичайно, ніхто не сягатиме: ні д. Зилов, ні цензура, ні поліція, хиба що „нарушеніе общественной тишины" пальоний д. Шульгин заподіє. І всі оті крики про любов та нахвалки про оборону—це просто звичайні панські жарти, що з ситого шлунку виходять і вище од шлунку—ні до серця, ні до голови—не підіймаються...

Одно тільки не жарти в писанні д. Шульгина: це запекла зненависть до тих, кого він зве „мазепинцами", „политическими измѣнниками", „предателями Россіи", людьми „хуже татаръ, хуже половцевъ", і з ким заприсягається боротись до загину. І це не диво. Адже ці люде руйнують йому над-мазепинську іділію такої любої всяким патріотам сала й пива Гимназичної горки; адже вони неустанно будять приспану совість, ворушать самосвідомість у народі, кличуть до справжньої любови до рідного краю. Іхня любов—то любов не за хліб та кусень сала, а любов, що самі жертви несе з собою, що сама праці, подвига й терпіння вимагає. Ну, де ж таки героям пива й Гимназичної горки т а к у любов зрозуміти і як можна їм не зненавидіти людей, що таку любов носять у своєму серці? Як не боротися з ними, що підривають панування пануючих, нагадують, чий власне хліб вони заїдають і звідки їхній кусень сала взявся?.. Не диво, що ці неспокійні люде псують добрий гумор утробним патріотам, і ми зрозуміли б д. Шульгина, коли б навіть він і не присягавсь так палко їх ненавидіти й з ними боротись; ми цілком віримо, що ці люде гірш половців і татар для його. Де там тії у гаспида половці з татарами, а тут зáраз не дають тобі з упокоєм хліба-соли уживати!.. І нема чого з ними церемонитись,

тут вже зовсім не платоничні маємо нахвалки—повстати на оборону „жемчужинъ молодости“,—тут дійсна боротьба усіма заходами, од брехень, наклепу й доносу почавши, боротьба за шкурні інтереси, за істнування, розумієте ви—за те істнування, що на темноті й поневоленні примостилось, що дає д. Шульгинові з його „над-мазепинцями“ і кусень сала, і добре пиво. Чи ж може він не стати на сторожі коло темноти, чи може простити людям, що її розганяють?

Так, д. Шульгин має рацію і в любові своїй, і в своїй зненависті. Має рацію навіть тоді, коли ширить свідому—він знає це—неправду всякими страшними на його погляд словами про зраду та запроданство своїх ворогів. Більш йому нема чого робити й инших засобів він не знайде. Даремно тільки на Бога він посилається: „божія, кажуть, никтоже вѣсть“—отже й д. Шульгин. Так само даремно Гоголя кличе за свідка своїх брехень: у Гоголя міг би він знайти не одну терпку для себе правду, от хоча б про тих „презрѣнныхъ малороссіянъ“... д. Шульгин і сам певне знає, як про таких соколів думав колись навіть Гоголь. Міг би, кажу, знайти, та не знайде, бо не туди дивиться той, хто рідний край утіхами на Гимназичній горці заступає.

II *).

„Споръ южанъ и сѣверянъ“.—Документи і брудна піна.—Єдність та инородці.—Центральна культура й місцеві.—Три категорії національних рухів.—Замісць привітання—боротьба.—Новий документ до старих позвів.—Виразна постать д. Струве.—Сподівання й розчарування.—Дві людини в одній особі.—Справедливість у боротьбі з патріотичною трівогою.—Мономахія та її наслідки.—Самостійна українська культура перед державним обличчям д. Струве.—Спасенна фикція.—Великорос без культури.—Спокусливі картини й мачушина добрість.—Економична база.—На якому коні їхав і куди заїхав д. Струве.

Давній, затяжний „споръ южанъ и сѣверянъ“, як охрестив небіжчик Пипін змагання українців з

*) „Рада“, ч. 23.

великоросіянами за свою культурну самостійність і розвиток, збагатився цими днями ще на один документ. Правда, не один, а багато останніми часами голосів лунало й лунає проти українства, що стало ніби метою, в яку з усіх боків націляються всякі наїздники друкованого слова,—але не всякий такий голос можна приймати за документ в ідейному змаганні. Наїздницькі наскоки, напр., Меншикових, Савенків і К⁰, про які була мова у нас того разу, сюди, видима річ, не приходяться. Всі оті облудні й свідомо брехливі крики про державну зраду, запроданство та мазепинство, все те удане й роблене галасування новітніх „богданівців“ без Богдана та „українофилів“ без України—згадаймо д. Шульгина—занадто духом поліцейського участка перенялися й одгонять його специфичними пахощами. Так занадто, що не годиться їх брати за документи в тих літературних, значить—насамперед ідейних позвах, які тягнуться от уже мало не ціле століття, корінням своїм сягаючи далеко в глиб віків. То́, кажу, не документи, а брудна піна, що накипає серед наших напружених стосунків, громадських і національних, і змагатися з ними серйозно—не варт заходу. Досить тільки роскрити справжню вдачу їхньої вовчої натури, щоб ідейно з ними скінчити, хоча, звісно, це їм ані трохи не заважає своє діло робити. Але характерна річ: що́ рясніше таких облудних голосів лунає, то рідше вишукується протиукраїнський голос, який не закликав би до боротьби поліцейськими заходами, але саме ідейне мав би значіння. Рідшає ідейних людей поміж супротивниками українства і через те так мало тепер можна знайти справжніх документів до літературного змагання.

В цих літературних позвах, у тому, мовляв, „спорі“, в ідейній боротьбі за своє істнування українство раз у-раз оборонну займало позицію,—легко зрозуміти, чому. Та „русская“ культура, що виникла й розвилася на ґрунті великоруському, через усякі політичні умови перейшла межі родимого

грунту й намагається, а в де-якій мірі навіть і встигла, стати загально-російською культурою, під свій вплив підбити всю людність держави, не розбіраючи меж етнографичних, не рахуючись з поділом національним. Під захистом державних установ, користуючись з усіх тих засобів, що дає централізована до останньої міри держава, ця великоруська культура, разом з найголовнішою ознакою її—мовою, йшла у всі закутки держави, переймаючи собою вершечки й чужих націй. Це справляє на перший погляд ілюзію, ніби вся людність Росії на те тільки й призначена, щоб переймати й засвоювати готову вже культуру, переймаючись і зверхними ознаками національної єдности. „Обрусеніе" стало не тільки урядовою програмою, але, наперекір може свідомости, увійшло і в громадські елементи, що не звикли рахуватися з національними ріжницями та разом з державним викохували в собі й централізм громадський. „Инородці" були й єсть для звичайного російськаго інтелігента quantité negligeable, досадною якоюсь плямою на одностайній карті державній, і практично вони повинні були раз-у-раз поступатись на користь загально-російської, тобто власне великоруської, культури усіма своїми інтересами.

Та в дійсности все-таки викреслити з життя тих инородців, усі численні народи не великоруського коріня, що в сумі дають близько 60% всієї людности в державі,—було над силу людську. Повинен був—де раніше, де пізніше—початись той процес, що раз-у-раз повстає в неодноцілих з національного погляду державах. Починається національне відродження недержавних націй, а разом з тим і активна—бо пасивна ніколи й не припинялась—одсіч побіденному ходові великоруської культури. Недержавні нації силкуються обмежити вплив центральної культури, а натомісць більший чи менший дати простір культурам місцевим, ними задовольняючи в ширшому чи в вузчому масштабі свої культурні потреби Натурально, що в оцій творчій

роботі місцеві культури повинні були спіткатися з центральною, а спіткавшись стати до боротьби з нею, обороняючи спершу своє право на існування, а потім, з розвитком національного руху, й здобуті вже позиції од централістичних претензій, що намагаються все звести до „одного знаменателя". Взагалі в Росії тепер є три категорії національних питаннів з погляду того, як центральна культура ставиться до місцевих. До першої категорії належать такі нації, як поляки та финляндці, що вже зовсім на твердий стали ґрунт у своїх культурних правах і національних домаганнях. У Польщі та в Финляндії, хоч би що́ говорили собі шовинисти з центру, а великоруська культура вже зреклась яких-небудь надій на перемогу й панування. До останньої категорії належать численні народи й народці, переважно північні, серед яких національний рух ще не прокинувся, хоч певне й прокинеться раніше чи пізніше. У націй обох зазначених категорій культурна боротьба або вже скінчилась, або ще не починалась і через те національна справа не викликає тут великих суперечок. Далеко цікавіше становище націй третьої, середньої, категорії. В своєму культурному поступі нації з цієї категорії вже зазнали втіхи національного відродження, вже власними силами і в своїх національних формах можуть і хочуть свої культурні потреби задовольняти, в процесі задоволення витворюючи й розвиваючи власну культуру. Саме отут і доводиться цим початкам національних культур стрівати на своєму шляху ту центральну культуру, що тим часом встигла вже була пустити де-яке коріння, принаймні хоч серед верхів нації. Негостинно стріває ця культура своїх молодших сестер... Все їй здається, що то проти нéї заходи, що то на її величність замах робиться... І замісць привітання— роспочинається затяжна боротьба. Центральній культурі стають до підмоги не тільки культурні сили, а й усі засоби централізованої держави, увесь складний механизм публічного життя; національ-

ним—самі благородні заходи поодиноких мрійників, потім невеликі гуртки їхніх наступників, що в пориві збудженої совісти переживали часто тяжкий процес повороту до рідної національности... І вже тільки згодом за ними йдуть і ширші маси, коли починають свідомо ставитись до свого національного добра та надбання.

Нерівна це боротьба, неоднаковими силами й заходами вона живиться. Як не легко дістається у ній кожен ступінь наперед, показує найкраще нам відома історія українського національного відродження й руху. Найтяжче і найгірше в ній зовсім не ті заходи, з якими йде до відродженої нації держава та її органи. Далеко болячіші та й морально дошкульніші ті удари, яких зазнавати доводиться від культурних сил пануючої нації. Ці сили самохіть, із доброї волі, ніколи не зрікаються свого впливу, а хоч би щó намагаються вдержати за собою чи то „господствующее положеніе“, чи „stan posiadania“, як говорять нам з двох боків, а місцевим силам лишити, в кращому разі, вузеньку смужку другорядних інтересів. Усі засоби наукові й літературні покличуть ці сили і як на долоні покажуть вам, що так і повинно бути, що національне відродження рідного народу—то небезпечні игрaшки, незрозуміла примха на збитки вселюдській культурі; що коли ти вродився на дні, то до світла пнутися тобі зась иншими дорогами, опріч тих, що проказує пануюча культура... На оцьому власне ґрунті, —ґрунті, скажу так, культурного егоїзму й заздрощів—і відбуваються ті літературні позви, той затяжний „споръ южанъ и сѣверянъ“, якого останній документ лежить оце перед нами. Вийшов він з-під пера відомого публіциста російського, Петра Струве, й зветься—„Общерусская культура и украинскій партикуляризмъ“ („Русская Мысль“, 1912 р., кн. І).

З цікавістю, признаюсь, дожидав я цієї статті, обіцяної в редакційній примітці до листа Українця („Русск. Мысль“, 1911, кн. V), якому й від-

повідає тепер д. Струве. І не тим мене ця відповідь цікавила, що непевним мені здавався той погляд, що на українство кине д. Струве,—ні: позиція, яку останніми часами зайняв талановитий публіцист, сама за себе говорила. Ідеолог „Великой Россіи“ в державно-централістичному дусі, один із привідців неослав'янського, на пні зів'ялого вже руху, хрещений батько „русскаго національнаго лица“—постать занадто виразна, щоб українцеві можна було голубити що-до неї якісь надії... Цих надій не мав я вже три роки тому, коли довелося на сторінках „Ради“ ж таки оглядати новонарожденне „національное лицо“, і вже тоді ясно перед мене стелився той шлях, що ним мали піти творці й оборонці чудного того національного обличчя „Увы, сомнѣнья нѣтъ“!—писав я в своїх замітках,—перед нами справді визначуються риси „одного изъ славныхъ русскихъ лицъ“. Дарма, що воно трохи ще ніби конфузиться і, видко, не зовсім увійшло в свою нову ролю й трохи навіть ніяково себе почуває на прилюдних оглядинах; дарма, що воно запевняє на всі лади, що „не слѣдуетъ заниматься обрусеніемъ“; дарма одхрещується й од лукавих сусідів з правої руки, що з солоденькою посмішкою заглядаються на нового товариша“ („Рада“, 1909 р., ч. 82). „Одно изъ славныхъ русскихъ лицъ“, яке знайшов на собі д. Струве, не викликáло таким чином непевности, хоча б він і не подавав був голоса в українській справі, як це зробив у своїй репліці на відому статтю д. Жаботинського в „Русской Мысли“. Отже мене инше цікавило, а саме—ота позиція, на на якій отабориться проти українства д. Струве, ота його аргументація, якою він нас побиватиме. Здавалося мені, що д. Струве, як не лінгвист із професії, облишить нарешті отой престарий арсенал филологичних доказів, зійде й з обридлого поля порівнаннів між українством та провансальським рухом і німецькою літературно-культурною єдністю, що теж набили вже оскому, не виясняючи власне української справи в її справжніх рисах. Уважаючи

на дотеперішні інтереси д-ія Струве, можна було сподіватись, що він дасть справді новий документ до старих позвів.

Але довелось зазнати від статті д-ія Струве великого розчарування. Здебільшого й основні думки його, і докази, якими він орудує, і навіть висновки, до яких приходить—лишились ті самі, що вже десятиліття чули ми на наших літературних позвах, і мало що нового подає нам автор. Та й те, що пробує дати, позначено печаттю того внутрішнього розполовинення, якого зразком став тепер д. Струве. Дві непримиренні людині стріваємо ми в особі цього письменника; одна силкується бути об'єктивною й справедливою до українства; друга ж пам'ятає тільки про власну свою, як признається сам д. Струве, „патріотическую тревогу" й не перестає завдавати першій ударів наперекір усякій справедливості. На протязі всієї статті д-ія Струве, бачимо оту дивовижну мономахію, змаганя між непримиренними ворогами в одній особі. Коли спочатку ще голосно озивалась перша людина, то під кінець зовсім не чутно вже стало її голосу, а сама друга виспівує гимни силі, обриваючи на енергичнім заклику до боротьби з українством. „Я лично полагаю, —тоном манифеста кінчає д. Струве,—что, будучи по традиціи (?) украинофильскимъ (по новѣйшей терминологіи), русское прогрессивное общественное мнѣніе должно энергично, без всякихъ двусмысленностей и поблажекъ вступить въ идейную борьбу съ „украинствомъ", какъ съ тенденціей ослабить и отчасти даже упразднить великое прібрѣтеніе нашей исторіи—общерусскую культуру" („Русск. Мысль", стор. 86). Справді, виразно сказано, але попереду, нїж дійти з д-ієм Струве до такої надежної пристані, доведеться нам довгенько поблукати по заплутаних нетрях чисто словесної еквилібристики.

Як-раз рік тому, в своїй репліці на статю д. Жаботинського в „Русской Мысли", д. Струве боявся, що „малорусская и бѣлорусская культуры бу-

Львів. АН.
Львівська державна наукова бібліотека
№ 1944

дутъ нарочно создаваемы". „Ихъ еще нѣтъ" („Patriotica", стор. 522),—категорично запевняв він. Тепер чуємо вже трохи иншу пісню і, принаймні, українська культура за цей рік встигла ніби народитись для автора. „Я,—пише д. Струве на початку своєї останньої статті,—не отрицаю вовсе того, что въ извѣстномъ смыслѣ (?) существуетъ „самостоятельная малорусская культура", и я не желаю вовсе исчезновенія малорусскаго языка" („Р. Мысль", 66). Здавалося б, що коли д. Струве приняв нарешті до відомости нарождення української культури, хоч і в „въ извѣстномъ смыслѣ", як культури місцевої, „областной",—то, щоб не сваритися з логикою, повинен би один тільки висновок і зробити. Скоро вже місцева українська культура істнує, скоро й найголовнішу її ознаку, мову, знищити не бажано, то треба пустити безборонно оту культуру, хай розвивається, а мову придати до вжитку скрізь, де місцеві потреби того вимагають. Адже ніхто з українців і не претендує на всесвітню якусь, чи навіть і вседержавну ролю для української культури й слова, нікому їх не накидає, а тільки для себе обороняє і, значить, питання ставиться як-раз про місцеві, областні, як що хоче д. Струве, стосунки й потреби. З цією половиною д-ія Струве, ми могли б і не змагатися, як би раптом не взяла його „патріотична трівога" й не повернувсь він до нас другим своїм, державним, обличчям. Повний, на всіх ділянках людської думки й діяльности, розвиток української культури,—так міркує собі це обличчя,—неодмінно мусить довести до обмеження на Україні культури великоруської. Але ж, бійтесь Бога—це ж „умаленіе" історичних прав цієї культури, це „грабування" її, якого не може стерпіти державне обличчя д-ія Струве. І от „у патріотичній трівозі" хапається він за спасенну фикцію, за яку завжде хапалися в такому становищі розполовинені люде типу д-ія Струве. Десь, звідкись, з якогось темного лабиринту поплутаної думки раптом виступає для його „огромный историческій фактъ,—як писав д.

Струве ще в відповіді д. Жаботинському,—существованіе русской націи и русской культуры. Именно,—натискає д. Струве,—русской, а не великорусской"; це для його „живая культурная сила, великая, развивающаяся и растущая національная стихія, творимая нація" („Patriotica", 520—521). Ця нова культура і—будемо вже терминувати—нова „творимая" нація стоїть не в одному ряді з иншими, а по-над ними, по-за межами звичайних етнографичних прикмет. „Языкъ „Полнаго собранія законовъ" (!), языкъ Пушкина, Гоголя, Тургенева и Льва Толстого, будучи по своей лингвистической основѣ великорусскимъ—по своему культурно-историческому значенію есть общій русскій языкъ, есть койнэ—Κοινή всѣхъ русскихъ народностей, входящихъ въ составъ Россійской Имперіи" („Р. Мысль", ст. 66). Підставу для того, щоб бути зверху, знайдено...

Осоромивши партикуляризм „языкомъ (чому ж не „языками"?) „Полнаго собранія законовъ" та позбавивши реального великороса таким оригинальним способом власної культури, д. Струве зараз ж йому з верхом вертає, вимагаючи для його фактичної гегемонії по всій Росії, а не тільки серед „русскихъ народностей". „Гегемонія русской культуры въ Россіи есть плодъ всего историческаго развитія нашей страны и фактъ совершенно естественный" („Patriotica", 524). Картина спокуслива, що й казати,—дарма, що художник забув таку дрібничку вставити, як своя власна історія кожного народу „нашей страны",—але він ще кращу вам змалює. „Въ лѣствицѣ русскихъ языковъ и нарѣчій, образующихъ живую „язычную" жизнь русскихъ народностей, нашъ „книжный" или „литературный" языкъ есть въ одно и то же время и аристократическая верхушка, и та словесная оболочка, въ которую только и можетъ облечься всенародный (!) національный духъ. Аристократическая верхушка—потому, что на немъ творили великіе художники слова, добытчики нашей

міровой славы, на немъ съ петербургскаго Синая изрекало свою волю великодержавное государство. И въ то же время—непререкаемая словесная оболочка всенароднаго національнаго духа, ибо убогъ и жалокъ, безпомощенъ и безграмотенъ въ національно-духовномъ смыслѣ тотъ русскій человѣкъ, гдѣ бы онъ ни родился—на Москвѣ, на Украинѣ или въ Петербургѣ, который не можетъ понимать Пушкина и Льва Толстого, не можетъ сознательно прочесть манифестовъ 19 февраля и 17 октября" („Р. Мысль", 79). За теоретичне позбавлення власної культури реальному великоросові заплачено добре. Пробує д. Струве добре заплатити й українцеві вже за справжнє цим разом позбавлення його власної культури. Закликаючи українців на „путь скромнаго областного развитія" (ми згодом побачимо, що́ це за штука така), д. Струве теж спокусливу малює картину: „На этомъ пути онъ (языкъ украинскій) можетъ соблюсти свои краски, онъ будетъ держаться и освѣжаться въ „народныхъ" низахъ, въ тѣхъ тихихъ и глубокихъ заводяхъ народной жизни, въ которыхъ сельскій, главнымъ образомъ, бытъ укрывается отъ всеуравнивающей и вседробящей желѣзнодорожной, фабричной, митинговой, кафешантанной и кинематографической цивилизаціи" („Р. Мысль", 84). Картина сама по собі теж гарна, хоч як обидві поруч поставити, то мимоволі прийде на пам'ять відома задача для дітей молодшого віку: обділяла мачуха дітей пиріжками, двом пасинкам дала по цілому, а свого Івася обминула, та й каже: „ви ж йому хоч по половинці дайте"... Полишаючи на самого д-ія Струве оцінити мачушину добрість та доміркуватись, кому більш дісталось, обернемось до останнього, може найцікавішого, місця в аргументації д-ія Струве, що має зв'язок як-раз із тією „всеуравнивающей и вседробящей" цівилізацією. Національну нівеляцію неминуче ведуть за собою економичні причини. Російська мова—це не тільки мова держави, але й нової господарсько-економичної культури, бо, як

знов же картинно вимовився д. Струве, „капитализмъ разговариваетъ и будетъ разговаривать не по-малорусски, а по-русски“ („Рус. Мысль“, 72). На цю економичну базу особливо натискає д. Струве, бачучи в ній доказ того, що культурне об'єднання України з Московщиною сталося не через голе політичне насильство та самі заходи централістичної державности. Економичні умови—то вже нездолання стихія, що породила силу щиро-культурних зв'язків, про які—шпигає д. Струве на здогад буряків—„часто и не снится поверхностной, тенденціозно-воинствующей публицистикѣ національнаго вопроса“ (Р. Мысль“, 74).

Я досить докладно переказав аргументацію д-ія Струве, здебільшого навмисне навіть його ж таки власними словами. Видима річ, що сівши на баского коня „гегемоніи русской культуры“, не можна було на йому не приїхати до того стовпа, що на йому вивішено манифест про боротьбу з рухом, який ту гегемонію обмежує. І д. Струве благополучно доїхав. Що з ним по дорозі трапилось, побачимо иншим разом.

III *).

Покрученим шляхом.—Логомагія.—„Койнэ“, або фиктивна прикраса.—Фатальна пошана до факту.—„Койнэ“ та практика—„Койнэ“ й наука.—Од Львова до Київа.—Д. Струве „откровенно не понимаетъ“.—Хатка за карт.—„Творимыя“ нації й культури.—Право вибору та сусідські дзвони.—„Развратное мнѣніе“ і дві мірі д. Струве.—До авторитетів.—„Українофильство“ д-ія Струве й „українофильство“ Драгоманова.—„Можетъ быть“?—Екскурс у минуле.—Черкаси XVIII віку та обруситері XX в.—Незнання, чи Пилатова система?

Од самостійної української культури через „общерусскую койнэ“ та гегемонію її й специфичне українофильство до боротьби з українством—ось той поплутаний і покручений шлях, що ним перейшов д. Струве в українському питанні. Пере-

*) „Рада“, ч. 28.

йшов, скажу так, головою, а не ногами, наперекір фактам з дійсного життя, єдино на підставі тези, яку ще довести треба, хоч цю сирову тезу д. Струве сміливо закладає підвалиною як до свого теоретичного розумування, так і до практичних висновків. Манера д-ія Струве—це типова логомахія, що ладна вхопитись за те чи инше сакраментальне слово, яке на ділі означає просто вигадану фикцію, й тим словом орудувати на страх та сором ворогові. І озброївшись самими словами, не помічає того автор, як то там, то там стукається об дійсні факти, що в нівець повертають його фикції; не почуває синяків, що в „патріотичній трівозі“ завдає сам собі своїми суперечностями; навіть не почухавшись, від однієї фикції переходить до другої, збірає їх цілі гори, вергає ті гори одну на одну, переказує старі, заялозені фрази, аби лиш підвести свої думки під одну якусь міру. Даремне: безнадійно вони ростікаються і не вспіймати їх д-ієві Струве... Багато в його аргументації неправди просто вже фактичної, багато недоречностей і—хай пробачить автор—того самого інтелігентського способу думки, що його з таким завзяттям картає тепер д. Струве. Все це ні до чого зводить вагу його аргументації.

Насамперед про оту „койнэ“, на якій отаборився д. Струве, не доглядівши, що то попросту порожнє місце, фикція, дуже принадна може в теоретичних міркуваннях, зате цілком негодяща в практичному житті. „Койнэ“—це, як пам'ятає читач, „общій русскій языкъ“, до ладу тільки не розбереш і не дізнаєшся від д-ія Струве—для кого саме спільний: один раз—для „всѣхъ русскихъ народностей“ в Росії, вдруге—з тенденцією захопити й усі инші народи, опріч поляків та финляндців, утретє—без уваги й на два останні народи. Візьмемо найтісніший і д-ієві Струве найзручніший випадок, коли „койнэ“ ростягається тільки на „русскія народности“, захоплюючи великоросів, українців та білорусів. У стосунках між мовами цих народів д. Струве бачить повну аналогію до німецьких діялектів і не розуміє

навіть, як можна проти цього змагатись („Рус. Мысль", 67). Тим часом у німців нема тенденції творити кілька німецьких культур: австрійський, германський, швейцарський, російський і всякий инший німець все-таки почуває себе з культурного погляду тільки німцем, і всі вони годуються з однії, скажу так, миски культури. „Въ нѣмецкомъ населеніи Германіи,—трохи звужує свою думку д. Струве,—мѣстныя особенности языка и быта такъ же, если не болѣе, велики, какъ и въ русскомъ населеніи Россіи, но интеллигенція Германіи никогда не задавалась тенденціей придать этому фактическому партикуляризму тотъ воинствующій (?) характеръ, то идейное заостреніе, которое мы встрѣчаемъ въ „Россіи („Русск Мысль", 69).

Чому так сталося?—навіть думка не приходить д-ієві Струве. Адже напевне відомо йому, що однакові причини призводять завжде до однакових і наслідків, а тут причини ніби однакові, а наслідки цілком розійшлися. Вже це одно повинно б захитати основну тезу д-ія Струве, бо скоро маємо такі супротилежні наслідки, то й причини т і л ь к и з д а ю т ь с я однаковими і на ділі повна аналогія д-ія Струве показується фикцією, бажаною йому, та необов'язковою ні для кого. Справді німець, хоч би де він жив, почуває себе таки німцем, міцно прив'язаним до німецької культури й німецької „койнэ". Але „русскій", як що вживати терминології д-ія Струве і іже з ним? „Я допускаю,— каже д. Струве,— что можно быть въ Варшавѣ или Гельсингфорсѣ участникомъ мѣстной культурной жизни, не зная русскаго языка, но безъ этого знанія нельзя быть такимъ участникомъ ни въ Кіевѣ, ни въ Могилевѣ, ни въ Тифлисѣ, ни въ Ташкентѣ" („Patriotica", стор. 521). Так і чекаєш тут, замість зайвого самому ж д-ієві Струве Тифліса, додатку: „ни въ Львовѣ", бо це ж логично виникає з тези про „общерусскую культуру", що захопила ніби-то „всѣ русскія народности". Але з д-ія Струве людина справедлива; він не тільки про Львів не згадав у цитованому

місці, але згодом додав навіть цілком инше: „въ Галиціи малорусскій языкъ и теперь занимаетъ такое культурно-соціальное положеніе, которое заставляетъ его вырастать въ національный языкъ маленькой (!) народности, но въ Галиціи нѣтъ естественной почвы для того общерусскаго языка, который создался въ современной Россіи и ее создалъ (?), и съ которымъ языкъ малорусскій долженъ здѣсь „считаться и посчитаться“ совсѣмъ иначе (?), чѣмъ въ Галиціи—съ польскимъ („Русск. Мысль“, 83). Проти факту, очевидно, не підеш, але оця пошана д-ія Струве до факту, власне кажучи, всю йому „койнэ“ зопсувала. Що це, за дозволом д-ія Струве, за „койнэ“ така, що на першому ж ступіні спіткнулась? Адже ж сама собою повстає зараз же альтернатива: або галицькі українці до „русскаго“ коріня не належать, або ота „койнэ“ зовсім не „койнэ“, а... ну, скажім так—фиктивна прикраса до обрусительних заходів. Та не буде ж д. Струве змагатись проти того, що галицькі українці—той самий народ, що й російські,—значить... Маленька, як каже д. Струве, українська народність у Галичині перевернула догори корінем усю хитромудру аргументацію. Державні кордони, за якими пробує сховатися д. Струве, не мають тут ніякісенької ваги, бо не заважають же вони і германському, й австрійському, і швейцарському, і всякому иншому німцеві почувати себе таки німцем і з одного спільного джерела свої культурні потреби задовольняти. І з того факту, що Шиллер і Гете у себе дома скрізь, де лунає німецька мова—і в Берліні, і в Відні, і в Цюриху,—а Пушкин і Толстой у Львові та в Чернівцях зовсім не дома—виходить фатальний присуд для „общерусской койнэ“. Її нема, її ще треба навмисне витворювати, і всі мізкування про це д-ія Струве—не що инше, як вигадка, що навіть для Росії сили не має. За всіма своїми аналогіями д. Струве проморгав один факт: усі німці дійсне складають одну націю, хоч і розбиту державними кордонами; так

звані ж „русскія народности“—це три нації, з яких кожна, натурально, має тенденцію—власну культуру творити. Великоруська культура, через політичні умови, випередила інші—честь їй і перше місце, але тільки перше, а не смертельне для инших. „Общерусская койнэ“ така ж фикція, як і „общечеловѣческая“, і не сходячи з фактичного ґрунту, ми не можемо прийняти її навіть гипотетично. І наука давно вже одкинула любу серцям д-дїїв Струве фикцію. Наука показала, що від дійсної загально-руської і навіть загально-слав'янської „койнэ“—старо-болгарської мови й письменства—життя прийшло до живих народних мов і літератур: великоруської, української й білоруської, не згадуючи вже про инші слав'янські.

Одно письменство, що служило в старовину всім слав'янським народам, які були під впливом з Византії, відокремилося спершу в руську групу, яка далі розбилась на два письменства (українсько-білоруське й московське), нарешті й на три (українське, білоруське й великоруське). І авторитетний з цього погляду присуд російської Академії наук тільки стверджує, заводить у науковий, скажу так, протокол дійсний стан річей, коли цілком виразно каже: „нашу литературную рѣчь, рѣчь образованныхъ классовъ и письменности всѣхъ родовъ должно признать вполнѣ великорусскою. Основаній назвать теперь эту рѣчь „общерусскою“ мы не видимъ, ибо она не представляетъ изъ себя амальгамы, въ которой бы, хотя и неравномѣрно, отразились особенности всѣхъ живыхъ русскихъ нарѣчій“ *). Д. Струве, взагалі досить безпечний що-до лінгвистики, може, правда, сказати, що наука—наукою, а практика—практикою: коли ще нема „общерусской“ мови, то вона повинна народитись. Отже той самий присуд Академії наук і це бажання в самому ко-

*) Императорская Академія Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПБ. 1905, стор. 15.

ріні підбиває. „Мысли и чувства Малорусса,—читаємо в цитованій допіру академичній записці,—неудержимо рвутся на бумагу, и ему нѣтъ исхода, какъ выразить ихъ обычнымъ своимъ просторѣчіемъ, ибо чуждый ему великорусскій литературный языкъ не можетъ стать проводникомъ родной его рѣчи, не можетъ и, по существу своему, не долженъ быть съ нею сближенъ и сравненъ". Зазначивши відомий факт нарождення народних літератур взагалі і цей самий процес на Україні поруч з поширенням освіти, академична записка кінчає: „не допустить законность и естественность этого послѣдняго результата—равносильно было бы признанію того, что свѣтская образованность не коснулась Малорусса; это было бы равносильно признанію того, что на сѣверѣ—въ Москвѣ и Петербургѣ свѣтская образованность должна была сблизить языкъ разговорный и письменный, давъ первому изъ нихъ перевѣсъ, на югѣ же, въ Кіевѣ, та же свѣтская образованность должна была только замѣнить старый письменный языкъ новымъ, еще болѣе отличнымъ отъ разговорнаго, еще болѣе ему чуждымъ" *).

„Од Київа до Кракова—всюду біда однакова"... А вже од Львова до Київа, як може з цього побачити д. Струве, зовсім не такий гигантський стрибок, як йому здається: всього на заячий скік вони стоять один од одного. І коли автор новітнього документа до старих позвів каже, що „не случайно и не вслѣдствіе какого-то насилія" в Київі в університеті й по гімназіях вчать російською, власне великоруською, мовою („Patriotica", 524), коли він навіть „откровенно (!) не понимаетъ", на віщо здалась наука українською мовою („Русск. Мысль", 71), то перше—фактична неправда, а друге.. на друге нема ніякої ради, опріч хиба—не говорити про те, чого не тямиш... Київський універ-

*) Ibid. 16.

ситет як-раз може бути гарним тут прикладом. Як відомо, його засновано замісць знищеного польського ліцея в Кременці й безперечно тоді, року 1834, як би діло обійшлось без „насилія“, був би він польським, а не російським. І тепер поляки, а не д. Струве, говорили б про „wszechpolsku койнэ“ на Україні, як справді пробували й пробують вони говорити в Галичині, і може бути, що д. Струве, з ласки своєї, дозволив би нам з польським університетом „считаться и посчитаться совсѣмъ иначе“, нїж загадує тепер що-до російського. Але як би там не було, а безперечно одне—що за нормальних обставин національного життя в Росії київський університет досі був би вже напевне українським і не довелось би ні українському громадянству збірати тисячами підписи за українські кафедри, як було р. 1906—1907, ні д-ві Струве „откровенно не понимать“, на віщо це здалося...

Так стоїть у д-ія Струве справа з найдужчим його аргументом: це така хистка підвалина, на якій, по правді, нічого не можна будувати. Тим то, коли вилучити економичний момент, усі инші на цьому фундаменті збудовані докази мають таку силу, що досить їх поставити поруч, щоб вони сами собою завалились, як хатка з карт. Та й сам д. Струве без упину воює з собою й власною рукою помагає нищити свою хатку. То української культури для його нема і ще її треба „нарочно создавать“, то раптом вона є, але не така, якої б хотілося д-ві Струве, то йому й зовсім би її не хотілось, а нехай би вона собі стала на колію „скромнаго областного развитія“—от і розбери тут, чого власне нашому архитекторові треба! З другого боку, в першій з наведених тут тез д-ія Струве не можу я жадного тямку добачити, бо всяка культура „нарочно создается“, оскільки люде свідомо беруть участь у її витворюванні, і „творимая“, кажучи терминоm самого д-ія Струве, „русская“ нація й культура, очевидно, не можуть бути якимсь винятком. Та й самий термин—„творимая“ несвідомо для автора

дуже нагадує про це, показуючи, що й тут маємо діло з чимсь, в усякому разі, не докінченим, що не склалося в довершені форми, але стоїть ще в процесі розвитку. Та инакше й бути не може з кожною, справді живою, культурою. Значить, з одного боку, чому одна і та сама „творимість“ одній культурі на славу буде, а другій—на зневагу? Значить, з другого, маємо дві однаково „творимыхъ“ культури, що принаймні допускають для заінтересованих людей право вільно її собі вибірати без жадного примусу, наперед і згори наказаного. І для кожного українця насамперед повстає питання, яку культуру йому вибрати, на чий бік пристати, і—як знаємо напр. з споминів д. Короленка—це питання захоплює людей і там, де, здавалося б, зовсім не було й ґрунту для його. Усяково питання це розв'язується на практиці: одні вибірають російську, великоруську тобто, культуру й національно пориваються з рідним народом; инші таки на національному лишаються ґрунті, остаючись тим, чим створила їх натура. Перших поки що більше, бо, як писав колись Куліш, „сусідські дзвони голосніші від наших“ і українська сопілка не завжде може конкурувати з російським піяніно; проте, я б таки не радив д-ві Струве дуже з цього радіти. Придбавши тисячі освічених одиниць, вселюдський поступ тим самим тратить м и л і о н и народних мас, що ні чужої культури физично приняти не можуть, ні розробляти власну не здолають через невпинне переливання своєї крови до чужого организму *). І я просто таки не збагну, чого це радіють люде, коли таку тяжку операцію бачуть.

В зазначеній допіру альтернативі, чи—коли хочете—боротьбі між двома культурами, що кожен на Україні по-своєму рішає для себе, йде справа не про дійсні надбання справді єдиної на цілий світ культури, а тільки про ту чи иншу форму її, в якій

*) Докладніше про це говорю в своїй брошюрі—„Фатальний вузол“, Київ, 1910.

всесвітня культура може знайти собі доступ до данного народу. Українці, що лишились на своєму ґрунті, кажуть, що для українського народа культура тільки тоді культурою буде, а не згуком порожнім, коли вона приходить у національних, рідних і зрозумілих тобто, формах і що без них культура зводиться на „дурное воспитаніе“, мовляв словами Потебні, на спустошення народньої душі й розуму, на моральне здичавіння. На це д. Струве відповідає... власне зовсім нічого не відповідає, а хапається в „патріотичній тривозі“ до захитаного ніби престижу йому рідних форм і, слідком за блаженної пам'яти царицею Катериною, сердиться на українців за „развратное мнѣніе, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго (великоросійського) совсѣмъ отличнымъ“... Аргументація солідна, що й казати! І я розумію позицію тих, хто не бачить,—власне удає, що не бачить,—ніякої ріжниці між українцем та великоросом, але не розумію д-ія Струве, що як-не-як, а хоч раз на віку й огинаючись побачив уже був своєрідну українську культуру. Тим більш не розумію, що розв'язуючи тепер питання на користь великоруських форм, той самий д. Струве зовсім инакше на його відповідав, коли доводилось йому говорити принципіяльно. „Государственная справедливость,—писав, напр., він ще недавно в статті „Интелигенція и національное лицо“,—не требуетъ отъ насъ національнаго безразличія. Притяженія и отталкиванія принадлежатъ намъ, они наше собственное достояніе, въ которомъ мы вольны, мы всѣ, въ комъ есть органическое чувство національности, какова бы она ни была. И я,—додає д. Струве,—не вижу ни малѣйшихъ основаній для того, чтобы отказываться отъ этого достоянія въ угоду кому-либо и чему-либо. Даже в угоду государственному началу“ („Patriotica“, 372). Треба знати, яким фетишем зробилась для теперішнього Струве держава, щоб оцінити всю силу оцього додатка: „даже в угоду государственному началу“. А тим ча-

сом за-для („въ угоду!“) фикції „общерусскости“ цей же самий д. Струве, що сам ні за що в світі свого добра зректися не хоче—од українців вимагає не чого иншого, як „національного безразличія“, та ще й гнівається, коли на його поради його ж словами й відповідають: це, шановний добродію, н а ш е добро, въ якому м и с а м и маємо вільну руку; і ми жадних не бачимо підстав, щоб його зрікатись навіть за-для („въ угоду!“) тієї фикції „русской“ культури, в якій і сам наш порадник безпорадно плутається. І така відповідь тим натуральніша з нашого боку буде, що всього кількома рядками перед тим наш порадник категорично заявив: „не слѣдуетъ заниматься обрусеніемъ тѣхъ, кто не желаетъ русѣть“ („Patriotica“, 371). Еге, „не слѣдуетъ“... А чого ж хоче д. Струве, коли проти нас, що рішуче „не желаютъ русѣть“, виступає на прикінці своєї останньої статті з проповіддю хрестового походу в формі отієї „ідейної боротьби“ з українством?..

Легко зрозуміти, чого хоче д. Струве. Очевидно, мономахія між двома істотами в одній особі не гаразд для нашого автора скінчилась. Очевидно, красна теорія говорить у його одно, а прикра практика вимагає зовсім иншого. Очевидно, одну мірку має він про себе і другу про инших. Очевидно, мачушин пайок на любого синка не виходить у його з голови... І ми, на яких має окошитись прикра практика д-ія Струве, ми, що повинні віддати по половині свого пиріжка мачушиному мазунчикові—ми маємо, здається, право знехтувати ласкаві поради й робити так, як нам самим краще, не зрікаючись свого добра „въ угоду“ і порадникам, і красним теоріям, і порожнім фикціям. Не поможе д-ієві Струве навіть те, що свою гебридну—„українофильську“, як він чомусь думає—позицію захожується підпірати авторитетом Костомарова та Драгоманова: на цій,—каже він,—позиції „стоялъ Костомаровъ всю свою жизнь, а Драгомановъ—по крайней мѣрѣ до 1876 г.“ (Русск. Мысль“, 84).

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Насамперед—фактична поправка: на позиції „українофильства“ як його розуміє й приймає д. Струве („простонородность“ і „литература для домашняго обихода“) не стояв Костомаров фактично принаймні тоді, коли перекладав Байрона на українську мову, а Драгоманов і ніколи—ні до, ні по 1876 році. „Українофильство“ Драгоманова, навіть до 1876 р., таке широке було, що розсовувало рямці української культури до меж просто страшних для д-ія Струве. Не про любе йому „скромное областное развитіе“, а про те, з чим саме воює тепер д. Струве, говорив Драгоманов, укладаючи свою схему національного розвитку України. Та схема, що виявляла мінімальні, завважимо, домагання Драгоманова, кажучи його ж таки словами з р. 1874-го, „обніма собою досить широку систему ідей, котрі роблять мабуть чи не основне й у літературі повисших класів“; він хотів між иншим дати українському народові „популярну енциклопедію по системі позитивизму“ і тільки „прогрес української літератури знизу вгору“*) мав на увазі Драгоманов, коли наказував на перший раз, поки що, задовольняти перші ж практичні потреби. Але Драгоманов сказав і більше. Полемизуючи з тодішнім Струве, якимсь Алексєєвим, він на цілий зріст ставить домагання невпинного й необмеженого розвитку для українського народу. „Украинскому народу,—писав він—нужно все то, что нужно и всѣмъ другимъ народамъ, въ томъ числѣ и тѣмъ, которыхъ національность вполнѣ ограждена и не подвергается сомнѣніямъ. Но украинскому народу нужно и признаніе его національности и огражденіе ея развитія,—а нужно это именно для огражденія возможности его развитія на почвѣ экономической, соціальной, политической и культурной**). І ніяково мені поруч цієї широкої прин-

*) Українець—Література російська, великоруська, українська і галицька. У Львові, 1874, стор. 33—39.

**) М. Петрикъ — Что такое украинофильство? „Русское Богатство“, 1881, XI, 117.

ципіяльної програми ставити те, що з ласки своєї кидає нам новітній „українофил“, д. Струве. А кидає він, нагадаю, „путь скромнаго областного развитія“, признаючи українську мову для творів краснаго письменства та, „можетъ быть“ (!), початкової освіти. Даремно й потурбував він для такої мизерії тіні Костомарова та Драгоманова, що десятки літ тому розуміли, принаймні останній, своє українофильство ширше й ясніше, ніж розуміє наш приятель тепер, коли український рух далеко позаду лишив свої давні позиції.

Особливо характерно виглядає оте „можетъ быть“, що поставив д. Струве коло початкової навіть освіти: спадкоємець Костомарова й Драгоманова навіть на цьому кардинальному пункті, виходить, не певен, чи можна зробити уступку українському народові. А тим часом... Не говоритиму вже ні про Костомарова, ні про Драгоманова, а нагадаю тільки одну стару працю самого д-ія Струве. Колись, у журналі „Міръ Божій“, надрукував був він невеличку статтю „Любопытный обывательскій протестъ противъ школьнаго классицизма XVIII в.“ і от як характеризує в ній стан тодішньої науки по великоруських школах, де вчителювали українці.

„Черкасы“, сосредоточившіе на себѣ столько ненависти со стороны своихъ великорусскихъ учениковъ и выучениковъ, ставшихъ ихъ соперниками, были для великорусской школы „люди въ собственномъ смыслѣ чужіе, наѣзжіе изъ какой то чужой стороны, какой тогда представлялась Малороссія, съ своеобразными привычками, понятіями и самой наукой, съ своей малопонятной, странною для великаго русскаго ума рѣчью“. Они „не только не хотѣли приноровиться къ просвѣщаемому ими юношеству и призвавшей ихъ странѣ, но даже явно презирали великорусовъ, какъ дикарей, надъ всѣмъ смѣялись и все порицали, что было не похоже на ихъ малороссійское, а свое выставляли и навязывали, какъ единственно хорошее. Сдѣлавшись преподавателями въ великорусскихъ школахъ, они не оставили даже

своего провинціальнаго (sic) нарѣчія вслѣдствіе чего... ни учителя учениковъ, ни ученики учителей не понимали. Преданность ихъ своему нарѣчію доходила до такой степени, что они даже въ классѣ осмѣивали формы великорусскаго нарѣчія и принуждали учениковъ объясняться такъ, какъ они сами говорили, напр., запрещали говорить: „въ Кіевѣ“ и требовали, чтобъ говорили: „у Києві *).

Дуже негарно робили „черкаси“ XVIII віку—що й казати, і справедливо осудив їх, слідом за иншими дослідниками, д. Струве,—так справедливо, що аж ніяково за теперішнього Струве робиться. Цікаво тут не тільки те, що два народи поміялись ролями й нащадки колишніх „черкасів“ можуть буквально цими ж словами скаржитись на свою теперішню долю,—ще цікавіше, що десять років тому д. Струве розумів те, чого розуміння тепер ніби втратив. Черкаси XVIII в. з їхніми несвідомими українизаторськими заходами в середній школі викликали у його, як бачимо, суворий і справедливий осуд, а про обрусителів XX віку він так лагідненько говорить, що навіть вагається, чи варто припинити їхні обрусительні оргії навіть у народній школі. Може, каже, варто, а може й ні,—хто його там знає... А тим часом, mutatis mutandis, виписка з статті д-ія Струве може бути чудовою характеристикою шкільної справи на Україні за теперішніх часів і криком кричати повинен би „українофил“ Струве проти калічення людей сучасною школою, а не обмежуватись спокійним „можетъ быть“. Того він не зробив, і це, на мою думку, далеко гірше, ніж несвідоме українизаторство нещасних „черкасів“ XVIII віку. Хотілося б думати, що такий об'єктивизм—це просто результат незнання, а не Пилатової системи, і що д. Ствуве не в залежности від нації міняє свої симпатії і спочуття, поблажливо ставлючись до на-

*) П. Струве—Любопытный обывательскій протестъ, „Міръ Божій“, 1901, VII, 189.

сильства над українцями після того, як гостро осудив таке саме насильство над великоросами.

Нам лишається переглянути ще економичну аргументацію д-ія Струве. Але це велика справа й про неї треба говорити окроме.

IV. *)

Нове у д-ія Струве.—Економичний арсенал.—Бутафорська зброя, ходячі характеристики й фаховий економист.—З одного маху.—За унтером Гупаленком.—У старовину.—Економична політика та її наслідки.—Нерозважне слово й непатріотичний учинок.—Знов за унтером Гупаленком.—Як розмовляє капиталізм?—Хитрий суб'єкт.—Місто і село.—Непевна порадниця.—Коли битись, то вже не миритись.

Вже попереду я завважив, що коли д. Струве й дає щось до певної міри нове в своїй аргументації проти українства, то це його докази економичної натури. Як од економиста з професії, од російського публіциста можна було сподіватись справді цікавих уваг з цієї сфери,—ну, а вже знайомість з фактичною стороною справи для його просто таки обов'язкова. Тим часом, переглядаючи цю економичну аргументацію, тільки й можна сказати—пожалься Боже, що зробив з неї д. Струве! Скінчивши свої економичні уваги задерикуватою реплікою на адресу „поверхностной, тенденціозно-воинствующей публицистики національнаго вопроса", автор певне й не думав, яку влучну характеристику („мов у око вліпив"!) дасть своїм власним мізкуванням оцією уразливою увагою. Ще, видко, не перевелися нащадки класичної унтер-офицерської удовиці, що з доброго дива сама собі болючі операції заподіювала...

Економичний арсенал д-ія Струве складають—довга виписка з старої праці Ів. Аксакова „Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ" та більш претенсійний, нїж правдивий, висновок з

*) „Рада", ч. 34.

убогих данних Аксакова. Останній зазначає між иншим, що українці ніякісенької не мають сили в торговій справі, що крамарі на Україні одним лицем великороси та хиба по-части євреї. До такої думки прийшов Аксаков на підставі „именныхъ списковъ“ (!) купецтва на Україні та посвідчення відомого Шафонського (у д-ія Струве помилково стоїть—Шаронський), що і в старовину ніби українці до торговлі хисту не мали. Нема чого й дивуватись, коли це чуємо од Аксакова: того часу, як вийшла його дисертація про ярмарки (р. 1859), не було ще ні статистичних дослідів, ні инших матеріялів з економики України, зате дуже були популярні оті ходячі характеристики, на зразок того, що „великоросъ—смѣтливъ и подвиженъ, хохолъ—лѣнивъ и упрямъ“ і т. и. Але за наших часів, та ще фаховому економистові, ховатись під оборону тих порожніх характеристик, хапатись до такої бутафорської зброї—це щось, просто кажу, нечуване... Отже фаховий економист, д. Струве, беззмістовою выпискою з Аксакова тільки й задовольнився, на „именныхъ спискахъ“ Аксакова та на „Шаронському“ (!) й він будує свої висновки. Навіть у голову не приходить сучасному економистові, що коли б на прізвищах засновувати національну приналежність, то не д-ві Струве обстоювати б великоросійську гегемонію і не мені, підписаному, обороняти од його українство... Зате повільний що-до фактів, д. Струве дуже на висновки швидкий і вже тут він жалю не знає. „Этотъ одинъ фактъ,—з одного маху побиває він якусь „поверхову, тенденційно-войовничу публіцистику“,—роль великороссовъ въ торговой культурѣ Украйны, показываетъ, какъ несообразно (!) утверждать, что культурное объединеніе Малороссіи съ московско-петербургскою Россіей есть дѣло голаго политическаго насилія или хотя бы только государственнаго приказа“ („Русск. Мысль“, 74). Зважливо, що й казати!..

Я не знаю, звідки цю „несообразность“ узяв наш економист і в чий це горо́д своїми камінцями

ціляє, але знаю, напевне знаю, що він, мов той унтер-офицер конногвардейського полку Гупаленко з „Суєти"—„кирпу гне, а ла-мер, ла-пер і не нюхав." Бо коли б він хоч здалеку бачив був справжню історію економичних стосунків на Україні, то певне стримав би свою нездержливу руку й не покладався б так безоглядно на ту втіху, що дало йому „по истинѣ классическое изслѣдованіе" Аксакова, з фактичного боку тепер цілком застаріле. Він би знав, що саме в данному разі, в історії торговельної справи на Україні, „голое политическое насиліе" зробило величезне діло й занепад тутешньої торговлі був, як зараз побачимо, безпосереднім наслідком тих централістичних заходів, од яких з обуреним виглядом умиває тепер свої руки д. Струве. Можна б сказати, що в цій справі він виявив неуцтво просто класичне, як би це не було з українськими справами в російських кругах такою світовою річчю *).

Нема нам чого і в давню давнину заходити, коли Україна, роскинута по-над Дніпром—цією торговельною артерією на цілу східню Європу—була центром торгових зносин між північчю та півднем, сходом і заходом. Про цей факт знають тепер усі, як і про те, що сама державна организація старо-українських земель склалася в великій мірі наслідком торговельних потреб та інтересів і, напр., старо-руський князь з своєю дружиною був разом і найбільшим крамарем на Русі. Не згадуватимемо

*) Д. Струве між иншим признається, що „откровенно не понимаетъ," на віщо здалось тепер викладати спеціяльні курси по університетах українскою мовою („Р. Мысль", 71). Я хоча б на те, зазначу тут до речі, щоб д. Струве свої відомости з економики України черпав не з старої праці Аксакова, а з новіших джерел. Як би по університетах був, скажемо, курс української економики, то й д. Струве не міг би не знати того, чого не знає тепер, коли такого курса нема. Таком чином українських курсів треба не тільки для розвитку української науки—це само собою,—але не менше й для російської науки та учених. І сам д. Струве перший не раз, може б, спасибі сказав...

й про пізніші часи, коли, напр., відомий Павло Алепський за Хмельницького застав у Київі „прегарні крамниці й дивні магазини.“ Хоча ці й інші такі факти показують, що українці зовсім не цурались торгової справи, але д. Струве міг би сказати, що так було лиш доти, доки вони не стрілися на цьому шляху з конкуренцією великоросів,—„расы,—як пише д. Струве,—вообще въ торговомъ отношеніи чрезвычайно одаренной“ („Р. Мысль“, 72). Тим-то обернемось до тих часів, коли така зустріч уже сталася.

В останніх томах невідомого д-ві Струве видання—„Записки наукового Товариства імени Шевченка“ знаходимо на цю тему дуже цікаву працю Ів. Джиджори під заголовком „Економична політика російського правительства“, написану переважно на підставі документів з московського архива міністерства юстиції. Ця праця, яку варто б докладніше переказати, як-раз і виясняє причини занепаду на Україні торгу, подаючи з цієї сфери просто таки надзвичайні факти. Не згадуючи вже про те, що тягар податковий після прилучення України дуже збільшився, зразу ж підскочивши мало не вдвоє, що людність тутешня повинна була одбувати ще й натурою содержування московського війська та відомі „канальські роботи“ та ще до того й далекі походи власним коштом—Україна зробилась об‘єктом цілої зáливи урядових заходів проти її економичного добробуту. З цих заходів на першому місці треба поставити як-раз оті, що стосуються до українського торгу з закордонними, польськими та німецькими переважно, містами.

Ні велика „Руїна“, ні спустошення українських земель в XVII в. не завадили дуже Україні економично, і торг до часів Петра I був тут досить поважним економичним фактором. Торгова справа, само собою, викликала й піддержувала національне виробництво (сирові продукти сільського господарства, худоба, юхта, сало, салітра, тютюн, горілка, боброві шкури, китайка, навіть чай і т. и.), зв‘язую-

чись з інтересами широких кругів поспільства, як робітники, хурщики, то-що. Маємо про це в сучасних документах багато фактичних данних,—між иншим універсал гетьмана Скоропадського з р. 1708 категорично зазначає, що Україна „купецкими гандлями во всякій изобиловала достаток.“ Але чого не змогла „Руїна“, досягла того централістична політика Петра І, оті „купецькі гандлі“ винищивши майже без сліду. Торг завмірає, та не сам, а разом з ним і кредит та всі парости промисловости, з торговою справою зв'язані. В арсеналі тодішніх заходів проти українського торгу бачимо—і заборону вивозити з України той чи инший крам (горілка, тютюн і т. ин.), і систему надзвичайно високого мита та монополій, і сприяння московським купцям на шкоду місцевим, і повертання примусом торгових шляхів спершу на Азов, а далі й на далеке Архангельське та Ригу замісць простого й українцям здавно звичного шляху на захід до Шльонська, Ґданська та Кенігсберга. Так само, з другого боку, ті ж примусові заходи до крайньої міри зменшили й імпорт на Україну закордонного краму. Додайте сюди ще „небиваліе пошлины“, кордони, силу всяких надуживаннів та користливі апетити більших і менших „временщиків“, як Меньшиков, усе те грубіянство, що на Україні тогочасній навіть характерну назву „великороссійскаго обыкновенія“ здобуло—і ви цілком зрозумієте тиск отих лабетів, у яких опинилась раптом торгова справа на Україні. Творці лозунга „Малую Россію къ рукамъ прибрать“ не перебірали в способах і не спинялись навіть перед економичною руїною України,—факт надзвичайно характерний для того часу, коли розвиток торгу й промисловости виставлявся за найпершу повинність державної власти. Переглядаючи реестр забороненого до вивозу краму, ми побачимо тут усе, на що багата була Україна й чим власне торгувала вона з закордонними землями. Те ж саме треба сказати й про імпортні речі: заборонено до привозу все, що мало на Україні попит. Вже це

одно ставило хреста над людьми крамарського стану і ми цілком зрозуміємо нарікання та скарги українських крамарів на „время трудное“: „нинѣ,—як читаємо в одному гетьманському універсалі р. 1719-го,—купеческимъ торговым людем промышляти и товарами по дорогахъ гандлевати время єсть трудноє, и не до всякихъ мѣстъ, куда хотят, приходити волно.“ *) Великою пошестю пронеслась тоді по Україні хвиля банкроцтв, що відбилася й на всьому економичному обороті країни та військовому скарбі, тобто на українських державних финансах. „Въ прошедших годѣхъ,—пишуть крамарі в петиції до гетьмана Апостола,—когда волний торгъ отправляли Малороссіяне без заповѣди означонних товаровъ, и пропускъ такъ заграницу яко из за границѣ былъ, также и привозъ волный в Россію тамошних товаров, тих часъ... отправляло ся купечество справне, людемъ пожиточне вмѣщали свою потребу и скарбу войсковому совершенная доходила належитость“ **). За гетьманування Данила Апостола все те, як бачимо, вже минулося й економична руїна посіла багату колись країну.

Маючи цілу низку заборонних указів, ми з другого боку не стрінемо ні одного урядового акта, який би призначений був на користь українському торгові й промисловости. „Загалом,—каже д. Джиджора,—коли прослідимо відношення російського правительства до України в 1710—1740 р. р. хоч би в політиці економично-финансовій, то завважаємо дуже інтересні погляди й тактику, що, здавалось би, повинні були себе виключати, а власне: з одного боку змагання зв‘язати гетьманщину як найтісніше з рештою держави не тільки політично, а й економично, напр., в торгівлі; з другого боку, трактування її як чужого, а навіть ворожого организму, який можна лишень визискувати, не даючи в заміну за те ніяких економичних вигод,

*) Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 105, стор. 70.
**) Ibid., стор. 59.

а навіть належного забезпечення тих користей, які гетьманщина сама де инде здобула" *). Я не буду тут переказувати надзвичайно красномовних епизодів з історії занепаду торгу на Україні, одсилаючи охочих до згаданої праці д. Джиджори. Зазначу ще хиба, що центральний уряд не тільки сам не дбав про економичний розвиток України, а й не давав навіть місцевій власти це робити. І от коли безсила гетьманська власть нічого не могла подіяти проти цих перешкод, то дійшло до того, що в справу мусіла вступити... чужа держава. Австрія, що зв'язана була з Україною давніми торговими зносинами, виступає перед Петербурзьким двором за адвоката українських крамарів, бо занепад їх дуже дошкуляв і нашій західній сусідці. Кінець-кінцем не помогло й це і сталось так, що „купецкими гандлями квѣтнучая" Україна зійшла в торговій справі до такого стану, який неосвідомленому й нетямущому д-єві Струве дає тепер привід читати нотації про „поверхностную тенденціозно-воинствующую публицистику" **). Воістину: „ти глаголеши", і тепер ми вже напевне можемо сказати, на чию адресу треба цю саркастичну увагу приточити...

Нерозважно кинув ущіпливе слово д. Струве, не гадаючи, що воно на його голову повернеться. Тим більш нерозважно, що й сам він йому не завжде віри діймає. Адже висовуючи цим разом „расу вообще въ торговомъ отношеніи чрезвычайно одаренную", як фактор культурного, без жадного примусу, об'єднання, той самий д. Струве иншим разом бігає де инде шукати порятунку, вишукуючи расу ще більш обдаровану. В згадуваній вже не

*) Ibid., т. 101 стор. 88.

**) Нагадаю ще досить відомий факт, а саме—в Київі крамарі-великороси не дуже давно ще, силою указа 8 марта 1835 р., мали такі вільготи й привилеї, які дуже помогли їм видержати або, краще сказавши, задушити конкуренцію місцевих крамарів. Див. Н. Закревскій—Лѣтопись и описаніе г. Кіева. Москва, 1858, стор. 55. Чи не з цього указу й народились у Київі всі оті Дегтяреви, Чоколови, Бражникови etc?

раз статті „Великая Россія“, що становить „проблемму русскаго могущества“, він радить політикам звернути всю увагу свою на чорноморський басейн, як найпершу базу „Великої Росії“. Кого ж думає піонерами на звоювання того басейна послати д. Струве—може, великоросійських купців, „расу, вообще въ торговомъ отношеніи“ і т. ин?—Отже, на превелике нам диво—ні... „Въ томъ экономическомъ завоеваніи Ближняго Востока, безъ котораго не можетъ быть создано Великой Россіи, преданные русской государственности и привязанные къ русской культурѣ евреи прямо незамѣнимы въ качествѣ піонеровъ и посредниковъ„ („Patriotica“, 84). Чуєте, як заговорив д. Струве, коли не пророкувати заднім числом довелось йому, а стрінутися з реальними стосунками! Тепер на торговий хист та спритність великоросів мало вже надії й сам д. Струве покладає, коли вважає за потребу варягів, в особі єврейського купецтва, закликáти. Що це не логично—то ще дарма, але як же з „патріотичною трівогою“ бути?..

Виявивши з себе такого, за дозволом сказати, Гупаленка в питаннях про економичні стосунки на Україні в минулому, учений економист не краще поводиться і в сучасному. „Ла-мер, ла-пер“—не проходили в учебній команді, тобто в офіціяльній д-ія Струве науці й коли він в українській історії наплутав, то це ще не диво: всі в його становищі більш або менш плутають, а щò громаді, те, певна річ, і бабі. Але от уже з того, що напевне і в „учебній команді“ своїй чув д. Струве. „Капитализмъ разговариваетъ и будетъ разговаривать не по-малорусски, а по-русски“ („Русск. Мысль“, 72),—знов пророкує він, ілюструючи цю категоричну формулу тим,що великі міста, як Київ, Одеса, Катеринослав, Харьків, навіть ніби й не можуть українською мовою розмовляти. „Вообще,—додає д. Струве,—я сомнѣваюсь, можетъ-ли даже въ качествѣ мѣстнаго языка малорусскій языкъ держаться и удержаться въ городахъ. А вѣдь въ культурной

жизни современныхъ народовъ руководящая роль во многихъ, если не во всѣхъ, отношеніяхъ принадлежитъ городу вообще и, въ особенности, большому городу“ („Русск. Мысль, 81). В цьому разі проступає вже не саме неуцтво з сфери мало відомих фактів, а навмисне заплющування очей на всім відомі речі. Капіталізм—він хитрий і даремно покладається на його довірливий д. Струве: одурить. Адже відомо, що той хитрий суб'єкт раз-у-раз принатурюється до обставин і розмовляє так, як йому вигідніше розмовляти: аби, мовляв, гроші... Він уже й тепер хитрує, і це знає кожен, хто Україну бачив не з вікна у вагон-ресторані. Вже й тепер мало не по всіх капіталістичних підприємствах серед українського люду по селах і мова панує—звичайно не в офіціяльних паперах—українська. І, не во гнів д-ві Струве сказавши, єсть надія, що це не тільки не зменшатиметься, а навпаки, ростиме в міру того, як зростатиме національна свідомість і культура серед народніх мас. Національна фізіономія міст і доля їхня з національного боку як найкраще цю надію ствержує, промовляючи як-раз проти д. Струве, і це, можна сказати, стало останніми часами звичайною в економичній літературі річчю. „Въ національномъ отношеніи,—пише, напр., відомий знавець національного питання Шпрингер,—городъ неуклонно находится подъ вліяніемъ деревни. Но деревня? Поддается ли она вообще денаціонализаціи? Никогда и ни въ какомъ случаѣ! Добиться этого средствами нашей цивилизаціи невозможно. Единственный путь, который былъ бы здѣсь возможенъ—это путь, которымъ шли римляне: превратить народъ въ рабовъ и отправить его на рынокъ въ Родосъ. Безъ коренного измѣненія всего нашего экономическаго строя никогда не удастся довести до національнаго обезличенія націи, живущія сплошной замкнутой массой“ *).

*) Формы національнаго движенія въ современныхъ государствахъ. Подъ ред. Кастелянскаго. Спб. 1910. Стор. 34.

„Поверхностная, тенденціозно-воинствующая (!) публицистика“, скаже з призирством д. Струве, а де ж факти? Почекайте, зараз і факти будуть...

Справді, чужі мовою, денаціоналізовані міста з своєю чужою культурою—це ж манісенькі острівці серед величезного моря народнього, і воно своїми хвилями раз-у-раз і без упину заливає ці чужі осередки. Коли ми поглянемо тепер на національний склад людности навіть по містах на Україні, то побачимо, що тільки осередки їхні підпали денаціоналізації, в формі русификації, тобто дуже тоненька плівка чиновництва, почасти купецтва, інтелігенції. Але навіть по таких великих містах, як Київ, досить зійти на який-небудь Житній базар, щоб побачити, які власне недолугі корінці пустили тут форми чужої культури. Та на підставі фактів можна ще більше сказати: навіть оті зденаціоналізовані осередки по великих містах підлягають селу й мусять, хоч потроху, опинаючись, вертатися до батьківської національности. Класичний з цього погляду зразок—це Прага, що була геть чисто знімчилась, але за останні 50 років знов повернулась на центр чеського національного руху. Чому? А тому як-раз, що капіталізм хитрий, і розмовляє він не так, як йому патріотична трівога наказує, а як користь велить. Добру ілюстрацію до цього маємо в цікавій статті д. Л. Василевського „Борьба за реформу избирательнаго закона въ Австріи“, надрукованій в журналі „Современность“ за р. 1906*).

Автор чимало зібрав фактів, що наочно показують національну залежність міста від села, і змалював той процес, що зденаціоналізованому місту знов надає риси національної физіономії. Причина такої,як що можна сказати,одворотної націоналізації у тому саме й лежить, що капіталізм рахується не з ідеологичними міркуваннями, а з реальною користю і йому байдужісенько, якою мовою д. Струве ве-

*) Докладніше про неї говорив я в „Новій Громаді“, р. 1906, кн. V.

лить говорити. Спершу, поки ще процес капіталізації стояв на початковій стадії й не захоплював поневолених, економично слабших націй—економично дужчі, культурніші могли ще сяк-так, хоч зверху, денаціоналізувати своїх одсталих сусідів саме через те, що вони дужчі. Але де далі капіталістичний процес захоплює й одсталі нації, то виразніше сила перших повертається на слабість, бо маючи більші потреби, вони мусять поступатись перед поневоленими націями через те, що ці меньшим задовольняються й тим самим лекше знаходять собі працю, дужчими виступають конкурентами в боротьбі за шматок хліба. Тим то процес денаціоналізації не то що не більшає, а навіть потроху зменшується, а надто що й серед самої поневоленої нації зростає відпорний рух разом із національною свідомістю. „В сфері великої промисловости,—завважає в згаданій статті д. Василевський,—цікавий спостережено факт, а саме—що більш культурний елемент мусить поступатись перед менш культурним, дорожчі робочі руки перед дешевшими: німців випихають чехи, а чехів поляки... В східній Галичині зростає процент русинів по польських містах, хоч тут невеличкий розвиток промисловости дуже ще той процес гальмує". І це з'явище величезну має вагу для відродження поневолених націй. Скоро тільки розвиток промислового життя починає притягати з-окола широкі маси трудящого люду до більших, зденаціоналізованих вже, центрів, то й зверхній їх вигляд мусить одмінитися, набуваючи національних ознак поневоленої нації. Хвилі народу, що не позбувся ще своєї національности, починають заливати винародовлені й пануючою нацією здобуті центри; потроху цей новий елемент складає свою більшість і надає свого характеру центрам, що давно вже були його позбулися. Та новий елемент отой не тільки випихає асиміляторів,—він самі позиції їхні здобуває для себе й одвойовує. Перше для ремісника, крамаря, адвоката, лікаря, то-що, джерелом заробітку й прибутку була їх на-

лежність до пануючої нації, бо тільки звідси вони й мали кліентів. Тепер же, коли більшість кліентів набірається з иншої національности—їм доводиться, сказав би я, переучуватись, принатурювати себе не до пануючої, а до поневоленої нації, що морем заливає більші центри й націоналізує їх на-ново. Найвиразніше цей процес поки що бачимо, як згадано, в Чехії. Німецька культура, що здобула вже була перевагу над чеською й одвоювала для себе всі більші центри, останніми часами мусіла податись назад перед національною свідомістю чехів. Навіть по щиро-німецьких сторонах чехи потроху випихають німців, і самий Відень де далі робиться все більш слав'янським містом,—так багато найшло сюди чеського люду. Той самий процес можна помітити й по инших сторонах у Австрії: Шльонське помалу спольщується, Істрія й Дальмація набувають хорватського та словинського характеру, міста в східній Галичині, серед моря української людности, потрохи українізуються. Одно слово, денаціоналізацію поневолених націй зовсім не можна вважати за якийсь непохитний закон світовий, що сам собою відбувається в процесі життя. Культура, однією рукою денаціоналізуючи такі нації, сама ж і спиняє другою той процес і навіть подає на його способи. Проти них нема иншої ради, як піти хиба за іронічною порадою Шпрингера й цілу націю вислати на невільничий ярмарок. Шкода тільки заходу, бо часи такого примитивного невільництва на-віки минули...

Не дуже то, як бачимо з цього, надежну позицію займає чужа культура, що з'осередилась по самих містах, та й то на вершечку примостилася. Міста, раніше чи пізніше, а мусять пристосувати себе й заговорити в унісон до того живого народнього моря, з якого собі живущі соки черпають. І не дурно, може, наше українське—уперте, як відомо—село каже, що „до міста по гроші, а на село по розум": очевидно, навіть це забите й темне село почуває не тільки свою економичну залежність од міста, але й духову залежність міста від

села,—ту залежність, що кінець-кінцем має перетворити національну физіономію навіть великих міст. Принаймні я жадних не бачу причин, щоб на Україні сталося инакше, ніж по инших сторонах, і коли тепер московські крамарі постачають сюди спеціяльно добрані до смаку українцям ситці й инший крам, то так само—прийде час—принатурюватимуть вони себе й мовою та иншими формами культури. Бо, знов кажу, нема в світі більш в'юнкого й хитрого створіння над капиталіста, і зовсім даремно на його надії покладає д. Струве.

З усієї аргументації д-ія Струве лишається, таким чином, сама його „патріотична трівога". Справді, тільки оця порадниця непевна й могла вдарити на ґвалт, не роздивившись гаразд, де саме горить і чи горить навіть, тільки вона могла підшепнути отой нерозважний заклик до боротьби, що лунає финальним акордом у статті д-ія Струве. Але прикрий і безпідставний сам по собі, вчинок д-ія Струве повинен добрі дати наслідки. Що ж—коли битись, то вже не миритись,—і українство, певна річ, підійме рукавичку, як що знайдуться елементи, що послухаються д-ія Струве. А коли в боротьбі доведеться нам ще раз, на-ново, свої позиції переглянути і дужче на них осістись, то це не то що не завадить, а ще вийде хиба на користь. І з цього погляду я навіть ладен вітати хрестовий похід д-ія Струве проти українства.

V *).

Несвідома апологія.—Перелицьований д. Струве.—Одвічний гріх.—Д. Струве і культура.—Pereat mundus за-для бутафорії.—Образа патріотичному серцю.—В шир, чи в глиб? —Що дає на Україні „общерусская культура" і що „украинскій партикуляризмъ"?—„Мерзость запустѣнія" і справді культурна робота.—Роздвоєння вигадане і дійсне.—Невинне немовлятко.—Історична паралеля, або про багатьох хвальків та одного будька.

Я навіть ладен вітати хрестовий похід д-ія Струве проти українства,—такими словами закінчив я

*) „Рада", ч. 46.

свій попередній огляд і не тільки не зрікаюся тих слів тепер, а навпаки—ще раз проказую їх і підкреслюю. Для українства з кожного погляду добре, коли ворожі йому думки висловлено одверто, і що в гострішій це зроблено формі, то навіть краще. Не кажучи вже про те, що раз-у-раз ліпше мати діло з ворогом видимим, ніж потайним, не згадуючи й про те, що в боротьбі українство гартуватиметься й зростатиме на силах—користь од таких виступів, як цей, що пройшов допіру перед нами, впадає в око ще й з иншого боку. Вони показують, що̀ взагалі можна сказати проти українства і як ті докази ворожі сами розбиваються один об другий, коли автор їх хоч на мить одну схоче бути справедливим і не опинатиметься на-осліп бодай перед елементарними, кожному видними фактами. Становище, як бачимо, таке, що один-два безперечні факти перекидають усе хитре будування й ні на що зводять усю аргументацію. Це як-раз бачимо й на прикладі д-ія Струве. Несвідомо для самого себе, наперекір своїй волі й сам того не помічаючи, д. Струве дає власне не що, як а п о л о г і ю українства. Його колосальне неуцтво в українських справах та принципіяльні хитання, його суперечности та сліпий страх—не вважаючи на рішучий финал, таки страх перед неминучими висновками—тільки затемнюють цю апологію, але зовсім її затушкувати не можуть. З д-ієм Струве сталася та сама чудна пригода, що й з якимсь біблійним персонажем: прокльони його проти українства повертаються на благословення, а його благословення загально-російській культурі важкими падають прокльонами. Я зараз попробую розшифрувати оці загадки в світогляді автора, якому вони, очевидно, не під силу й який певне й сам до ладу не розуміє, що̀ саме він сказав своєю працею про „общерусскую культуру и украинскій партикуляризмъ“. Бо сказав він не те, що̀ хотів сказати, а як-раз навпаки, і щоб зрозуміти вагу „общерусскости“ й українства, треба, скажу так, навиворіт узяти д-ія Струве й перелицювати його тези.

Я вже згадував, між иншим, звідки взялися погляди д-ія Струве на розвиток українства, як на велике для Росії лихо. Зродила їх, як признається автор на иншому місці, „патріотична трівога“, виколисав страх перед роздвоюванням або розтроюванням російської культури, вигодувало й випестило загальне незнання українства і той специфичний дух державного централізму, що його несвідомо для себе носить у грудях багато навіть кращих заступників російської інтелігенції. Державний централізм, з його нехтуванням, з його неувагою до місцевого життя, з його набиванням усіх числених та ріжноманітних інтересів і потреб ріжних націй та народів на один копил абстрактної „общерусскости“—це, як сказав я ще три роки тому в розмові про національне лице, одвічний гріх російської інтелігенції, в якому не сама вона й винна, а чи не більше ті обставини, що той шкодливий дух зродили й підсилюють. Д. Струве—багато, чи небагато підпишеться під його словами товаришів—тільки вимовив у голос те, що несвідомо живе у багатьох, соромливо ховаючись десь там, на дні, за порогом свідомости, й виявляється тільки рефлективними рухами. І власне може тільки гостра до безтактности форма виступу д-ія Струве, що дуже ріднить його з дикими україножерцями зправа, та ще під час реакційних заходів проти українства—одіб‘є від його де-кого з тих, хто міг би йому од щирого серця спочувати. Як покажчик згаданого одвічного гріха, стаття д-ія Струве—дорогий документ, і сам автор може й не гадає, як добре влучив він своїм закликом у самий осередок централістичного світогляду, так само як не розуміє й малою навіть мірою, яке дійсно величезне, світової ваги питання ставить і яким, пробачте на слові, блазенським способом його пробує вирішити.

Перед нами стоїть питання справді колосальне: як прищепити освіту, добре громадянське виховання і взагалі культуру великому народові, що налічує в собі по-над 30 милійонів чоловіка? Цю

власне, не иншу проблему становить д. Струве, висовуючи на людські очі отой „український партикуляризм“. Як він її вирішив—ми вже бачили: з зав‘язаними очима, сліпуючи, підійшов він до питання, постояв-постояв перед ним і не розуміючи, навіть не пробуючи зрозуміти, одвернувся й пішов геть—назад додому, під стріху тієї „общерусской культуры“, яка принадною фикціею зорить його централістичному серцю. І дивлючись на його тупцяння та метушіння коло великої справи, я кажу: ні, не культура взагалі люба й потрібна цій людині і не за культурою вона побивається. Любі їй тільки ті ф о р м и культури, до яких вона звикла, і за-для цих форм, яких сама ні за що не зречеться „въ угоду даже государственному началу“ (ipsissima verba д-ія Струве), вона од инших вимагає, щоб зреклися своїх рідних форм. Ні, не з д-ієм Струве розмовляти про культуру,—він просто не розуміє цієї річі. І коли, наперекір історії, пише він про „величайшій и неслыханный (невже?) расколъ въ русской (?) націи, который явится... подлиннымъ государственнымъ и народнымъ бѣдствіемъ“, коли він лякає „раздвоеніемъ и—если за малороссами потянутся и бѣлорусы—растроеніемъ русской культуры“, то цим тільки показує, до якого слова причеплено всі його симпатії у виразі „русская культура“.

Я теж з пошаною і—сміливо кажу це—з любов‘ю ставлюся до „русской культуры“, але не за те, що вона „русская“, а за те насамперед, що вона єсть культура, за її загально-людські вартости—за глибокий її зміст, за етичний її підклад, за шукання правди, за вболівання над людиною—конкретною великоруською людиною. Та я зовсім не хочу й не можу абстрагувати її форми од конкретних обставин і надягати ті форми на всяку иншу націю, котра й свої має форми, яких не думає зрікатись. Не в тому головне завдання всякого культурного впливу, щоб нав‘язувати всім форми даної культури, але щоб прищепити зміст її, — коли мова про чужий народ мовиться, то в його

рідних і через те єдино йому доступних та пожиточних формах. Натискаючи в виразі „русская культура“ на перше слово, д. Струве виразно показує, що не зміст, а головним чином її форми його обходять, що їх він радий би прищепити, витіснивши національні мови—великоруською. Про таке вульгарне „обрусеніе“ я недавно цітував слова людини, що справді любила й розуміла культуру і от як та людина висловилась про згадану операцію „обрусенія“, яку тепер нам велить зробити над собою д. Струве. „Денаціоналізація,—казала та людина,—зводиться на з л е в и х о в а н н я („дурное воспитаніе“), на моральну слабість, на неповне користування з тих, що має людина, засобів засвоювання, на ослаблювання енергії думки, на „мерзость запустѣнія“ замісць витіснених і нічим не заступлених форм свідомости, на ослаблення зв‘язку між молодими й дорослими поколіннями, бо зв‘язок з чужими занадто кволий; на дезорганизацію громади, на ненормальність, спідлення“. Цими словами небіжчика Потебні власне вичерпуються наслідки всякої денаціоналізації, і як мизерно перед тверезою й глибокою думкою Потебні, перед його синтезом дійсного життя виглядає ота фантастична бутафорія д-ія Струве з його розмальованими „раздвоеніями“ та „растроеніями“ того, що й так ніколи не було єдиним, з його страхами не перед тим, що конкретний народ справді гине серед безпросвітньої темноти й деморалізації, а перед тим, що люба йому форма культури зменшить тільки трохи межі свого росповсюднення!.. Ні, не культура обходить д-ія „Струве й не її доля болить цього завзятого оборонця „обрусенія“ з усіма його у Потебні зазначеними наслідками: на культуру, оту єдину вселюдську світову культуру, йому „вполнѣ и исключительно наплевать“, аби лиш пишатись та хизуватись вигаданою гегемонією форм своєї культури. Це вже дійсно якесь pereat mundus, fiat... fictia, ота люба централістичному серцю фикція єдности!

Я б, на місці д-ія Струве бувши, не хапався б за гегемонію й через те ані трохи не боявся б того, чого страхається д. Струве. Я сказав би: народилася й розвивається українська чи білоруська культура—і хвала творцеві. Нехай культурні діячі українські чи білоруські дбають про свої форми культури, аби це справді культура була і йшла вона до народу та прищеплювала йому культурні здобутки й підіймала його до високостів ідеала людини. А ми, культурні діячі великоруського народу, замісць нав'язувати форми своєї культури верхній плівці чужих народів, замісць „обрушати" з величезною тратою праці й енергії ці тоненькі, панські, шари чужої людности,—звернемо краще увагу на свої ж таки, великоруські, народні маси й подбаємо, щоб їм прищепити ту культуру, якою так пишаємось. Тільки такі слова в устах справді культурного діяча я й можу розуміти. Великоруська культура мусіла б од такої постановки справи трохи звузи́ти межі свого росповсюдненя—то правда, але все-таки вона безмірно виграла б, бо пішла б у глиб свого власного народу і тим безмежно поширила б свій вплив,—не кажу вже про загальний розцвіт культури, що не витрачалася б тоді на перемагання чужого опору, а просто йшла б на прирожденний свій грунт, з одного боку, і допомагала б і тим молодшим культурам, з другого. Воно, звичайно, патріотичному серцю образливо: налічували „русскаго народа" на 100 милійонів,—аж, виходить, його чи й 60 набереться,—що й казати: обидно!.. Але як на мене, то краще з 60 милійонами справді культурної людности мати діло, анїж з сотнею милійонів людей, зрівняних однаковою темнотою, некультурністю та вбожеством. Та на втіху д-ві Струве можу додати, що 60 милійонів не така то вже мизерія й роботи коло них на вік д-ія Струве вистарчило б. Справжня культура повинна в глиб іти, а не розсироплювати себе, дбаючи тільки про верхи людности й витворюючи тим хиба більший контраст між культурними верхами та

темними низами. Там, у-низу, почесна для неї робота, і я рекомендував би д-ві Струве сюди, в цей бік, свою увагу повернути, з темнотою серед свого великоруського народу боротись, а не тому чи иншому „партикуляризмові“ оповіщати безóщадну, „безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ“, війну. Те, що втратила б великоруська культура на просторах свого впливу, стократ виграла б вона на інтенсивности й глибині культурного развитку: не роздаючися без міри в шир, культура йшла б у глиб і міцно залягла б на самому ґрунті. Не партикуляризми шкодять навіть російським формам культури, а їхня власна хистка позиція, отой брак глибоко й міцно заложеного фундаменту, який можуть дати тільки широкі маси народу, темні й чужі культурі, на жаль, і у самих великоросів може більш, ніж де инде. І спиняючи хід культури до свого народу отими експериментами над чужими, культуртрегери à la д. Струве й перед власними формами культури не аби-який чинять гріх, не кажу вже—перед тими, з якими збираються, хто зна, чого й за яку пам‘ять, воювати... „Украинская точка зрѣнія“—з пихою скаже певне д. Струве. На це не маю чого відказати, але прошу читача зміркувати, чи не апологія ж це українства і чи не варт було б самому д-ві Струве перш піднятись до такого погляду, а тоді вже про культуру розмовляти.

Українство—зовсім не вигадка самої української интелігенції, як думає д. Струве. Це широкий культурний і великою мірою щиро-народній рух, що має на увазі прищепити українському народові здобутки вселюдської культури в рідних йому і тим самим єдино користних формах. Як такий, він і справляє як-раз величезну культурну роботу. Справляє її й безпосередно—просто несучи народові здобутки культури, і посередно—борючись з тією „мерзостью запустѣнія“, яка йде, як знаємо, разом і в парі з усякою денаціоналізацією. За

теперішніх обставин ота хвалена російська культура, власне непомірковані культуртрегери, що накладають на неї некультурні завдання, дійсно силкуються витворити „мерзость запустѣнія на мѣстѣ святѣ“, бо витісняючи форми місцевої культури, доводячи їх до роспаду, нічого не спроможні замісць знищеного дати народові. Коли й дають кому, то тільки, як сказано, верхам нації й цим штучно одривають їх од народніх мас, викопують глибоченну безодню, расколюють національний організм на дві ворожі частки, витворюючи націю „панську“ і націю „мужицьку“ в межах однієї національности. Д. Струве сахається вигаданого „раздвоєнія“, неможливого „раскола“ в фиктивній „общерусскій“ культурі. А що б сказав він, коли б міг побачити оте дійсне „раздвоеніе“, не вигаданий „расколъ“, якого фатальні наслідки ми щоденно почуваємо всіма своїми фибрами? Що передумав би він, як би на собі зазнав отого „раздвоенія“, як би дійсність його поставила на краю безодні, що простягається між верхами й низами, які буквально двома мовами говорять, не розуміючи одно одного? Що пережив би він, коли б зумів оцінити й зважити всю вагу призирства до мас, нехтування та ганьби, що лишає, як шкодливий намул, ота єдина культура, корінь роз'єднання на Україні? Як би він почував себе, коли б міг зрозуміти, що та його культура накладає тавро безкультурности на милійони й милійони людей?.. Адже на Україні все те не вигадка, а дійсний жахливий факт, в який тільки вдуматись треба, щоб отетеріти з жаху. Верхи нації, освічені й обкультурені по рецепту д-ія Струве, стали тут чужим наростом на народньому организмові; все беручи од народу, вони платять йому самим призирством, пихою та ганьбою. От через віщо Драгоманов, якого так образливо не розуміє д. Струве, і вимагав од кожного демократа на Україні—пристати до українського руху. „Народничество“,—з легковаженням промовить д. Струве. І знов я не маю чого йому

відказати, але знов прошу читача самому зміркувати, чи не апологія й це українства і чи не завадило б спритному публіцистові добре й добре подумати перш, ніж виступати „въ воинственномъ авартѣ — въ родѣ какъ воевода Пальмерстонъ“, мовляв невміручий Тарабанов з „Суєти“. Коли б „общероссъ“ типу Струве міг хоч на мить одну ясно побачити й зрозуміти, яке його становище на Україні і що̀ несе сюди його культура, то я не певен, чи не прокляв би він і ту культуру, чи без вісти не забіг би од тієї гидкої картини, що стала б перед його очима. Щоб не зробити цього, а ще співати гимни отакій культурі, треба або невинність немовлятка мати, або волячі нерви, які цілком розучились реагувати на події з дійсного життя. Не думаю, щоб такі нерви мав д. Струве,—навпаки, він може занадто жваво на все реагує, але тим гірш за-для його, що до сивого волосу зумів зберегти в собі невинність немовлятка...

Але це невинне немовля виступає проводирем громади, воно кличе на боротьбу, воно робить учинки, які вимагають великої відповідальности. Правда, робить їх зле, навпаки, плутаючись, але це, видима річ, не знімає з його великого гріха перед тією ж великоросійською культурою, за яку воно, бідне, стільки страху натерпілось од усяких „партикуляризмів“. Кажуть: підросте—порозумнішає... Але в данному разі дарма надіятись, що це немовля колись виросте і зрозуміє те, про що тепер, не розуміючи навіть приблизно дійсних меж і ваги питання, розбалакує з таким претенсійним виглядом тямущої людини. Дожити немовлям до віку дозрілого—значить до віку-вічного ним і зостатись. І я не заздрю ні російській культурі, що таких оборонців собі знаходить, ні російському громадянству, що таких проводирів має. Вони тільки компромитують ті справи, за які з нетямучости своєї беруться.

На цьому я можу закінчити свої уваги про

новий документ до старих позвів, не спиняючись на всіх дрібніших помилках д-ія Струве, не оцінюючи навіть його виступу з громадського боку, хоча з де-якими ілюстраціями до цих уваг з нашого життя може доведеться ще згодом стрінутись. На закінчення дозволю собі ще показати одну паралелю між минулим і сучасним, виходючи з того, що позиція д-ія Струве в українському питанні—це власне вороття до старої позиції московського слав'янофильства в 50—60 роках минулого віку. На те ж саме н і щ о, яке під покривалом „литературы для домашняго обихода" давали нам колись Аксаков з братією, розщедрився тепер і д. Струве. І я навпроти його вигадок поставлю один дійсний факт, якого всі ми можемо бути свідками. В минулому мали ми всякі вже засуди на смерть: і під лагідним соусом „домашняго обихода", і такі щирі та одверті, як знаменита фраза з Валуєвського циркуляру: „не было, нѣтъ и быть не можетъ", або непохитне pereat в акті 1876 р. Все було сказано і зроблено, щоб той засуд справдити на ділі й більшого зробити ніяка сила людська не може,—хиба що справді послухатись ще іроничної поради Шпрингера й увесь український народ вислати на невільничий ярмарок до Родосу... І от під акомпанимент похоронного дзвону та панахидних співів українство не тільки жило, але розвивалося й величезні робило звоювання і в письменстві, і в науці, і в громадському житті, та навіть і серед самих народніх мас знайшло собі відгук і спочуття, тільки для д-ія Струве невидні. Справдилося народнє прислів'я: поки хвалько нахвалиться—будько набудеться...

Тепер знову чуємо на собі, з одного боку, все зростаючий тиск репресій, з другого—більш або менш лагідні засуди на смерть під покривалом „скромнаго областного развитія". Але і часи вже не ті, і відпорна сила українства та позитивні його здобутки далеко більші. Хвалько ще й досі хвалиться, тим часом як будько, можна сказати, набувся вже... І наслідки од нових заходів спілкою ре-

акції з поступовцями типу Струве, будуть, здається мені, ті самісенькі. Не спинити українства ні тим перетикам, що густо наставлено на шляху перед ним, ні д-іям Струве, що з власної охоти чипляються до коліс, щоб своєю вагою загальмувати український поступ: як ішов, так і йтиме він своєю дорогою до повного визволення людини на своєму рідному національному ґрунті...

VI *).

Не зле на початок.—Ідея замирення навпаки на практиці.—Про одне сенатське пояснення і творчі пориви.—Воєнні й штатські миротворці.—Про „українофильство“ та „воинственный азартъ“ д-ія Струве.—На двох стільцях.

Рік цей почавсь, як відомо читачам, офіціозною заявою на сторінках самої „Россіи“ про потребу „полнаго примиренія инокровныхъ согражданъ съ народомъ-строителемъ имперіи“,—власне кажучи, з тими, хто ім'я „народа-строителя“ перебрав на себе, щоб у пристойні шати себе загорнути. Беручи на увагу звичаї, що в тих сферах панують, можна вже заздалегідь було сподіватись якоїсь капости. Коли, напр., блаженної пам'яти Порфир Головлев звертав на кого-небудь ласкаву увагу свою, то спершу „не можна було розібрати, чи хоче він приголубити чоловіка, чи націляється кров з його висмоктати“. І вже згодом тільки доводилось „приголубленому“ тяжко каятись за свою довірливість та клясти свого „доброчинця“. Певна річ, що нічим иншим не могли скінчитись і незвичайні аллюри „Россіи“ до замирення з „инокровными согражданами“. За медоточивими речами та янгольським голоском конче треба було сподіватись чортової думки та реальних учинків на капость,—одно слово, замирення, скажу так, навпаки.

Дійсність не забарилась ці сподівання справдити. 1 січня чули ми солодкі речі про потребу замирення та заклики до єднання й спільної роботи,

*) „Украинская Жизнь“, кн. II.

а вже 7-го того ж таки місяця спіткали ще один солідний доказ отого щирого бажання „помиритись". Як переказують газети, сенат згодився з відомим рапортом Столипіна, регистрацію товариства „Українська Хата" в Москві визнав „несогласной съ законом" і постанову московського в справах товариств присутствія одкинув *). На жаль, ми не знаємо докладно, чим таку постанову сенат мотивував, і через те ніяк не можемо збагнути, як саме регистрація не забороненого в законі товариства раптом повернулась у „несогласную съ закономъ"? Та як пригадаємо собі аргументацію небіжчика Столипіна, то вже сама недостача мотивів краще од усяких докладних резонів роскаже нам, у чому власне сіль цієї постанови й де треба причини шукати. Річ певна, що в теперішньому законі про спілки не знайти заборони національних товариств, які кладуть собі за мету тихомирну культурну працю і йдуть до неї не забороненими в законі шляхами. Але ж... згадаймо лишень, що як-раз така культурна мета, як писав Столипін, „съ точки зрѣнія русской государственной власти, представляется крайне нежелательной"—і все видко стане, як на долоні. Разом з тим матимемо й наочну ілюстрацію до новорічної передовиці з „Россіи". З погляду замирення, коли брати його навпаки, 1912 рік почався, як бачимо, дуже й дуже непогано...

Взагалі круги, що їм слугує „Россія", залюбки беруть замирення з инородцями в такому оригинальному розумінні, яке допіру зазначено. Всі газети недавно оббіг „изумительный", мовляла „Рѣчь", наказ полкового командира Олонецького полку, д. Шнейдера. „Замѣчено мною,—пише в наказі до свого полка 18 січня пан полковник,—что инородцы ведутъ переписку съ родными не на русскомъ, а на своемъ языкѣ. Всѣ они говорятъ или очень плохо, или ломанымъ языкомъ по-русски, а русскій языкъ—языкъ государственный. Армія въ мирное

*) „Русскія Вѣдомости", 1912 р., ч. 7.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

время—это школа. Инородецъ, пока состоитъ на службѣ, въ теченіе трехъ лѣтъ, должен̈ъ и обязанъ выучиться русскому государственному языку; это же возможно только при условіи предъявленія къ инородцамъ требованія и говорить, и писать только исключительно по-русски. Родные его или знакомые также должны отвѣчать по-русски". Наприкінці—наказ панам начальникам „принять мѣры по проведенію этого требованія въ жизнь" *). Я не знаю, якими заходами доб'ються ротні командири й начальники команд того, щоб не тільки ті москалі-инородці, що безпосередно під їхньою рукою пробувають, але й рідня тих москалів та знайомі, до Олонецького полку зовсім непричетні,—раптом, не менш як за три роки, вивчились добре державної мови. Та як що слідом д. Шнейдера підуть командири й инших військових частей, то національне питання у нас блискуче і негайно—не далі, як за три роки,—буде до краю розв'язане. Адже не знайдется мабуть у Росії людини, яка б так чи инакше не мала стосунків з тими, що відбувають службу в москалях,—і от вселюдна військова повинність накладає на ріжноплеменну людність у державі нову вселюдну повинність: зараз же вивчитись великоруської мови з усіма її нюансами, щоб—борони Боже—не говорити з родичами або знайомими москалями „очень плохо или ломанымъ языкомъ по-русски". Одним махом пера д. Шнейдер розрубав величезну соціологичну проблему. Схиляючись перед творчим генієм полковника Олонецького полку, повинен буду все ж таки зазначити, що оповіщеному в „Россіи" замиренню цей творчий розмах ледве чи сприятиме. Швидче навпаки: людина взагалі грішна і до помилок здатна („errare humanum est") і рекомендовані в наказі д. Шнейдера заходи коли б часом ще більш не роз'ятрили стару виразку ворожнечі—між тими, хто добре говорить

*) „Рѣчь", цитую з „Кіевской Мысли", 1912 р., ч. 38.

великоруською мовою, і тими, хто нею говорить погано або й зовсім не говорить.

Безперечно, такі самі наслідки має викликати і вчинок директора гимназії в Лебедині, на Харьківщині. Цей штатський добродій, в жилах у якого напевне воєнна кров обертається, заборонив „подвѣдомственнымъ“ гимназистам розмовляти по-українському не то в гимназії, а навіть дома. Кореспондент „Ради“ подає між иншими такий факт. Коли один гимназист, росказуючи теорему з геометрії, невмисне прохопився українським словом, то пана директора дуже обурило таке вмáлювання прав державної мови. Хоча школяр і знав нещасну теорему, проте директор вліпив йому „двойку“, промовивши ущіпливо: „на какомъ ты языкѣ говоришь?“ *) Треба думати, що лебединські гимназисти відтóді поводитимуться обережніше й теореми росказуватимуть більш-менш по-російському; зате що-до культивування доброї злагоди й справнього замирення, то войовничий оцей учинок штатського директора ледве чи дасть бажані наслідки.

Як бачимо, в офіціяльних сферах з замиренням на практиці оригинально стоїть справа. Заповідь „Россіи“ тут, видимо, добре розібрали і приняли її, як і годилось, не в букві, а в дусі—за вимагання миритися навпаки. В нашу практичну політику це нічого нового не вносить: так було, так єсть і так—довго чи недовго—буде... Але цікаво все ж таки, що так збіглися чи, як хочете, розійшлися офіціяльні бажання з офіціяльними ж заходами по всяких „вѣдомствах“...

Перейдімо до громадських кругів. Тут бажання „Россіи“ ніби не мають обов‘язкової сили й через те можна б, здавалося, сподіватись, що тут згоди не вивертатимуть і не перелицьовуватимуть так, як в офіціяльних кругах. Але ось лежить перед мене наказ повітовому агрономові од кременчуцької повітової земської управи, за підписом

*) „Рада“, 1912, ч. 24.

члена управи д. Болотова. „Вслѣдствіе заявленія населенія,—пише д. Болотов,—уѣздная земская управа проситъ васъ всю литературу на малороссійскомъ языкѣ, по агрономической части, изъять изъ употребленія и возвратить ее обратно“ *). Неначе б то замирення вже одбулося в кременчуцькому повіті і „на землі мир, в человіціх благоволеніє“ там запанували, бо не дурно ж д. Болотов навіть на „заявленіе населенія“ посилається. Та як-раз оцією з кожного погляду необережною згадкою і вклепався не дуже дотепний член кременчуцької земської управи. Чому це, справді, люде в кременчуцькому повіті раптом знесиліли під вагою „литературы на малороссійскомъ языкѣ, по агрономической части“ й почали благати д. Болотова, щоб він їх од тієї ваги визволив? Чому саме „агрономическая часть“ упала такою непідсильною вагою на людність і як розуміти становище в кременчуцькому повіті инших „частей“? І хто це й коли в кременчуцькому повіті плебисцит робив з приводу хоча б „агрономической части“?... Досить тільки оці настирні питання поставити, щоб зрозуміти, що д. Болотов про бажання людности з власної головки вигадав, а на ділі ту ж самісеньку програму замирення навпаки демонструє. Адже відомо, що людність не тільки в кременчуцькому, а і в кожному иншому повіті просто не читає непотрібної їй літератури, вживаючи її в кращому разі на цигарки та инші потреби господарські. Отже одбірати у людей таку літературу—річ зайва, а з погляду д. Болотова то й безглузда: піде на цигарки шкодлива література—ну й чудово. Але скоро одбірати її доводиться—значить, на цигарки вона не йде, значить, читають її таки люде; а скоро читають, то... Дуже це необережно у д. Болотова вирвалась згадка про „заявленіе населенія“ і далеко краще для його репутації було б, як би він справляв своє діло мовчки...

*) „Кіевская Мысль“, 1912, ч. 22, „Рада“, ч. 13.

Може сказав би дехто, що з члена земської управи теж особа до якоїсь міри офіціяльна, хоча безперечно обраний земець одбиває в собі погляди певних громадських груп, бодай хоч тих, що подавали свій голос за його. Але ось сфера письменства та письменників, до того ж справжніх, що з „Россіею“ ніякого діла не мають і теж одбивають настрій коли не широких більш-менш громадських кругів, то хоч гуртків, що з громадськими кругами мають близькі зв'язки. Ось д. П. Струве з голосною статтею „Общерусская культура и украинскій партикуляризмъ“ в „Русской Мысли“ за січень цього року; ось сама редакція „Русской Мысли“, що в тій самій книжці приточила до статті д. Ол. Саліковського цікаву редакційну примітку, якою побиває „українську“ (навіть у лапках!) позицію автора... Здавалося б—„кое общеніе свѣту ко тьмѣ“ й на яких пунктах збігтися можуть „Русская Мысль“ і—„Россія“, д. Струве і—д. Шнейдер чи там д. Болотов? Проте збіглися... Вважаючи, що така чудна згода на инородческих спинах для багатьох може бути великою несподіванкою, я дозволю собі докладніше спинитись на статі д. Струве та „примирительній“ позиції „Русской Мысли“. Мушу тільки завважити, що не маю на думці розглядати тут погляди д-ія Струве на українську справу в цілости, тим більше, що мені вже довелось про них говорити раніше. Мене тут цікавить тільки, як оці погляди одбиваються на практиці, стаючи своєрідною спробою прикласти до діла ту саму ідею замирення навпаки, що виявилась і в новорічному бажанні „Россіи“, і в новорічному дарункові сената, і в геніяльному розмахові д. Шнейдера, і в недотепній вигадці д. Болотова. І як що погляд на самий процес замирення у них не зовсім сходиться, то вихідний пункт і підстави, на яких вони стоять, безперечно однакові, хоч і не однаковими словами вимовляються. Це—„просвѣтлѣніе государственной мысли“ „Россіи“, „русская государственная власть“ сената, „русскій государственный языкъ“ д. Шней-

дера й Болотова і... той самий „прогнанный сквозь строй сотенъ томовъ „Полнаго собранія законовъ“ „русскій языкъ“ д-ія Струве. Пишеться все це, як бачимо, різно, а вимовляється... вимовляється, як зараз побачимо, однаковісенько.

Д. Струве ласкаво пристає на те, що „въ извѣстномъ смыслѣ“ єсть на світі божому самостійна українська культура,—це на початку своєї статті. Д. Струве заявляє, що з його, теж „въ извѣстномъ смыслѣ“, україфил,—це в середині статті. Д. Струве закликає, щоб російське поступове громадянство енергично, „безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ“ виступило на боротьбу, знов же таки „въ извѣстномъ смыслѣ“, з українством, —це наприкінці статті. Инакше кажучи, наш приятель (адже ж „україфил“ з його!), що признає українську культуру, раптом проти цієї самої любої й признаної культури люту війну проповідує... Правда, це боротьба ідейна, д. Струве поки що не дійшов до думки, щоб цю любу культуру „изъять изъ употребленія“ поліцейськими заходами, як зробив д. Болотов з „агрономической частью“ в кременчуцькому повіті. Але ж... єсть безперечно в позиції д-ія Струве щось нестеменно болотовське, і те щось не на користь їй виходить. Д. Болотову треба було самого „изъятія“, але він оце найголовніше попсував необережно згадкою про бажання людности. Д-ієві Струве треба самої боротьби, і він зовсім без потреби знесилює цю позицію своїм „україфильством“, хоча б тільки „въ извѣстномъ смыслѣ“. І далеко було б і для репутації д-ія Струве краще, як би він свою політику замирення „въ извѣстномъ смыслѣ“ робив теж мовчки, без зайвого просторікування, та як би стаття його не тільки наприкінці, але й з початку та в середині приоздоблена була войовничими закликами до боротьби.

Краще б це було не тільки з того погляду, що враження вийшло б дужче, бо тепер, через невдатні аллюри д-ія Струве, воно роздвоюється й навіть розтроюється й тим самим розстроює й аргумен-

тацію необачного автора. Далеко більшу вагу має те, що позиція самої боротьби, „безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ“, одвернула б ті обов'язки, що не зовсім обережно бере на себе д. Струве, як „україно́фил“,—нехай навіть „въ извѣстномъ смыслѣ“ україно́фил. Д. Струве і в думках собі, очевидно, не покладає, як близько стоїть люба його серцю україно́фильська позиція до зненавистного українства; д. Струве не хоче бачити, що останнє з елементарною, стихійною силою випливає з україно́фильства, коли в його вкладати якийсь реальний зміст, а не гратись тільки словами. Наприклад, у своєму україно́фильському захваті д. Струве не бажає, щоб українська мова зникла, і розщедрився для неї на „путь скромнаго областного р а з в и т і я“. Як що це не порожнє слово, а справді таки щось реальне означає, якусь сферу справдешнього розвитку, без примусу та перешкод, то вся дальша аргументація д-ія Струве, аж до самого заклику до боротьби, тратить усяку вагу й підставу—висить, скажу так, у повітрі. Справді, коли вже говорити про розвиток, — а д. Струве, як бачимо, про його ж і говорить, — то годі дорозумітись, які й де тому розвиткові можна межі поставити. Саме розуміння р о з в и т к у таких меж не допускає, бо ніхто ж не вгадає наперед—де, на якому саме місці якийсь процес припиниться в своєму розвиткові, як що взагалі можна тут говорити про кінцевий етап без спеціяльних перешкод. І проте цей етап в українській справі д. Струве уважає не тільки за можливий, а й за неминучий, і навіть кладе певно означені межі, по-за які українська культура не повинна виходити: це відома вже нам з указу 1876 р. сфера красного письменства та—за останнє, правда, д. Струве не ручиться—початкової освіти. Хай і так,—виходить, що з ласки д-ія Струве я по-українському можу написати поезію, оповідання, повість; може, з дітьми в народній школі можу розмовляти про всяку всячину на небі й на землі, можу нарешті вчити

перших чотирьох справ з арифметики. Але от, не кажучи вже про те, я к и х питаннів я торкатимусь у своїй поезії чи оповіданні—чи можу я п р о їх говорити й писати по-українському? Чи можу я тією ж мовою росповідати, скажемо, про дробні числа? Ні,—скаже д. Струве,—до цього зась. Коли здивувавшись запитаю—чому так, він з вельми глибокодумним виглядом має одповісти: бо це йшло б наперекір „скромному областному развитію". Але ж, як що ласка, чому оповідання не йде на перекір, а стаття про це оповідання вже йде? Чому перші чотирі справи з арифметики лежать у межах „скромного областного развитія", а дробні числа вже по̀-за межами? І де ріжниця між „скромнымъ развитіемъ" та „развитіемъ нескромнымъ"?... Та всі оці цілком законні запитання д. Струве кидає без відповіді; сказавши *а*, він проти дальших літер опинається й воліє—чужим коштом, звичайно,—лишитись неписьменним. Як собі, розуміється, хоче, але я за цим спасенним прикладом ані-ра̀з не піду, маючи сміливість не послухатись д-ія Струве. Скоро я фізично можу що-небудь зробити, то, певна річ, оцю свою спромогу силкуватимусь використати повною мірою, аж доки сили й уміння вистарчить, і не піду питатися про те, що̀ дозволено чи не дозволено якимсь недовідомим кодексом „скромнаго областного развитія".

Загалом беручи, той шлях, що ним спокушає українців д. Струве,—шлях „скромнаго областного развитія" логично неможливий і неподобний, як практично неможлива й неподобна альтернатива: або цей шлях, або безмежний розвиток. Гермафродити й покручі на вищих степенях розвитку раз-у-раз бувають ялові, а бажання разом на двох стільцях засісти завсігди недобрий кінець має, бо приводить на ділі межи стільці... Так само яловий і той шлях, що призначає українській культурі д. Струве, так само недобрий має кінець його спроба збудувати згадану допіру альтернативу таким-от способом: або ця дитина на віки вічні в пелюшках

лежатиме, або ж зробиться колись дорослою людиною. Дитя може, звичайно, померти, та коли цього з ним нещастя не станеться, воно доконче повинно з пелюшок вирости. Так само і в нашій справі логично може тільки одно з двох бути: або смерть, цілковита загибель української культури, або ж розвиток її до таких меж, до яких взагалі може людська культура доходити. Tertium non datur,— і отой середній шлях, що показує д. Струве, міг би бути хиба за вихідний пункт, за початковий етап у розвитку, коли б давно вже й безповоротно українська культура тієї стадії не минула. Невідома д-ієві Струве історія українського руху найкращий дає цьому доказ, і перед очима у д-ія Струве був навіть дуже показний персональний приклад в особі трохи йому відомого Драгоманова; був і ще показніший громадський приклад—отой саме пам'ятний указ 1876 р., що брався запакувати український рух як-раз у рямці красного письменства. Але д. Струве волів українців лишити на-віки в пелюшках і навчаючі приклади минули проз його без жадного сліду...

Дуже непевна з логичного боку, позиція д-ія Струве цілком неможлива на практиці з його ж таки власного погляду. Я вже ставив питання, хто й яким саме способом визначатиме українській культурі „предѣлъ, єгоже не прейдеши", хто й якими заходами заганятиме її назад у призначене стійло, як що вона схоче зробити на капость д-ві Струве й вийде по-за призначені рямці? Практично я розумію сенат з його поясненням що-до українського товариства, розумію так само д. Шнейдера з його воєнним розмахом, навіть д. Болотова з його штатською полохливістю: в своїх руках вони держать більшу чи меншу частку власти з її примусовими заходами й цю власть, добре чи погано, використовують. Але ж д. Струве... Адже він, звичайно, проти примусу,—принаймні в сфері культурного життя. Він, звичайно, не заборонить українського товариства, скоро діяльність його не йде законові на-

перекір; він не напише наказа про те, що инородці за три роки „отъ нижеписаннаго числа“ мусять на великоросів повернутись, він і „агрономической части“ не конфискуватиме... Що ж саме має робити д. Струве?

Наприкінці своєї статті д. Струве ніби показує це: адже ж заклик до ідейної боротьби з українством—це ніби цілком виразна позиція, на яку можна стати кожному, хто хоче спробувати сили в боротьбі. Кожному, певна річ, вільно вибірати собі до душі ідейну позицію й боронити її та з неї бити на ворога,—але для цього треба насамперед самого ворога знайти, щоб на його націляти свої удари, а не порожні простори побивати. Без цього всякі заклики до идейної боротьби не можуть нічим бути иншим, як тільки порожньою фразою, в якій жадного реального змісту не дошукаємось. Хто ж то ворог отой для ідейної позиції, на якій отаборився д. Струве? Йому, звичайно, не важко на це питання відповісти: то, певна річ, українці,—не з роду українці, а з переконання, инакше кажучи—всі, хто стоїть на українській позиції, як дотепно кваліфикувала ворожий табір редакція „Русской Мысли“. Але що́ таке сама ота українська позиція? Д. Струве каже, що це—„воинствующій (?) партикуляризмъ, желающій областное начало поставить на мѣсто общенаціональнаго и тѣмъ самымъ (!) покушающійся на культурное единство русской Россіи“ („Р. Мысль“, ст. 85 - 86). Навпроти української позиції д. Струве й виставляє згадану україно́фильську, що стоїть ніби на грунті „вполнѣ законныхъ стремленій въ духѣ культурнаго украинофильства“. Ото ж маєте собі—законні і незаконні вимагання, й проти останніх саме й буде провадитись люта війна. Але ж само зринає питання, яка інстанція кінець-кінцем має вирішати, законне чи незаконне те або инше вимагання й який критерій прикладати, це вирішаючи? Колись Герцен пустив був, і як-раз з такого самого приводу, крилате слівце про „мини-

стерство грамматики и департаментъ спряженій". Це був, певна річ, жарт, але перед д-ієм Струве питання стоїть зовсім таки не в жартовливій формі: без отаких міністерств та департаментів йому не обійтися!.. Я розумію, що уряд може визначати, що́ з його погляду законне чи незаконне (акт 1876 р.), може навіть до незаконного придати й те, чого ніякі закони не забороняють (згадана сенатська постанова), але я не розумію, як саме буде це робити д. Струве й по чому пізнаватиме своїх ворогів. І я боюсь, що коли єдиним критерієм у його буде той самий фетиш державности, то... коли б на практиці зовсім не заниділо його україно́фильство, і „путь скромнаго областного развитія" раптом не урвався, навіть до дробних чисел не дійшовши. Адже характерно, що навіть Столипін, як що вірити д. Локтеві, нічого не мав проти етнографичного українства; ще більш характерно, що навіть Михайло Меньшиков, якого так збештав д. Струве за „дикое безсмысліе"—як довідуємось, теж нічогісенько не має проти „естественнаго и даже желательнаго (чуєте!) провинціализма" *)... Чудне, виходить, діло: всі „нічого не мають", а тим часом—жити не можна, бо наші „прихильники" усі вже „Просвіти" винищили й навіть проти українського театра здіймають навісний галас... Ось яка плутанина виходить, коли дошукуватись міри законности в українських домаганнях! І я не думаю, щоб без міністерств та департаментів д. Струве дав своїм прихильникам, коли у його вони знайдуться, щось більш певне на розпізнавання межи добром і злом.

Проти цього необмеженого й недовідомого навіть зла оповіщено проте ідейну боротьбу. Знов же не гаразд розумію я, чим і як боротиметься д. Струве. Нехай, скажемо, він писатиме статті проти того, щоб виясняти дробні числа по-українському, чи взагалі проти „української позиції", хоча на це за-

*) „Новое Время", ч. 12839,—стаття „Національная трещина".

надто він мало знає про українство й занадто велику охоту має роз'язувати заплутані питання на підставі самих кабинетних міркуваннів. Нехай так, що голосу того ми не послухаємо, нехай „незаконні" дробні числа й по тому ламатимуть призначений шлях і взагалі зло існуватиме й ширитиметься. Що ж далі? Адже в таких практичних справах раз-у-раз од слів треба до діла переходити,—до якого ж діла перейде д. Струве? Клуб „русскихъ націоналистовъ" у Київі, що виступив був, як відомо, теж з лозунгом „ідейної боротьби проти мазепинства", швидко орієнтувався в ситуації й знайшов по собі діло—яке, нам це тепер байдуже. Та д. Струве—він же проти насильства й примусу і поки проти—ідейна боротьба, з таким запалом оповіщена, в його устах не що инше, як порожня фраза, одмова од боротьби, цілковита капитуляція чи, коли хочете, „благородное ретированье" перед зненавистним українством. Це щось на зразок того, як „въ воинственномъ азартѣ" побивав колись Росію приснопам'ятний воєвода Пальмерстон—пальцем на географичній карті. А надто, коли палець отой не дуже меткий і навіть на карті спотикається, не розбіраючи меж того, що має побивати.

Взагалі воювати на карті дуже легко, як легко, в затишному кабинеті сидючи, й тішити себе солодкими ілюзіями та мріями про мало не всесвітню, од Карпату до Камчатки, гармонію. Не погану оцінку отаким кабинетним вигадкам міг би д. Струве знайти поблизу себе—в тій ж таки книжці „Русской Мысли", де й його статтю надруковано. Між иншим маємо тут замітку д. Авалова „О единствѣ и нераздѣльности Россіи", і редакц'я „Русской Мысли" у великі роззяви пошилась, забувши приточити до неї докірливу примітку про „українську позицію" автора. Ось бо що читаємо в згаданій замітці:

Воно—можна, звичайно, до зворушення дійти, дивлючись на карту Росії: од Варшави до Японії, од Карпату до Берингової протоки, од Нової Землі до Арарату—всі

оті землі, гори, води, тундри та степи з належними до них народами всяких антропологичних типів і на всіх ступінях розвитку, все це Росія—єдина й неподільна. Та коли відкинути оце цілком дитяче, хоч дуже й між дорослих поширене „почуття великого“, що викликають теж і гуртові цифри бюджета, простори, числа волостних старшин, акцизників або пенсіонованих удовиць чиновницьких, то доведеться не жартома таки замислитись над величезною неподобністю між формальною єдністю Російської держави та хаосом національно-культурних у їй стосунків.

І коли згадуєш про те, скільки доброго могло б бути для культурного й політичного розцвіту, заложеного в своєрідних порядках злучених з Росією земель, коли ясно бачиш, що разом з руйнуванням отих автономій у них само собою одібрано й надії на хоч сякий-такий розвиток, а Росію засуджено на марну і тяжку з обох боків працю русификації та руїнницької заміни свого власного спільним—тоді не тільки не радієш з отих усіх успіхів об'єднання, а думаєш з досадою про вбожество чисто політичної творчости державної власти в Росії, що за кожної оказії стихійно силкувалась тільки „прибрать къ рукамъ“ ту чи иншу автономну країну.

І замір, що вилився в простацьких словах „прибрать къ рукамъ Малую Россію“, вимовлених мало не двісті літ тому—чи не буде тим розшукуваним спільним знаменателем, що однаково прийдеться і до Финляндії, й до України? *).

Ось питання, що поставив би я на ласкаву увагу д-ві Струве і іже з ним. Але щоб по правді й незасліпленим оком глянути на його, вони повинні зректися спершу „цілком дитячого, хоч дуже й між дорослих поширеного „почуття великого“—по-російському краще б сказати: „большóго“,—облишити свої кабинетні вигадки про єдину культуру, загально-російську мову й инші такі, може й чудові, але за наших обставин цілком химерні речі і взятись попереду до пізнання тих елементів, які силоміць бажають вони втиснути в суму єдиної загально-російської культури. Виконавши цю повинність елементарної добросовістности, вони може й не прийдуть до зворушливої спілки з „Россією“

*) „Русская Мысль“ 1911 г., кн. I., „Обзоры и замѣтки“, ст. 12.

що-до замирення навпаки; може зрозуміють, що націлятись їм треба не на якісь „партикуляризми“, а в инший зовсім бік—на мертвущу казарменну одноманітність, яка зовсім до єдности не допровадить. Ну, а як що й не зрозуміють, то хоч знайдуть може в собі сили цілком одверто кинутися в приязні обійми „Россіи“ й працювати собі любенько вкупі з д.д. Шнейдерами та Болотовими, Меншиковими й Савенками. Бо не можна сідати на два стільці разом,—не можна, за „українофила“ себе виставляючи, виступати разом з проповіддю хрестового походу проти українства. Одно з двох: або „українофильство“, або ж „воинственный азартъ“, бо поєднання того, чого єднати не годиться, приводить, хоч і манівцями, тільки до „Россіи“. Краще ж буде й чесніше вибрати просту дорогу.

VII *).

Невтішна втіха.—Добрі і лихі супротивники.—Про одного бібліографа, невинні вади та невсипуще око.—Magister dixit.—Як магістер із свого коня впав та на чужого пересів.—Про письменство та письменників.—На бібліографичному коніку.—Поліцейська компанія.—Бібліографичний запал і секрет д. В. Дорошенка.—Секрет виясняється.—„Аби баламуцтво не ширилося“.—Про визвольну ідею, або кому треба за баламуцтво подякувати.

Відому свою автобіографію Драгоманов кінчає жалями на те, що ні разу не довелось йому на віку стрінути доброго літературного супротивника, який би по правді переказав його думки і вже проти їх виступав. „Доля,—нарікав Драгоманов,—посилала мені раз-у-раз таких супротивників, які починали з того, що без церемоній перекручували мої думки, а кінчали наклепами на мою особу“. І єдину на свій жаль утіху бачив Драгоманов тільки в тому, що „справедлива, виходить, сама справа, якій я служу, коли проти неї не знайшлось за стільки часу совістного супротивника“.

*) „Рада“, ч. 80.

Втіха втіхою, але щось силуване чується в ній. Занадто мала це втіха для щирого, переконаного письменника. Адже ж і без неї вірить він, що його справа справедлива, що правда на його руці, і тільки ця свідомість і дає йому сили служити своїй справі. Для такого письменника оце argumentum a contrario—втіха цілком зайва, щось на зразок нещасного Хоми на безлюдді,—і певна річ, що кожний переконаний письменник, замісць непотрібного йому Хоми, волів би мати діло з справжньою людиною, хоча б та людина була й супротивником. Навіть більше: як-раз через те й волів би, що то супротивник, але супротивник справжній, совістний, який би зрозумів його думки і з ними, а не з власними вигадками воювався—острою, зате чесною зброєю. Нехай це й парадоксально, але для письменника один добрий супротивник більше варт, ніж легіон прихильників,—через те більше, що від такого супротивника багато де-чого можна навчитися,—навчитись навіть у тому разі, коли його аргументація не промовляє тобі ні до розуму, ні до серця. Одно вже те, що такий супротивник зрозуміє тебе—і це важить багато. А коли ще він зуміє влучно виказати безборонні місця у письменника й цим присилує його на́-ново свою аргументацію переглянути, одкинути одне й посилити инше, то цим безперечно тільки поможе письменникові, дасть йому змогу краще й виразніше обставити дорогу йому позицію. Доброго супротивника, цього найкращого помічника, найбільш повинен собі бажати кожний переконаний письменник, бо це неодмінна умова для успіху—не тільки зверхнього, а й перед самим собою, того внутрішнього задоволення й самопевности, що їх може дати тільки провірка на ділі, в боротьбі, думок своїх та аргументації. І пошукати не гріх такого супротивника.

Та знайти його дуже важко. Дуже рідко можна зустріти такого щасливого письменника, що мав би собі задоволення з бажаного супротивника, і не самому Драгоманову судилося снувати гіркі думки та

невтішну втіху голубити. Неначе навмисне, посилає доля звичайно таких супротивників, од яких не наберешся науки. Це вже ніби такий закон світовий: можна нарікати на його, але одмінити нема спромоги. Бо коли приятелів людина собі сама добірає до душі, то вороги сами знаходяться, сами переходять твою путь, і нема способу зробити з них д о б р и х ворогів, щоб боротьба з ними давала не саме гірке розчарування та жалі, а справжню втіху, не розміняну й не силувану. Доводиться з цим миритись і хиба в думках уявляти собі, яке б то щастя було зустріти такого доброго супротивника. Про його й я завжде марив і коли б мав спосіб вибірати, то...

В усякому разі ні за що за супротивника собі не вибрав би д-ія Володимира Дорошенка, що в XII кн. „Л.-Н. Вістника“ за 1911 р. надрукував критичну статтю, чи—краще сказати—акт обвинувачення про мою „Історію українського письменства“. Але ж він сам вибрався і, рад чи не рад, а мушу про його говорити, хоч би й як неприємно мені було з таким супротивником розмовляти. Бувають випадки, коли треба перемагати свою нехіть і заходити в розмову з людьми, які особисто нецікаві, але займають таке становище, що його обминати не годиться. Таке становище, здається мені, повинно належати критикові єдиного у нас „товстого“ журналу: як-не-як, а це ж персона, і дійсне обличчя цієї персони не мене самого обходить, а й усіх, кого з високостів кафедри своєї навчає д. Дорошенко.

Навчає він насамперед мене, до того ж таким тоном, що забірає охота ближче придивитись до того навчителя. Навчає, далі, читачів „Л.-Н. Вістника“, а як це робить він моїм, скажу так, коштом, а не своїм власним, то знов же мушу трошки одгородитись од свого навчителя й дати йому змогу з власним обличчям, не захиляючись за чужу спину, вийти на люде. Можу хиба перепросити, що з деяких причин роблю це, трохи запізнившись.

Власне обличчя у д. Дорошенка... Він безперечно його має—своє обличчя, хоч з дрібними, зате цілком індивидуальними рисами. До цього часу це автор кількох бібліографичних оглядів та рецензій, прикметних хиба з деяких невинних вад, які видимо органично посіли д. Дорошенка і з якими він не може собі дати ради. Так, цей автор бібліографичних оглядів та рецензій дуже любить посилатись на свої праці, не тільки друковані, але і майбутні; любить стежити за чистотою української мови, любить вишукувати чужі помилки і вживати учених слів та терминів. Звичайно, це не значить, що ті майбутні праці чим-небудь цікаві, як не значить, що автор їх сам пише доброю мовою, не робить разом ще більших помилок, а вчених слів та терминів уживає до ладу. Це просто невинні вади, „влеченье — родъ недуга", і буквально жадної праці д. Дорошенка я не знаю такої, в якій не було б хоч одної з зазначених рис. Ще недавно, напр., дуже розвеселив мене був солідний „Л.-Н. Вістник", коли я в йому вичитав Дорошенкову характеристику поетів, „що бавляться з „гіменом" *): необачні, вони й не гадають собі, що невсипуще око нашого бібліографа присочить їх навіть за цим вельми-поетичним, як думає д. Дорошенко, ділом... І все оце робить наш автор бібліографичних оглядів та рецензій дуже суєтливо, з усяким напучуванням на адресу авторів та разом із страшенно гелєртерським виглядом, з міною заклопотаного вченого, що згори дивиться крізь окуляри на всяку дрібноту, яка комашнею ворушиться коло його ніг. Magister dixit—та й годі!

Звичайно, коли цей, за дозволом сказавши, магістер бавиться словами, яких значіння для його темне, або завзято рекламує свої мертві і живі й ненарожденні праці та свою бібліографичну сверблячку задовольняє—доти це тільки смішно. Але коли свій запал присяжного бібліографа звертає він на оцінку

*) „Л.-Н. Вістник", 1912 р., кн. II, стор. 387.

творів письменства, та ще й по таких виданнях, як „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“ або „Л.-Н. Вістник“, то—воля ваша—а тут вже не до сміху. Тут вже на плач може збіратися... Бо не тільки свої невинні вади задовольняє тут автор і не тільки свою нескладну фізіономію показує, а дає й деяку рекомендацію тим виданням, у яких таку надзвичайну критичну спритність виявляє. Взяти хоча б отой дотепний дослід про забавки поетів: це ж не для самого автора відгонить скандалом, і мені здається, що д. Дорошенкові варто було б коли вже не себе пожаліти, то хоч ті органи, що довірливо роскривають йому свої сторінки. За д. Дорошенка мені байдуже, а напр. „Л.-Н. Вістника“ таки шкода...

Знаючи літературне обличчя д. Дорошенка та згадані його органичні вади, я вже наперед міг до якоїсь міри уявити собі зміст його уваг про „Історію українського письменства“. І я не помилився: д. Дорошенка в його статті я знайшов стільки, що аж занадто. Єсть тут і ціла купа бібліографичних уваг, і менторський тон, і матадорські манєри, і увага про мову, і згадка про свою працю, що „буде“ колись і десь надрукована... Єсть навіть свій „гімен“, з яким д. Дорошенко не кидає бавитись на протязі цілої статті, не уявляючи власне, що́ то за штука така. Та єсть і де-що гірше, принаймні не таке вже невинне, бо виявляє воно ще одну рису в літературному обличчі д. Дорошенка: він любить також н е ч и т а т и тих праць, про які береться писати.

Свою статтю починає д. Дорошенко, звичайно, з бібліографії і нею ж, звичайно, й кінчає. Вже на другій сторінці своєї статті він „мусить“ закинути мені низку пропусків, з яких наводить тільки два: новелу Боккаціо в українському перекладі XVII—XVIII віку та „Героични стихи о славныхъ военныхъ дѣйствіяхъ войскъ запорожскихъ“, додаючи до цих зразків значу́щим тоном: „таких пропусків з самої лише „К. Стар.“ можна назбірати доволі“ („Л.-Н. Вістник“,

1911, кн. XII, 474). Не знаю, що ще під тим загадковим „доволі“ криється, але знаю, що зразки моїх пропусків д. Дорошенко вибрав нещасливо: про новелу Боккаціо він міг би знайти згадку на стор. 68 і 134 моєї книжки, а про „Героични стихи“—на 107—108; з останніх наведено у мене навіть чималий уривок, на якому чомусь цим разом задрімало невсипуще око д. Дорошенка. Так само стоїть справа і з кінцевими бібліографичними увагами (стор. 508—509): більшість того, що там показує д. Дорошенко за мої пропуски, він може знайти в моїй книзі по відповідних розділах, коли завдасть собі праці пошукати. Я не хочу йому помагати й через те обертаюсь до инших уваг.

Коли вже так нещасливо впав д. Дорошенко з свого улюбленого бібліографичного коника, то можна собі уявити, що за оказії з нашим їздцем творяться, коли він пробує на якого-небудь иншого сісти! Але він таки пробує, уперто пробує, хоч за кожним разом фатально опиниться верхи на своїй бібліографії й навіть мені не раз радить на ній проїхатись: „загляньте—каже—лише до бібліографії Ів. Єм. Левицького“ (стор. 481). І от на своєму бібліографичному коникові під'їздить д. Дорошенко до письменства і з своєї позиції починає оглядати його історію, порпаючись у купі спопелілого книжного мотлоху та нікому непотрібних, давно похованих і забутих авторів. Письменство для д. Дорошенка—це всякий пописаний чи задрукований клапоть паперу, всякий заялозений шпаргал, а письменник—кожний, хто вміє перо в руках держати. Можете зрозуміти, яка „історія“ вийде, коли прикладати до письменства таку мудру мірку і скільки з такої високої позиції пропусків можна завважити! І д. Дорошенко завважає.

З скромною міною справжнього ученого (не я, каже, перший і не зовсім ще повно того мотлоху назбірав!) вимагає він од історика письменства, щоб той брав на увагу і Сомова з Ваненком, і „якогось Ос. М.“ з Яцимирським, і братів Карпенків і т. и.

і т. и., аж до того російського справника, що видав торік українську книжку, аж до „хрунівських часописів а là „Руський Селянин“,—„про москвофильство я вже й не згадую“ (стор. 491),—додає зовсім серіозно свята простота на бібліографичному коникові... Це все їй знадобилось, бачте, на те, що „без знаття сеї літератури не можна буде колись писати історію літератури (!) нашої доби“ (ib.). Не спиняючись навіть над отим чудовим „колись“, мушу признатися, що взагалі не розумію, для чого це накопичив д. Дорошенко своїх Сомових на Яцимирських і яка мені з них наука може бути. Треба ще додати, що роблючи це з кожного погляду непотрібне накопичення мертвих тіл, д. Дорошенко пробує ще й іронизувати, пускаючи в діло допіру згаданого справника. „Торік,—пише д. Дорошенко,—один ісправник російський видав книжку своїх творів,—гадаю,—хитро підморгує дотепний автор,—що тут уже й д. Єфремов спасує і не засяде в поліцейській компанії (стор. 492). „Откуда мнѣ сіе?“—тільки й можу запитати, вислухавши цю ущіпливу увагу, просто незрівняну в устах людини, що не далі, як на попередній сторінці сама мене тягла („най-но, каже, загляне“...) в не менш почесну компанію „хрунівських часописів“ на тій підставі, що „колись“ без них не можна буде історії письменства писати. Звичайно, того, як „колись“ писатимуть історії письменства, я не маю претензій угадувати й через те можу з чистим сумлінням полишити всякі отакі пророкування на вченого д. Дорошенка. Але тут знов несподіванка. Він у своєму бібліографичному запалі не має жалю, й засоромивши мене тільки що „російським ісправником“, миттю, з грацією жонглера, перескакує до... Ібсена, Гамсуна, Шекспира і т. и. без кінця, і знов посрамляє мене всякими, як йому здається, для мене незручними питаннями. „І скільки можна поставити таких питань!“ (стр. 493), глибокодумно додає мій учений опонент. Дійсно: таким шляхом можна дійти аж до питання про гулю на носі у дея алжирського, але на віщо все те й

як воно стосується до історії українського письменства—це вже секрет д. Дорошенка.

Власне він пробує свій секрет прилюдно показати. Всі оті численні екскурси в нетрі бібліографії робить він на те, „аби (!) баламуцтво не ширилось далі і з легкої руки д. Єфремова не вкорінювалося в широкій масі нашої публіки“ (стор. 489). А баламуцтво, яким я прогрішився—це та провідна ідея, що її я поклав в основу історії письменства. Увесь запас свого бібліографичного знання виложив д. Дорошенко, щоб мою помилку показати, всіх отих „писарчуків поганих вірш“ притягнув на моє посрамленіє, на доказ того, що„з соціяльно-визвольною ідеєю стоїть не так, як би може хотіли ми. А ще ж є й політичні ідеї“,—догадується нагадати мені д. Дорошенко (стор. 480). „Соціяльно-визвольна ідея, яку висуває д. Єфремов“...

Почекайте-но, чоловіче добрий —де і коли „висуває“? Питання не зайве, бо ми вже бачили, що коли д. Дорошенко щось говорить, то це не значить, що так дійсно й є. Швидче навпаки. Так воно і в цьому разі. „Соціяльно-визвольної“ ідеї я не тільки не висовую в історії письменства, а навпаки—од щирого серця протестую проти такої дурниці. Але, як побачимо зараз, не я в ній і винен.

Зазначаючи в передмові до історії українського письменства зв‘язок між формами життя й громадських змаганнів та письменством, я пробую ось як формулувати цей зв‘язок. „Найперше громадське завдання, що червоною ниткою проходить крізь усю історію людскости—це визволення людини з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування. В змаганні з тими формами, в боротьбі за свою індивидуальність особа людська кличе собі на допомогу всі засоби свого розуму і на першому місці серед тих засобів стоїть раз-у-раз письменство. Отже визвольна ідея, знов таки в найширшому розумінні цього слова, повинна стати основою всякої літератури, підвалиною для діяльности кожної людини на цьому полі“ („Істо-

рія"... 10). Чи значить це, що я хочу все письменство, усіх часів і народів, обернути в якусь „соціяльно-визвольну" прокламацію, як порішив за мене д. Дорошенко? Видима річ—ні. Вхопившись за слово „визвольний", звузивши його вже від себе додатком „соціяльного" й іронизуючи над „найширшим розумінням" визвольного елементу, критик просто забув до краю дочитати наведену цитату, що пояснює, як саме розумію я той визвольний елемент.

Далі стоїть так: „Нових шукаючи шляхів для думки людської, розбиваючи застарілі форми, що не дають духові людському виявити себе, новим змістом—отим елементом свободи, як каже академик Веселовський, наповаючи старі образи, проказуючи людям нові стежки до кращого і повнішого життя—письменство справляє незмірної ваги визвольну функцію" (ib.). Здається мені, що я не тільки не „висуваю" соціяльно-визвольної, як і політично-визвольної, ідеї, а навпаки—всуваю її в те ширше визволення людини, як людини, що одне тільки може об'єднати,—і справді, на превеликий д. Дорошенкові жах, таки об'єднує,—поодиноких письменників з ріжними громадянськими поглядами в одне велике письменство. Для людей, що не бачать ліса, за поодинокими деревами що з порізнених бібліографичних фактів не зугарні скласти цілого письменства—це чудно, це може навіть смішно, але за їхнє обивательське, вульгарне розуміння визвольного елементу я не можу брати відповідальности на себе. Скажу виразніше—ідейний зміст письменника, визвольна в зазначеному розумінні вага його творів для людини не залежить зовсім ні від його громадянських поглядів, ні від тих навіть тенденцій, які він сам хотів би в свої твори вкладати. Єдина мірка тут—те прозирання в душу людську і тим самим поширення сфери людських переживаннів, збагачування форм людського істнування, яке залежить тільки від таланту письменника, не від чогось иншого. Справжній худож-

ник—а тільки такий і має право на місце в історії письменства—раз-у-раз скаже більше, ніж хотів сказати; часто навіть зовсім не те скаже, що мав на думці сказати. Шекспір,—говорить мені д. Дорошенко,—вороже ставився до народніх рухів і тяг руку за дук-сріблякників — нехай. Але той самий, реакційний з теперішнього погляду письменник, служив усе-таки визволенню людини. Його образи поширили сферу людського життя, пояснили багато дечого з того темного, що живе в душі людській, і збагативши круг переживаннів людини, зробили і досі роблять життя її чистішим, кращим, вільнішим. Достоєвський,—знов завважає мені д. Дорошенко,—написав „Бѣсы" та инші реакційні твори,—так. Але той самий Достоєвський дав нам і „Бѣдныхъ людей", і „Записки изъ мертваго дома", і „Униженныхъ и оскорбленныхъ", де по-за всякими соціяльними й політичними формулами поставив гасло просто людини, оправдання людської гідности. З другого боку, напр., Шевченко при всьому своєму соціяльному й політичному радикализмі, міг же написати відоме: „а на громаду хоч наплюй: вона капуста головата"—то що ж, і його в реакціонери д. Дорошенко поверне?

Певна річ, і не подумає. А вся штука в тому, що й тут за деревами він просто не побачив ліса: за поодинокими фактами з діяльности згаданих письменників не зрозумів їхнього загального обличчя, того письменникового „пафоса", як мовляли в старовину, тієї загальної ідеї, що об'єднує поодинокі твори письменника в одне ціле, надає йому виразну індивидуальність. Як в історії письменства, так і в характеристиках поодиноких письменників мене не бібліографія цікавить, а як раз отой „пафос", загальніше—те, чим служать вони людскості. Тим то й міг я сказати, що письменство служить визволенню людини в тому широкому розумінні, над яким даремно „голову до неба зволить драть наш писарь волостний", д. Дорошенко. Я знаю й без його, що бувають ще і всякі „справники" в пись-

менстві, і їх страшенна сила—далеко більше, ніж навіть бібліографична пам'ять д. Дорошенка може обняти. Але не через те вони не мають визвольного значіння, що в поліції служили,—служив же в ній і наш Тобілевич, а Аксаков, та й чи він один з російських письменників! був цензором, тобто поліціянтом літературним,—а просто через те, що то не письменники, а тільки письменні люде з сверблячкою до писання, і твори їхні—не література, а макулатура, до якої можна прикласти другу половину гнівного афоризму Ніцше: „чорт би їх забрав і статистика".

Статистика в письменстві—це бібліографія, в своїй сфері річ цілком поважана й потрібна. В ній д. Дорошенко має вільну руку нашпилювати в своїй шухлядці усяких справників та инших „письменства рідного невдатних раків". Проте й тут, „аби баламуцтво не ширилося", він повинен би нашпилювати з деякою обережністю, або хоч уважно читати те, про що береться писати. Далі побачимо ще виразніші зразки того, як уважно читає д. Дорошенко.

VIII *).

Вигадливі скоки.—„Теревені" про мужицтво.—Вульгарне розуміння й бібліографична вченість.—Демократизм, що „нічого не доказує".—Не д. Дорошенкові б казати, не мені б слухати.—Про наукову правду, обивательський аршин та суздальську манєру.—Як баламуцтво в самопізнання обернулось.—Баламутні поради й вимагання.—Методологія д. Дорошенка.—Марксист „казеннаго образца".—До булави треба голови.—Як об'єктивність зажартувала з об'єктивиста.—За моє жито.—Дві поради.—Post-scriptum.

Важко вганятися за вигадливими скоками та науковим розмахом д. Дорошенка, але з моря дрібниць усяких попробую виловити ще кілька загальних уваг.

Упоравшись так блискуче з вигаданою у власній лабораторії соціяльно-визвольною ідеєю, д. Дорошенко счиняє далі завзятий бій з думкою про

*) „Рада" ч. 85.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

демократизм українського письменства. Назбіравши добру колекцію „письменства рідного невдатних раків", пробує він довести, що все, але то—„в с е: і теми, і спосіб трактовання цих тем, і мотиви, з яких виходили письменники, і та авдиторія, до котрої промовляли, не кажучи вже про соціяльне становище самих письменників, не дають нам права так рішучо й безапеляційно прозивати наше письменство мужицьким і демократичним par excellence, більш мужицьким і демократичним, нїж усяке инше" (Л.-Н. Вістник", 1911 р., XII, 496) „Отже,—ще раз безапеляційно завважає д. Дорошенко,—треба вже раз кинути теревені (!) про мужицтво (!!) нашої літератури, про питомий їй демократизм і народолюбство, бо все це не відповідає дійсності" (стор. 499). І знов вельми достається мені, як авторові історії письменства, од спритного пера нашого критика: він бачить у мене „просто на просто формалістичне відношення до діла, жонглювання самими поняттями" і ще багато всяких гріхів непрощенних, і знов нагромаджує цілі гори дрібних уваг, з яких має вийти, що прикладати до нашого письменства епітет „мужицьке письменство" не можна, бо він „зовсім ним не заслужений" (стор. 495).

Проте досить тільки придивитись до того, що̀ саме розуміє д. Дорошенко під „мужицтвом", щоб побачити, що й тут сталася з ним та ж сама прикра пригода, що й попереду, що і взагалі з ним часто трапляється. Він просто н е в ч и т а в того, про що таким безапеляційним тоном теревені править. Учепившись за кинуту у мене випадком фразу „мужицьке письменство", д. Дорошенко проморгав усі пояснення що-до цього пункту, проминув увесь той і в мене зазначений процес, що ним проходило наше письменство від простонародности, сциняючи раз-у-раз боротьбу з самим бажанням закувати його в рямці простонародности, „литературы для домашняго обихода". А проморгавши це, д. Дорошенко навчає мене—не знати, для чого—що Котляревський був чиновник і панок чи полупанок, а Квіт-

ка маршалок і багатий поміщик і що взагалі письменники не „стають мужиками (ще б пак! С. Є.) в своїй літературній діяльності“ (стор. 495), не для мужиків пишуть, а дехто навіть і мови вживає не української. І знов мене дивує оце вульгарне, скажу так—чисто бібліографичне розуміння „мужицтва“. І знов д. Дорошенко на своє вульгарне розуміння повертає мої слова, проти чого знов таки мушу рішуче протестувати. Я справді й не думав доводити, що українські письменники чомусь на мужиків мають повертатись, доводив навіть щось зовсім протилежне й не зважувавсь ні на хвилину зводити українське письменство до популярної літератури. Говорив я про настрій нашого письменства—настрій дійсне народолюбний, про загальний тон його—тон справді демократичний у цілому, хоч би що там думав собі д. Дорошенко. І не тільки не мав чого мене „конфузити“, як торжествує мій критик, отакий собі Климентій та інші такі діячі давнього нашого письменства, але я даю й пояснення їхньої діяльности, з свого, певна річ, погляду,—зазначаю, напр., тісний зв'язок між мовою та змістом і розвитком демократизму в письменстві. „Спочатку,—пишу я,—в першому періоді, тільки маленькою, кволою цівкою пробивається народня мова на чужій основі; в другому вона дужчає і не вважаючи на всякі хитання, що замулюють чистоту процеса, вже починає брати гору, аж поки в третьому вже сама стає основою, що принатурює де себе і чужі впливи та примішки, більш-менш органично перетворює їх і доводить до гармонії з народніми формами. Так само і зміст та інтереси письменства. Вони йдуть теж у парі з мовою, все наближаючись до народнього життя і потреб на стільки, на скільки письменство зближалось до народу мовою“ („Історія“... 460). Далі я навожу зразки такого паралелізма з історії нашого письменства. Звичайно, можна проти самої думки змагатись, можна одкидати самий отой паралелізм і в якусь иншу схему уложити процес розвитку нашого пись-

менства. Все, кажу, можна,—але вихопити випадкову фразу, перекрутити її по своєму й потім о тим перекрученим дорікати авторові—цього собі добрий супротивник не дозволить. І в цьому разі я знов не розумію, на віщо д. Дорошенко свою бібліографичну вченість показує та теревенями розважається.

Звичайно, про „мужицтво“ в тому вульгарному розумінні, яке накидає мені д. Дорошенко, більше не варт і говорити. Та не забудьмо, що так само гостро виступає він і проти думки про демократичність нашого письменства, підставлячи під неї—раз все те ж „славутнє (!) мужицтво“ в неокресленім значінні, раз народолюбність, раз мої власні демократичні погляди, раз—не знати що̀ саме. А тим часом, воюючи з демократичністю, сам же д. Дорошенко візьме та й прохопиться невмисне такою фразою, що повинна була б задержати на собі трохи більше уваги, а задержавши, перекинути всі його міркування догори дном. „Можна сміло сказазати,—говорить, напр., д. Дорошенко,—що здебільшого наші старі письменники зовсім не водилися бажанням послужити мужикові, як такому. Те,—додає він зараз,—що потім їх писання пішли на користь мужицькій справі, ще нічого (!?) не доказує“ (стор. 497). От тобі й маєш: „нічого не доказує“, та й по всій справі! Легко ж у д. Дорошенка роз'вязуються неприємні питання... Ні, дійсне —„справа не така проста“, як ущіпливо дорікає мені тут же за одним заходом суворий критик. І тепер моя вже черга запитати глибокодумного д. Дорошенка: чому саме писання ті пішли на користь мужицькій справі і як вони могли послужити їй без тієї демократичности, од якої притьмом одвертається д. Дорошенко? Коли факт, якого потаїти не міг навіть д. Дорошенко, справді чогось „не доказує“, то хиба лиш того не доказує, що критик передумав свої слова попереду, нїж їх „сміло“ написати. Для кожного ж, хто вміє свої думки до їх логичного кінця додумати, це. навпаки, доказує

дуже багато—саме те, про що я говорив у своїй книзі: доказує демократичний настрій нашого письменства, його загально-поступову й визвольну силу, його слугування народнім інтересам. Правда, наші письменники „не водилися бажанням послужити мужикові“ і воно не було вихідним пунктом їх творчости,—каже д. Дорошенко. З деякими обмеженнями—бо дехто таки й „водився“—на це можна було б пристати, але... не д. Дорошенкові б таке казати і не мені б слухати! Не д. Дорошенкові казати, бо ще на попередній сторінці він дорікав мені, що я власну народолюбність накидаю старим письменникам наперекір науковій правді,—то як же тепер зважується він оцінювати їхню роботу з с в о г о в л а с н о г о п о г л я д у, як свідоме бажання послужити народові, і де цим разом сховав він свою наукову правду? Не мені слухати, бо, пишучи напр. про свідомість Котляревського, я виразно застерігаю, що не треба „переціновати тієї свідомости й міряти її на теперішній аршин“ (Історія“... 191). Д. Дорошенко як-раз на обивательський аршин власної свідомости й береться її міряти, і про наукову правду забувши, та ще цю суздальську манєру й мені силкується накинути. На віщо?—знов дозволю собі запитати д. Дорошенка, і як він звелить мені розуміти свій претенсійний лозунг: „аби баламуцтво не ширилось?“ і хто з нас двох власне його ширить? А втім, що-до „баламуцтва“ з мого боку, то воно, здається, й для самого критика мого не таке то вже й страшне, коли хочете. Принаймні, показавши всю свою вченість та матадорську завзятість, він раптом кінчає: „своє діло його (моя, тобто) історія зробить—вона піде в масу і будитиме там свідомість національну, любов до рідного, ш и р и т и м е с а м о п і з н а н н я“ (стор. 508). От тобі й маєш іще раз! На віщо ж було тоді на десятках сторінок баламуцтвом лякати, щоб на останній так зручно самогубством покінчити?!

На жаль, я не можу так лагідно й поблажливо скінчити про самого д. Дорошенка. Бала-

муцтво то таки баламуцтво, а свідомість, баламуцтвом здобуту, не можу я вважати за правдиву, незбаламучену свідомість. Тим більше, що оберігаючи моїх читачів од проблематичного, як виходить, баламуцтва, д. Дорошенко своїм силкується справжнє прищепити. Деякі зразки його ми вже бачили. Повстали вони з того, що д. Дорошенко навіть собі самому не вияснив, чого має вимагати від історії письменства і через те ні я, автор баламутної на його думку історії, ні читачі його, не зможемо дати собі ради з тими суперечними, дійсно баламутними порадами, на які такий щедрий мій критик. Я вже згадував, що̀ таке письменство для його й яким аршином міряє він письменників, —не дивно що раз-у-раз він хитається в розумінні письменства й забігає без перестану в сусідські сфери. „Викидаючи Білецького,—пише напр., д. Дорошенко,—з історії нашої красної літератури, не можна його і йому подібних викинути з історії нашого громадського руху. З поглядами Білецького на кріпацтво крім Петрова (ст. 44) знайомить нас стаття проф. І. Лучицького „Изъ недавняго прошлаго“ в 4-й кн. „Кіевск. Старины“ 1901 року. Історикові укр. літератури треба було спинитися на цих статтях“ (стр. 501). Оце вам характерний зразок того, чого від історика письменства вимагає д. Дорошенко. Історія письменства повинна, на його думку, бути якоюсь енциклопедією національного життя, там усе мусить бути, бо де ж гарантія, що д. Дорошенко не поставить вам ще нових вимаганнів. І справді—завдавши допіру історикові письменства ось таке завдання, на иншому місці він вимагає вже „давати історію літературного розвитку“ (ст. 476), ще на иншому „викрити соціяльні підстави й пружини творчости“ (стр. 478)... З останнім вимаганням ми входимо в самий центр методологичного апарату критика.

Як марксист „казенного образца“, д. Дорошенко додержує, звичайно, думки про те, що пись-

менство залежить просто від економичних стосунків, як одна з „надстройок“, і безліч мені читає нотацій за те, що я такого погляду не приймаю. Звичайно, про перевагу того чи иншого погляду можна змагатись. Я розумію, що можна збудувати історію письменства й на такій базі, про яку говорить д. Дорошенко, і вона, як методологичний спосіб, цілком натуральна і законна, аби автор умів свій метод прикладати до діла—до студіювання подій з історії письменства. Та от лихо: останього як раз і не вміє робити д. Дорошенко. В методологичних його увагах панує такий само хаос і престрашенна мішанина, як і в згаданих уже фактичних поправках, і вони теж розбігаються по всіх усюдах. Кінець-кінцем я зовсім не знаю, як сам мій невблаганний критик дивиться на письменство, чим міряє його події, щò навіть під історією письменства розуміє, дарма що дуже часто згадує про науковість та наукову правду. Всує слова ці й вилітають з його уст...

Д. Дорошенко ніби приймає, що письменство служить за один із наймогутніших засобів у боротьбі людської особи за індивидуальність, „тобто (?) за життя“—додає він. „А що людина,—каже він далі,—як відомо д. Єфремову, бореться не лиш з мертвою природою або звірем, але й з своїм таки братом чоловіком, то коли один противник береться за духову зброю, то й другий не марнуватиме часу. А що борються люде звичайно не сам на сам, а в громаді, в групі чи класі, то й мусимо, значить, говорити про боротьбу в життю, а тим самим і в письменстві, й напрямів, ідей групових, класових. Завданням історика повинно бути—викрити соціяльні підстави й пружини творчости, виказати, яку печать поклав на творах данної доби чи письменника „час“, себто загальні соціяльно-економичні, національно-політичні і культурні відносини (і „осередок“ (?) класа, стан, заняття). Тільки цей шлях від об‘єктивних причин до їх результатів спасе нас від суб‘єктивних манипу-

ляцій над історично-літературним матеріялом і позволить нам як слід зрозуміти хід літературного розвитку, повстання й еволюцію літературних з'явищ, себто приведе нас до наукової історії нашої літератури" (стор. 478). З формального боку ланцюг думок счеплено тут досить принадно, так що спокушає мене думка на самому д. Дорошенкові його спробувати,

Я вже згадував, що вважаю і такий метод досліду за цілком законний, але щоб він сам гарантував об'єктивність і науковість—дуже в цьому непевен і збиває мене не хто инший, як сам д. Дорошенко. Адже коли до булавú треба голови, то тим паче треба її до методу. Не казатиму вже навіть про те, що дехто з учених—не з публіцистів, на яких згорда поглядає учений д. Дорошенко, а а таки з справжніх учених,—взагалі протестує проти того, щоб історію письменства прилучати до наук, і як-раз через те, що нема і, на їхню думку, не може бути об'єктивного історично-літературного досліду, як нема й цілком певних, об'єктивних методів для його. Але припустімо на хвилину, що д. Дорошенко такий метод знайшов—чи забезпечить це його особисто „від суб'єктивних манипуляцій"? Думаю—ні, і знов через те, що до методу треба ще голови, треба вміння прикладати метод до діла. Ми вже бачили, які хитання виявляє д. Дорошенко в своїх поглядах навіть на зміст та завдання історії письменства,—як же з тих хитаннів, спитаю, народиться об'єктивність та наукова правда? Це раз. Друге: мені, щò не визнаю Дорошенкового штанд-пункту, він, певна річ, і не обов'язковий; зате він мусить бути обов'язковим самому ж д. Дорошенкові—що ж, пробує критик хоч здалека прикласти свій штанд-пункт до вияснення літературних фактів? Ні,—в своїх увагах він про що хочете говорить, тільки не про те, „яку печать поклав на творах данної доби чи письменника час". Він просто на одну купу валить і літературні і нелітературні з'явища; він саме розуміння літератури ростя-

гає і на „хрунівські“ газети, і на твори „писарчуків поганих вірш“; він од мене (!) вимагає відповіді, чи д. Кримський, напр., з його екзотичною поезією „міг появитися у нас ну, хоч би перед 50 літами і чому ні“?—і дивується, що моя оцінка „про це мовчить“ (стор. 492)...*). І переплутує разом з тим без милосердя і мої думки, і свої уваги, присмачуючи їх тільки недотепним глузуванням, читанням у чужих серцях та власними помилками. Що, спитаю, це об‘єктивність, це та наукова правда, за-для якої ніби роспочав свою роботу д. Дорошенко?

„По плодам їх, сказано, познаєте їх“... Ми вже бачили плоди „об‘єктивности“ д. Дорошенка. Але гордий з свого об‘єктивизму й науковости, д. Дорошенко не бачить навіть того, як роспинає його той об‘єктивизм на таких суперечностях, що сами аж кричать за себе. Наведу один тільки приклад.

Розділ про Шевченка в „Історії українського письменства“ викликав особливе невдоволення д. Дорошенка, як „негативний зразок“ моєї манєри „плигати по верхах“; Єфремов,—каже він,—„забув зовсім, що пише не похвальне слово в стилю митр. Іларіона, а дає сторінку з історії нашої літератури“ (ст. 505); це „гола белєтристика з визвольним духом“ і т. ин. Але ось т о й с а м и й розділ у російському перекладі надруковано на сторінках „Русскаго Богатства“, і та сама рука, що виводила допіру чорним на білому про „похвальне слово“ й „негативний зразок“, оцінює цей переклад трохи вже инакше. „З численної ювилейної літератури

*) До речі про д. Кримського. „Очевидно, для народолюбивого серця д. Єфремова всю грішність (!) Кримського викупить та пара „громадянських“ віршиків, які він всадив до своєї збірки (стор. 492),—пише д. Дорошенко. Боюсь, що, читаючи так сміливо в моєму серці, д. Дорошенко знов ж забув попереду прочитати відповідне місце в „Історії українського письменства“ (стор. 414—416): там про „громадянські віршики“ нема ані слова, як і про естетичну оцінку, яку силкується накинути менї за одним заходом мій критик.

про нашого Кобзаря,—пише цим разом д. Дорошенко,—це одна з найліпших і найпросторіших статей. Автор докладно росповідає про життя і твори великого поета, виясняючи значіння для українського народу і його відродження" *). Видима річ, що або в тому або в сьому разі змилив об'єктивизм д. Дорошенка... Як „похвальне слово", „негативний зразок" та „гола белєтристика" повернулись раптом у найліпшу і докладну статтю—це секрет хваленої тієї „об'єктивности" яка, видко, вміє собі добре зажартувати з свого хазяїна... Не годиться мені тут своїх коментарів докладати; скажу лиш, що в своїй об'єктивності д. Дорошенко иноді так далеко заходить, що подає мені поради, вичитані... з моїх таки писаннів (напр., про модернизм на стор. 491, про Тобілевича на стор. 507). Правду кажуть—за моє жито та мене ж і бито. Але не завадило б ученому й об'єктивному д. Дорошенкові, б'ючи, хоч зазначати, звідки саме взялось у його теє капосне жито...

На закінчення повинен віддячитись д. Дорошенкові за його численні поради і з свого боку служити тим самим. Власне не багато їх можу уділити, та вже—чим хата багата... І от перша моя порада—до редакцій тих виданнів, які приоздоблює своїми працями д. Дорошенко: не звірятись на науковий його авторитет і в кожній новій праці, що приходить од його на розгляд, шукати насамперед, де помилка, бо жадна без помилок, до того ж скандальних, не обходиться. Друга моя порада вже до самого д. Дорошенка стосується і з поваги до його наукових претензій я висловлю її по вченому—ne sutor ultra crepidam, д. Дорошенко!.. По нашому, по-простому, це буде так: швець хай

*) „Записки Наук. Товариства ім Шевченка", т. 105, стор. 234. Автора рецензії підписано ініціялами, але що вони належать д. Володимирові Дорошенкові, довідуємося з „Скорочення авторських імен" у т. 101 „Записок", стор. 222.

знає своє шевство... Тим більше, що і з шевством не скрізь у його благополучно.

P. S. В числі 91-му „Ради“ д. Дорошенко надрукував отакого листа до редакції.

Високоповажний Пане Редактор!

Прошу не відмовити надрукувати в Вашій шановній часописі цих кілька слів pro domo mea.

В своїм фелєтоні в № 80 д. С. Єфремов закинув мені порнографію, якої я ніби-то допустився в своїй рецензії, друкованій в 2-й кн. „Літ.-Наук. В.“. Тяжке це обвинувачення, мною цілком не заслужене, полягає на непорозумінні, викликанім прикрою д р у к а р с ь к о ю п о м и л к о ю („гімен“ замість Г і м е н е й).

Цю помилку я спростував негаючися в тій самій хвилі, як її зауважив, але що згадана 2-а книжка „Л.-Н. В.“, де вона трапилася, з вини львівського залізничного уряду дісталася до рук галицьких передплатників (отже й моїх) з незвичайним спізненням, то моє спростування не могло попасти до 3-ої книжки, щоб, бувши уміщеним у свій час, запобігти незаслуженим мною закидам.

Мені належало б тільки перепросити д. Дорошенка за непорозуміння, як би справа стояла так, як він у своєму листі її виставляє. На жаль, непорозуміння не тільки не зникає після листа д. Дорошенка, але з цього моменту саме й починається.

Д. Дорошенко, знов не вчитавшись у мої слова, протестує проти „тяжкого обвинувачення“ за порнографію. Мушу запротестувати проти цього протесту, бо т а к о г о обвинувачення й на думці не мав я до д. Дорошенка ставити. Зовсім навпаки. Самий приклад я навів тільки як ілюстрацію до того, що д. Дорошенко вживає слів, яких до ладу не розуміє,—отже, був певен, що данне слово попало до рецензії замісць иншого, того саме, про яке згадує у своєму листі й д. Дорошенко. Не міг я тільки знати, що сталось це не з його вини, тим більше, що звичайна манєра автора—оте систематичне переплутування слів та терминів—не давала підстав догадуватись про коректурну помилку.

IX *).

Київські пан-отці та Шевченко.—Одверте політикування.—Національний клерикалізм.—„Богохульні єресі, нігілістична гниль і мрачні уступи".—Патологічні добродії. — Новітні „християне".—Брошюра М. Лозинського.—„Цвітки богохульних поглядів" та... передплата.—Чорні фаланги й агітація за „Християнсько-суспільний союз".—Клерикальні претензії й неситі апетити.—Одна спілка.—Прообраз на майбутність.

Недавно „Рада" подала була дуже цікавий факт із нашого життя. Священик з київського передмістя Пестряков обернувся до київського місіонерського комитету з порадою заборонити панахиди по Шевченкові, бо вони, мовляв, ширять сепаратизм та мазепинство. Отці місіонери, вислухавши таку пораду, почали думати-гадати—що́ їм справді з Шевченком робити. Одні стояли за пораду о. Пестрякова, инші ж доводили, що забороняти наче б і не годиться: Шевченка, мовляв, поховано по православному обряду, то як же його не давати молитись за поета? Проте отці не зважились вирішити справу за одним разом і доручили одному з місіонерів, священ. Потєхинові, скласти спеціяльний доклад про українство та Шевченка**). Виходить, що комитет іще матиме спеціяльне „сужденіе" про те, чи дозволити молитись за Шевченка, чи заборонити.

Ми не будемо забігати наперед і ворожити, на чому стануть київські отці місіонери. Нехай, може, вони й згадають навіть Христові слова, що не за-для праведників прийшов він на світ, а за-для грішників, щоб їх порятувати, і згадавши, дозволять молитися за такого „грішника", яким був Шевченко. Нехай, кажу,—вагу має тут зовсім не це, а инше: що навіть таке питання могло виникнути за наших часів. Правда, для нас, що на свої очі бачили, як винишпорювали по церквах, за якого саме „болярина Льва" подавав хтось на часточку; для нас, що читали проект одного з архиєреїв кинути

*) „Рада", ч. 97.
**) „Рада", 1912 р., ч. 87.

анафему на всіх визначніших письменників у Росії, —вагання київських отців не може бути великою несподіванкою. Але все ж таки в оцій київській події є де-що нове, коли рівняти її навіть до згаданих допіру фактів. Там, на похороні Толстого та в проєкті архиєрея Гермогена вихідним пунктом були все-таки релігійні мотиви: Толстой був „анафема", „безбожник", „непримиренний", „нераскаянний"; инші письменники, кандидати на анафем— теж. Инакше кажучи, поперед усього стояла там все ж ніби релігійна причина. А тут догадливий о. Пестряков не зважає на релійну сторону справи зовсім,—Шевченко для його тільки політичний прапор і заборона панахид по Шевченкові тільки один із способів політичної боротьби. Оце одверте політикування київських місіонерів, що не зважились зразу ж нагадати дотепному собратові своєму про Христову науку—це й єсть те характерне, що найбільш звертає на себе уваги в київській події. Це показує, що клерикалізм, як політичне з'явище, вже вимостив собі у нас тепленьке кубелечко та береться ще й молодих пташинят клерикалізму висижувати. А вони вже безперечно далеко підуть, бо ж во-істину горизонти перед цим з кожного погляду шкодливим з'явищем безмежні і безмірні. І незабаром, певне, про славні подвиги лицарів темного середневіччя ми ще почуємо...

Дуже спокуслива була б думка підійти до київської події з національним масштабом, побачити тут саму національну несвідомість київських пан-отців. Проте такий погляд був би цілком безпідставний. Адже,—пригадаймо собі тільки д. Лободовського з його агітацією проти Шевченка,—маємо вже й національно-свідомих людей, що з самого тільки клерикалізму роблять те саме, що й несвідомі Пестрякови та Потєхини. Нехай їх, таких українців-клерикалів, у нас не гурт іще, нехай це одиниці, які ще сами плутаються між клерикальними симпатіями та національними обов'язками, але вони є—і цього на насіння досить. Шкодливе насіння безпереч-

но вродить колись, і потроху таких людей повинно прибувати. Галичина, де клерикалізм розгорнувся й показав себе раніше, дає нам добрий зразок того, як поводяться клерикали, що стоять на цілком національному вже ґрунті і навіть поклони б'ють перед „національними святощами". Характерно, що пробним камінем для клерикалізму і там став— Шевченко.

Хто читав відому працю Драгоманова про Шевченка, той пам'ятає, що в Галичині це ворогування національно свідомих, але політично темних клерикалів проти українського Кобзаря не з учорашнього дня почалось. Драгоманов повибірав з тодішньої преси чимало запашних квіток ультрамонтанського клерикалізму і склав з їх роскішний букет на вічну пам'ять про людей, яких і ймення без цього загинули б у безвісті минулого. Всякі „катехити", „русини, но і священики заразом" перші накинулись на II-й том пражського видання „Кобзаря", доводячи, „скільки там богохульних єресей і нігілістичної гнилі", забороняючи з кафедри церковної брати участь навіть у літературних вечірках, присвячених пам'яти поета. Не далеко втікли від цього й заступники світської інтелігенції: вони теж признавались, що в тому томі „мрачні уступи находяться", і коли й виправдували бідолашного Кобзаря, то тільки тим, що він був православний і через те мав, бачите, право не знати догмату непогрішимости папи і т. и. *). Взагалі за кордоном, де українському слову здавна була більша воля, само громадянство перевело було цензуру і над літературою, і з'осібна над Шевченком; tacito consensu твори його було поділено на „геніяльні", які треба до неба вихваляти, та на „мрачні" й „неморальні", про які краще мовчати, коли вже не сила знищити, або хоч повикидати з книжок. Правда, коли останніми часами гору в національному житті

*) Відповідні факти й цитати див. у Драгоманова— „Шевченко, українофили й соціялізм", Громада, IV, стор. 12—117.

взяла була світська інтелігенція, коли й твори Шевченка в повних виданнях широко розійшлися,—здавалося, згаданий поділ сам собою повинен був упасти. Так неначе й сталось було,—принаймні якось ніби менше чути стало останніми часами про всякі протести проти Шевченкової „неморальности", хоч иноді таки траплялось дещо і з цього погляду цікаве, що вже стоїть на межі з патологією *). Можна було сподіватись, що де далі таких патологичних добродіїв усе меншатиме, або хоч соромитимуться вони виходити на світ з своїми глибокодумними домислами. Проте як-раз останній рік зробив несподіванку, знов до старих часів повернувши.

Торішнього літа повстала в Галичині нова, виразно клерикальна партія,—така званий „Християнсько-суспільний союз", українська відміна німецьких християнських соціялистів. Тоді ж таки на сторінках „Ради" я спробував був вияснити реакційну натуру нової організації з політичного боку, рутенство з національного, шкодливість з громадського. Хоча партія багато деталів з своєї тактики обережненько обминала, виставляючи натомісць свою миролюбність та „християнську етику", проте можна було на підставі загальної її програми вже наперед сказати, що практика піде по-за миролюбністю та самою „християнською етикою". Між иншим тоді вже цілком ясно було мені й те, як клерикали повинні були поставитись до Шевченка. „Можна думати,—писав я тоді,—що незабаром позиція (партії) визначиться і в деталях, як це в минулому ми не раз вже й бачили в клерикальному таборі. Як відомо, напр., культ Шевченка в Галичині не стояв на заваді тому, що твори цього українського „схизматика" клерикали ретельно підчищували в інтересах „моральности" (згадується „християнська етика" нової партії) та „греко-католицької церкви", і з цього погляду Галичина значно випередила була на-

*) Кілька фактів з останніх часів я зібрав був у своїй статті „Пропала книга",—„Рада", 1908, ч. 47.

ших тутешніх Лободовських, яким спати спокійно не дають такі Шевченкові твори, як „Марія“. Цікаво, яку позицію в цьому і в тисячах инших таких питаннів займе „Християнсько-суспільнийи союз“, як вийде з таких колізій між реакційним клерикалізмом та демократичним поки що українством?“ *).

На це, для мене й тоді цілком безсумнівне, питання рік партійної практики вже дав яскраву одповідь. На початку цього року вийшла у Львові брошюра д. М. Лозинського „Духовенство і національна культура“, в якій зібрано чимало характерного матеріялу, що на повен зріст показує і самий „Християнсько-суспільний союз“ і взагалі шляхи клерикальних елементів у Галичині. Цікаво, що Шевченко й цього разу став тим пробним камінем, на якому збила собі ноги клерикальна организація: оргія войовничого ультрамонтанства знов з'осередилась на Шевченкові, досягаючи таких одвертих форм, які не часто можна було бачити навіть за старих часів. По дорозі все виразніше виявляються у новітніх „християн“ ще й инші риси, які так не личать до їх смиренно-мудрого вигляду та миролюбних заяв під час заснування партії. Користуючись з матеріялу, зібраного в згаданій допіру брошюрі д. Лозинського, подам тут деякі факти з найновішого життя наших земляків за кордоном.

Почалося з святкування 50-літніх роковин смерти Шевченка,—власне з ювилейної статті д. Лозинського в „Ділі“. В статі цій, звичайній ювилейній характеристиці поета, орган клерикалів „Руслан“ зараз же вишукав те, чого йому було треба—„цвітки богохульних поглядів“. Звичайно, що „Русланові“ не так цікаві були оті „цвітки“, як добра, на його думку, оказія викопати яму конкурентові. Принаймні кінчає цим разом „Руслан“ зовсім не двозначно: „Отсе новий доказ, як орган „Народ. Комитету“ і укр.-руського клубу, в котрих засідають священники, орган піддержуваний передпла-

*) „На старий шлях“,—„Рада“, 1911, ч. 145.

тою священиків, глузує собі з основних засад віри і церкви. Що ж на це всі ті священики? Чи не повинні собі раз уже сказати про редакторів „Діла“: quousque abutere patientia nostra?“ (Лозинський, стор. 8)—і, розуміється, зректися передплачування газети. Вже з того, як ставить „Руслан“ питання про „основні засади віри і церкви“, переводючи їх кінець-кінцем на передплату—видко, що йому власне байдуже і про віру і про церкву, а не байдуже про саму передплату. І той галас, що зняли коло цього дрібного інцидента клерикали, показує, що справді маємо тут діло не так з ображеним релігійним почуванням, як з чисто політичними ходами на знищення політичного супротивника.

За „Русланом“ піднялися й инші чорні фаланги. Якийсь о. Щепкович видав у Станиславові брошюру, в якій пішов ще далі. „Во імя правди“, як охрестив автор свою брошюру, йому вже не досить обвинувачувати д. Лозинського й редакцію „Діла“ за „найплюгавіші єресі і богохульства“: він бабрається в інтимному житті своїх супротивників і сміливо промовляє, що „ті всі єретичні хули мають служити для „Діла“ в цілях управнення (!) розпусти“ (стор. 13). Брошюра о. Щепковича запопадливо розсилається, з наказу духовної власти, між духовенством; на соборчиках воно виносить більш-менш грізні протести проти „Діла“ та автора ювилейної статті, а миролюбний „Руслан“ усі ті документи зберігає для історії на своїх сторінках. А в зв‘язку і разом з цим іде завзята агітація за те, щоб духовенство прилучалось до „Християнсько-суспільного союза“, щоб християнська публіка покинула своєю передплатою піддержувати „мерзенне плюгавство“, а обернулася з своїми грішми туди, де „плюгавством“ не пахне... Достається, певна річ, по дорозі й Шевченкові за його „соромний поемат“ („Марію“). То тут, то там духовенство колективно ухвалює визначити спеціяльні одправи по церквах „для перепрошення (!) так тяжко зневаженого Христа і Його Пренепорочної

Богоматері"; лунають голоси про те, що духовенство повинно бути поставлене на чолі всієї національної культури нашої, взяти її під свій догляд та цензуру. І характерно вельми, як зазначає д. Лозинський, що вся ця оргія клерикалізму відбувається без жадних протестів од світської інтелігенції!... „Ця клерикальна реакція,—пише д. Лозинський,—яка наступила після того, як через кілька літ здавалося, що наша суспільність творить один поступовий табір, повинна бути для нашої вільнодумної інтелігенції наукою на будуче, Стоячи в перших рядах національної боротьби. віддаючи їй усі свої сили, вільнодумні елементи нашої інтелігенції думали, що їх праця, їх заслуги для справи національного визволення народу є достаточною запорукою, здобуватиме в нашій суспільності що-раз більше право горожанства. А тим часом на здобуваних ними позиціях укріплялися елементи, яких панування в суспільності рівнозначне з консервативно - клерикальною реакцією" (стор. 43—44).

В цьому власне й лежить уся вага справи, небезпека не тільки для демократизації нашого життя, а й для чисто-культурного розвитку українського народу. Візьмімо хоч би цей похід проти найбільшого нашого поета, який так вкупі та влюбі мало не заразóм роспочинають несвідомі національно о.о. Пестрякови на російській Україні й свідомі о.о. Щепковичі на закордонній, оці вимагання духовної цензури над творами духа людського. Ми знаємо, щó така цензура значить,—знаємо з тих численних утрат, з того обмеження вільної творчости на всіх ділянках духового життя, що ця цензура несла з собою. Наукові здобутки, вільна творчість, людський добробут, сумління, честь—все йшло на поталу неситим апетитам касти, кліра, що заступив собою і вимагання справжньої християнської етики, й інтереси широких народніх мас. Клір, як окрема громадська категорія, завжде тягнув і тягтиме руку за дужчих проти слабших.

Те, що тепер одбувається на наших очах,—усі оті виборчі блоки з панством проти селянства на нашій Україні—це тільки неминучий результат того клерикального напряму, який широкою хвилею розливається тепер і у нас. Дарма поодинокі кращі люде з-межи самого духовенства змагатимуться проти цього. Іхні благородні, але безплодні змагання тільки краще підкреслюють загальний шлях клерикалізму—назад до середневікових забобонів та насильства, і морального й физичного. Даремно тут нарікати на національну несвідомість нашого духовенства й покладати надії на те, що з зростом свідомости справа стане инакше. Приклад Галичини дуже що-до цього красномовно промовляє. І коли тепер національна свідомість поодиноких людей з-поміж нашого духовенства врятовує їх од клерикалізму, то з поширенням свідомости й на неї насідатиме той чорний клерикальний намул, якого не здихатись—доки клір буде кліром, доки своїми інтересами мірятиме він громадське добро, доки віра не зробиться особистою справою кожного,—тим „святая святих", куди нема ходу сторонній людині...

Не швидко це, певна річ, буде, але таки буде. Вільна думка людська здобуває позицію за позицією й теперішнє єднання клерикалізму з реакцією, прислужування перед сильними світа сього—це остання може спроба врятувати своє привилейоване становище. Дарма праця! Грізний, нездоланний колись Ватикан, який свої інтердикти посилав на всі кінці світа, перед яким тремтіли й якому корились можновладці—обернувсь тепер у звичайну собі зарібкову фірму, що збірає всякими способами срібні ліри з цікавих форестьєрів, а кругом і повз його тече могуче життя, не рахуючися вже з інтердиктами, не потребуючи індульгенцій, глузуючи і з тих, і з других... І безперечно—це ясний прообраз на майбутність усього клерикального руху.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

X *).

Націоналістичні мрії.—Радощі Савенків і горе Гломбинських.—Наше становище в Холмській справі.—Спомини д. Коні.—Прилучення уніятів до православія.—Адміністративний мираж.—Своєю волею і „упорствующіе".—Свята, реляції, молебні і практика.—Хто і як заплатив за мираж.—Типова картинка.—Ера націоналізму з її наслідками.

Справдилися палкі мрії націоналістів. Державна Дума ухвалила законопроект про відокремлення Холмщини; певно не забариться зробити те ж саме й Державна Рада, наперекір своїм звичаям досить швидка й ворушкà в таких справах, де „патріотизмом" душить. Таємні бажання, інтриги, боротьба партій, рахунки між двома таборами „патріотів"—усе те перетвориться незабаром у дійсний факт і фактом тим має бути... нова губернія з новим адміністративним механизмом... Не багато це, але прислухайтесь-но, з одного боку, як от-от захлинеться з радощів який-небудь Савенко, що за Холмщину ладен притиснути Думу до своїх „богатирських" грудей, і як, з другого, обурюються та протестують його духові родичі, всякі Гломбинські, чи як їх ще там звуть! Подумав би, з боку дивлячись, що сталася подія ваги надзвичайної, і чужоземець, який не знає до ладу наших справ, заприсягся б, що день вотума в Холмській справі починає собою нову еру в житті народьому, а не саме заснування нового „губернскаго правленія" та инших „присутственныхъ мѣстъ".

Ми не чужоземці в Холмській справі і не з боку дивилися на всю ту націоналістичну з обох таборів метушню, що вже кілька років клекотить коштом українського народу. Навпаки—боляче серце кров'ю обкипало, бо з нашого національного организму вирізувано живі паси, щоб чужі латки ними латати; образливо було дивитись, як, кожне в свій бік, шарпали нещасний уламок української землі, не зважаючи на її голос, та й не

*) „Рада", ч. 102.

питаючись його зовсім. Але саме через те, що ми не чужоземці й занадто близько беремо до серця інтереси Холмщини, ми бачимо, що й тепер нема власне причини радіти одним і тужити другим. По суті все лишилось, як і було. Так само за марну „ординарію“ чужі лани оратиме український хлоп і своїм потом-кріавицею вироблятиме комусь иншому, нетруженому, достатки; так само поневірятиметься він у темноті та злиднях; так само полонизуватимуть його з одного боку й русифікуватимуть з другого; так само стоятиме він на роздоріжжі, не знаючи, де правда й кудою до неї доступитися... Думський вотум не тільки цього лиха не знищив, а, навпаки, ще певне збільшив його: з дужчим завзяттям недавні вороги—і переможці, й подолані—накинуться на об‘єкт своєї боротьби, і можна думати, що хоч на першій порі, а денаціоналізаторські заходи повинні будуть подвоїтись. Поки прохолоне запал боротьби—багато це коштуватиме холмщакам, і от кому справді треба сумувати, що нещаслива доля знов згадала про їх. У недавній історії Холмщини вже був один такий момент—правда, досить довгий,—який дуже нагадує теперішнє становище її тим „душехватством“, що й оце на-ново прокидається; та й теперішню боротьбу за Холмщину до великої міри треба вважати за наслідок того моменту. Маю на думці пам‘ятне „возсоединеніе“ уніятів р. 1875, що на диво дивне протяглося мало не до самого „возсоединенія“ Холмщини, яке ухвалила оце Державна Дума.

Недавно вийшла цікава книжка Анатоля Коні—„На жизненномъ пути“. Автор—відомий діяч судової реформи, один з найпалкіших заступників та оборонців „Судебныхъ Уставовъ“ 1864 р., талановитий письменник—вибрав із свого багатого життьового досвіду щó було найцікавішого й талановито переказав у згаданій книзі. На щастя, в сферу його досвіду попала була й Холмщина, і під заголовком „Уніатскія дѣла“ знаходимо серед його споминів докладний нарис, як одбувалося голосне

колись „возсоединеніе“ й чого коштувало воно місцевій людності. Я перекажу цю частину споминів д. Коні, бо вона кидає ясне світло й на теперішнє релігійно-національне становище нашого народу на Холмщині.

Року 1873 і 1874 на Холмщині серед українців-уніятів якось зненацька почався спершу спорадичний, а потім епідемичний, як мовляє д. Коні, рух до поєднання з православною церквою. До губернського начальства у Сідлецькій губ., на чолі якого стояв відомий губернатор Громека, почала доходити сила приговорів, а в них сільські громади виявляли непохитне бажання покинути унію й пристати до православія. Громека зробив відповідні заходи в Петербурзі, підтримав їх найдужче майбутній міністр Маков. Незабаром, р. 1875, так ясно висловлену волю народню вволено: уніятів прилучено до православія й одсвятковано це прилучення надзвичайно пишно та бучно—молебствіями, промовистими реляціями в „Правительственномъ Вѣстникѣ“, запальними статтями по офіціозних органах. Уніятські церкви повернуто на православні; Громека дістав тайного совітника, а Маков протоптав собі стежку до міністерської посади. Здавалось, на Холмщині одбувся величезний народній рух, що сам собою зробив те, про що здавна мріяли в урядових сферах; ентузіязм народа й самосвідомість зважились нарешті на грандіозну маніфестацію єдности українців на Холмщині з усією православною людністю в державі. Так здавалося...

Тим часом, з того ж таки 1875 року, коли сталось оце прилучення, Холмщина робиться ареною боротьби за... унію. По судових інстанціях одразу повстає сила судових процесів, які виворотом показали той ентузіязм до православія, що раптом ніби огорнув був уніятів. Виявилось, як каже д. Коні, що „все это блестящее возсоединеніе уніатовъ есть не что иное, какъ созданный довольно беззастѣнчивыми руками административный миражъ“ (стор. 514). З судових справ стало видко, що згадані приговори

уніятських громад складали власне не громади і не з власної волі, а поліція, яка попросту нахвалками, погрозами й иншими такими заходами силувала людей прохати про те, що́ веліло губернське начальство. Поки „возсоединеніе“ обмежувалось молебнями, реляціями та святкуванням, народ мовчав. Але слідом почались практичні заходи на користь приєднання: уніятські церкви начальство стало повертати на православні, з'явились обруситель, що службу і всякі треби церковні правили по православному обряду—і народ зрозумів, що над ним роблють щось таке, чого він не хотів і про що не прохав. Зрозумівши ж—зрікся грати пасивну ролю в „тій комедії лицемірства та честолюбства“ *), яку склав Громека: народ бажав вірити по своєму, як вірив досі, як за батьків було. Нові, православні, церкви разом спустіли, народ перестав до них ходити; духовенство лишилось без звичайної роботи.

Але життя йшло своїм ладом, і робота незабаром знайшлася. Люде—одні помірали, другі приходили на світ; молоді парувалися, нове життя снували. І от на ґрунті цих життьових потреб повстали у людей чисто життьові конфлікти з тими новими формами, до яких колишні уніяти з „власної“ ніби волі пристали. Нарожденних перестали хрестити, молоді жили не вінчані, померших ховали сами. Але це вже був „безпорядокъ“. За „безпорядкомъ“

*) Які справді бували часто „комедії“, видко хоч би з листів такої досвідченої й занадто православної людини, як Т. Лебединцев. „Тут хотѣли бы просто за горло брать,—пише він ще р. 1866 до свого брата в Київ.—Іоанникій (архієпископ з Варшави) довѣрчивъ до наивности. Въ Сѣдлецкой губерніи жандармы и козаки, по распоряженію военныхъ начальниковъ, выгоняли народъ навстрѣчу его, а онъ принялъ это за наличную монету. Мнѣ лично разсказывалъ пренабожный жандармскій полковникъ, какъ въ деревнѣ Люховѣ, за отсутствіемъ православныхъ, „подпустили маленько“ поляковъ, чтобы церковь не была пуста во время архіерейскаго служенія“ („Кіевская Старина“, 1898, IV, 53—54). На таких „комедіях“ і оперли згодом „пренабожні“ людці оте славне „возсоєдиненіе“, що довело незабаром комедію до трагичного кінця...

прийшло начальство й почало заводити добрий лад серед „упорствующихъ“, як названо недавніх „ентузіястів“ православія. В руках у начальства була та сама зброя, яку знаємо добре з досадної практики— право видавати „обязательныя постановленія“, і враз це право запанувало на Холмщині цілком.

Громека виробив цілу систему кар, що мали навернути на православіє людей, про яких недавно він писав до Петербургу, що вони сами про те прохали, палаючи прихильністю до православія. Багато „упорствующихъ“ вислано з рідного краю в далекі сторони, православні священики забірали військову команду й під цим почесним екскортом ходили по своїх парафіях, щоб охрестити дітей, поховати померших; поліція не пускала людей до католицьких церков, забороняла колядувати й инші „неправославні“ обряди справляти. Колись, ще в покійній „Кіевской Старинѣ“, я наводив слова наочного свідка тих часів, одного священика, що змалював яскраву картину того, як усе це робилося. „Як взялися,— писав той священик,—за церкви, то много покасували (такого), що й тепер є в церквах на Волині й на Поділлю. Народ виполошили з церков і много вже тоді пішло в польські костьоли. Та після задумали всім накинути православіє, та так по дурному, що не жалували нагайок, київ, у тюрми сажали, висилали до Оренбургу“ *). Одно слово „энергическія мѣры“ пущено з звичайним у нас розмахом, і в результаті за рік од приєднання знайшлося в Холмщині вже 120.000 чоловіка „упорствующихъ“...

Особливо допікав Громека пенями (штрафами). За неохрещену дитину брали 1—7 карбованців на тиждень, за похорон без православного священика— десять карбованців, за так звані „краківські шлюби“ **)—50 карб. і т. и. Пені наростали без міри, бо

*) „Замѣтки на текущія темы“,—Кіевская Старина, 1905, VI, стор. 284.

**) Краківськими звалися такі шлюби, коли молодих таємно вінчали католицькі священики й давали метрики з підписами краківського духовенства.

напр., кожен тиждень життя неохрещеної по православному дитини коштував батькам не менш 1 карб., і пеня без упину росла разом з дитиною. Далі приходила пора здирати невиплачене, на це посилано поліцію і кінець-кінцем наростання недоплатків катастрофично уривалось, а в суді починалася нова карна справа з приводу звичайного „сопротивленія властямъ".

Ось як усі такі справи схематизує д. Коні. „Починалося звичайно за неохрещену дитину або за таємний похорон померщого—за це начальство визначало пеню. Дитина й далі жила собі неохрещена, небіжчик лежав спокійно в землі, вільний од усякого примусу за свої релігійні переконання; але як дитина не йшла за його спасенним прикладом, то пеня росла собі та й росла... Кожен тиждень упертости й бажання вірувати, як батьки вірували—невидно, але безупинно, немов потайна слабість, шашелем точив господарство... І от одного чудового дня в село наїздив війт, солтиси й стражники. Терпець у начальства вривався, і воно починало забірати худобу з хлівів, одежу й господарське начиння з хат серед похмурого мовчання чоловіків, плачу та голосіння жінок. Забраним скарбом навантажувано вози і разом з заграбованими волами та вівцями гнали на найближчий ярмарок. Там на очах зворушених власників усе це продавалось за безцінь, аби продати, за допомогою місцевого фактора, якого сільські власти часом умисне наймали, щоб продавав та показував у селян речі, які швидче можна продати. Але продати не завжде щастило... Голосіння й плач жінок (у декого з них чоловіки після „тѣлеснаго увѣщанія" та довгого поневіряння по тюрмах заслані були в Росію), прикрі вчинки поліції й нарешті обурення, що довго накипало й таки прорівалось—раптом міняли картину цілком. Народ гуртом наступав на стражників, одбивав вози та худобу й розносив награбоване добро по домівках,—на часину перемога була за оштрафованими. Але тільки на часину... Незабаром на підмогу стражникам приходила військова сила й на

оборону їм починалась карна справа" (стор. 517—518). Не було, мабуть, ні одної громади, додає д. Коні, в якій не сталося б якоїсь сумної історії на зразок росказаної допіру. „Стоило посѣтить тюремный замокъ, чтобы увидѣть, къ какимъ результатамъ привело многихъ то возсоединеніе, которое въ Петербургѣ изображали, какъ мирное, безобидное и свободное религіозное торжество" (стор. 519).

На жаль, я не маю місця на те, щоб переказати за д. Коні дальші перипетії цієї релігійної боротьби, що почалась, як ми знаємо, з „несилуваних" заяв самої людности про прилучення до православія, а кінчилась, як бачимо, закуціями, тюрмами, засланням,—хто схоче, той може це знайти в книжці д. Коні. Але й сказаного нам досить, щоб зрозуміти, як повстала і як провадилась та релігійна реформа, що закінчилась р. 1905-го, коли вийшов відомий указ 17 квітня про волю віри. Вимучені утисками, зголоднілі по своїх релігійних потребах, темні й несвідомі „упорствующіе" цілими масами, як ми знаємо, посунули тоді до католицтва: там їх не зустрічали нагайками, там задовольняли їхні релігійні потреби не заходами поліції, там говорили з ними, як з людьми. І грандіозна релігійна реформа Громеки, Макова та Побідоносцева закінчилась так само грандіозним крахом.

Еру релігійних реформ заступлено тепер ерою реформ „національних", і замісць прилучення уніятів до православія виступає вже прилучення українців до „русской культури". Мені здається, що навіть неуважне око в обох цих моментах може доглянути спільні мотиви, коли вже не цілковиту аналогію. Громека—і єп. Євлогій, Маков—і Столипін, Побідоносцев—і гр. Бобринський варті один одного. Однаковими вони заходами провадили свої „реформи" і більш-менш однакових наслідків треба й сподіватися. Иншого, що вже раз бачила й пережила Холмщина, не може бути, бо той самий „столоначальник", на якого нарікає д. Коні, що він задля власної кар'єри роспочав справу релігійного

прилучення, панує так само й тепер і нічого він не навчився й так само працює, як і колись. І як релігійне прилучення погнало „упорствующихъ“ до костьола, то коли б часом прилучення національне так само не погнало українців до полонизації. Тим більше, що вся попередня діяльність російської бюрократії в Холмщині на це підготовила вже добрий грунт, а з свого звичайного шляху бюрократія звертати, очевидно, не думає.

Тепер годі вже говорити про принципіяльну сторону справи, та про це вже не раз мені й доводилось говорити. Маємо діло вже з фактом і з ним, певна річ, як з таким, і мусимо рахуватися,— мусимо знати, що́ несе українському народові на Холмщині це новітнє прилучення, яке націоналісти вихваляють як нову перемогу „русской культуры“. Збільшення націоналістичних оргій, шарпання на всі боки нещасного холмщака-українця, запаморочення його всіма способами, активні заходи й пасивна одсіч—усе це має роспочатись на Холмщині з новою силою. Багато жертв повинно впасти під час цього лихоліття, багато темних синів українського народу несвідомо стануть перекинчиками й збагатять собою лави переможців; инші з реакції підуть у другий бік, приймуть за своє рідне польську культуру. Але я певен, що бідолашна Холмщина діждеться таки й справжньої волі і свідомо тоді сама прилучиться туди, куди покличе її голос крови та національна самосвідомість.

XI *).

Два документи з літнього часу.—Людина, що не помиляється.—Переможець і жертва в одній особі.—Про один зразок коректности, зерно правди та нашу некоректність.—Безнадійна справа.—Як нам д. Кашкаров сприяє.—Сучок і поліно.—Де читав і що вичитав д. Кашкаров.

Дуже пізно попало мені до рук—звичайно, літнім часом—„Заключительное слово“ д. Кашка-

*) „Рада“, ч. 194.

рова в „Утрѣ Россіи“ та його ж лист до редакції „Русскаго Слова“. Зважаючи на це, а ще більш на той тон, яким написано ці „документи“, може й не варто було б вертатись більше до д. Кашкарова. Стоїть собі чоловік у позі того класичного переможця, перед яким у супротивників голови, мов „чурки“, з плечей котяться—ну, й Бог з ним: хай собі... За-для того, щоб зняти запону з „перемоги“ д. Кашкарова, справді не варт починати з ним балачки, тим більше, що, як я вже раз завважив був, д. Кашкаров не з тих, кого можна переконати: він ніколи не помиляється, він раз-у-раз по правді робить і якось фатально з наймокрішого місця сухеньким виходить... Навіть каючись у своїх—не помилках, ні: кажу ж, він ніколи не помиляється,—а в де-яких прогріхах він так зручно та дотепно це вміє зробити, що ще супротивник і винний зостанеться, а він, д. Кашкаров, ніби вам ще й ласку свою покаже. Такий вигляд має, напр., його перепрошення нашої редакції за оті нещасні „пруські марки“, що ними, на колишню думку д. Кашкарова, ми таки здорово поживились... Тепер чомусь він цього вже не думає; але в тому, що він так колись думав—винною виходить не хто, як „Рада“ ж: чому вона, мовляв, свого часу не опротестувала тих „пруських марок“ і тим його, д. Кашкарова, завела під немудрого хату?... Правда, скільки мені відомо, „Рада“ свого часу протестувала і не раз, але що то д. Кашкарову може завадити?

Отже Кашкаров-переможець аж ні трохи не цікавий і з ним би я й не став на розмову (досить вже нарозмовлялись!), коли б із-за пишної постати цього переможця не вихилялася вряди-годи досить непрезентабельна фигура спантеличеної людини, що, нашкодивши, замітає сліди за собою. Спосіб замітання слідів д. Кашкаров вибрав занадто легкий, але—треба правду сказати—і невдячний такою ж самою мірою: він, переможець, раптом робить із себе нащасну жертву української преси!...

Згодьтеся, що це вже цікаво робиться, як воно так виходить.

А виходить воно ось як.

„Я,—каже д. Кашкаров,—выступалъ въ печати по украинскому вопросу съ открытымъ забраломъ. Мои противники всегда имѣли возможность спорить со мною, опровергать меня, указывать на невѣрность приводимыхъ мною фактовъ, ни одного изъ нихъ я не позволилъ себѣ задѣть лично, и въ той самой газетѣ, гдѣ печатались мои статьи объ украинцахъ, помѣщались отвѣтныя статьи г. Донцова, г. Лозинскаго и другихъ въ томъ самомъ видѣ, въ какомъ онѣ присылались въ редакцію газеты. Я ни разу не позволилъ себѣ протестовать противъ ихъ помѣщенія и, даже больше, иногда содѣйствовалъ скорѣйшему ихъ напечатанію. Въ этомъ случаѣ я исходилъ изъ убѣжденія, что зерно правды вполнѣ обнаруживается только тогда, когда покрывающая его шелуха ободрана со всѣхъ сторонъ. Относясь корректно къ своимъ противникамъ, я въ правѣ ожидать и отъ нихъ пріемовъ борьбы болѣе корректныхъ, чѣмъ допускаютъ нѣкоторые изъ нихъ, позволяющіе себѣ выкидывать разсчитанныя на дешевый эффектъ колѣнца, давать мнѣ клички „доносчика“ и т. д., позволяющіе себѣ прибѣгать къ инсинуаціямъ и угрозамъ“*).

Одно слово—жертва з д. Кашкарова, жертва власної коректности й нашої некоректности, нашого нахилу до „разсчитанныхъ на дешевый эффектъ колѣнцевъ“, інсинуацій і навіть погроз. Але... ви бачите, що ця жертва, навіть серед своїх скарг силкується заховати вигляд переможця, що своєю великодушністю, своєю коректністю безмірно вище стоїть над нами, перемагає отих „некоректних інсинуаторів“. Д. Кашкаров не тільки великодушно дозволяє нам сперитися з ним, але навіть ладен нам допомагати, як допомагав ніби д.д. Донцову, Лозинському та иншим (?). Цим він до решти вже переміг би нас, самохіть ставши навіть жертвою нашої некоректности, коли б... коли б у наведеній тираді було хоч стільки правди, скільки непотрібної зовсім великодушности в пишній позі д. Кашкарова.

*) „Русское Слово“. Письмо въ редакцію В. Кашкарова.

Насамперед — споритися з д. Кашкаровим?.. Каюсь—я це пробув, на жаль, і переконався, що це справа цілком безнадійна. Коли д. Кашкаров уперше заговорив був про „мазепинство“, я просто думав, що це те, що зветься lapsus'ом: не розуміє чоловік гаразд того, про що взявся говорити,—ну й не туди потрапив. Отаку я був і зробив йому увагу. Тоді д. Кашкаров виступив уже з „фактами“, що доводять наше „мазепинство“: тут, як що пам'ятає читач, були і сплітки, і „пруські марки“ Раковського, і навіть етнографична карта України, і цитати про політичний лад у Росії та про автономистичні заміри українців. Не було тільки головного—фактів, що справді доводили б оте „мазепинство“, не було далі тієї чистоплотности в способах полемики, що конче мусить у всякого путящого публіциста бути. Це знов було д. Кашкарову показано, між иншим і в самому „Утрѣ Россіи“, в статті д. Лозинського. Тепер, у „Заключительномъ словѣ“ своєму, д. Кашкаров кидає вже старі „факти“ й хапається до нових: напр. до того, що нібито обвинувачення за „пруські марки“ українці з себе не збили, що варшавське „Słowo“ установило (?!) „самую тѣсную связь украинской политики съ берлинской дипломатіей“, що в берлинському генеральному штабі є „столъ, завѣдывающій мазепинскимъ движеніемъ“, що „политическое національное движеніе въ формѣ самой скромной автономіи порождаетъ въ немъ („русскомъ обществѣ“) тревогу“, що нарешті він, д. Кашкаров, не бачить, щоб „жизнь выдвинула на очередь разрѣшеніе вопроса объ автономіи Украины даже и въ этихъ скромныхъ предѣлахъ“ *)... Дуже це велику вагу має, що̀ бачить і чого не бачить д. Кашкаров, але я запитаю—як можна споритися з чоловіком, що так легенько перескакує з одної теми на другу й доводить те, чого ніхто од його не вимагає, а забуває саме про те, що̀ цікаво було б од його почути? Про

*) „Утро Россіи“, ч. 163.

таких саме людей у нас приказки складено: „ти йому образи, а він тобі луб'я", „ти його—хрести, а він тобі кричить: пусти", і т. и. Оцими приказками з такими людьми тільки й обмежуються, а не споряться з ними.

Очевидно, й д. Кашкаров до таких людей належить, і в його скоках за ним не навганяєшся. А раз так, то всякий інтерес до змагання, не вважаючи на „открытое забрало" д. Кашкарова, зникає. Але ми, коли вірити д. Кашкарову, не тільки спорились,—ми інсинували, ми дозволяли собі „выкидывать колѣнца", обзивати його „доносчикомъ" хапатись погроз і т. и. Я сказав—коли вірити д. Кашкарову, але я дозволю собі на цьому пункті рішуче йому не вірити; я дозволю собі думати, що нещасливе бажання удати з себе жертву нашої некоректности завело його занадто далеко,—так далеко, що він не зважив навіть ефекту своїх слів. Я пам'ятаю мало не все, що писалося в нашій пресі про виступи д. Кашкарова (не багато й писалося!), і ніяк не можу пригадати собі ні пришитого до його ймення „донощика", ні інсинуацій, ні погроз—та чим же й могли проти д. Кашкарова ми погрожуватись? Зате можу я пригадати зразки тієї коректности, якою тепер вибиває нам очі наш великодушний супротивник.

Д. Кашкаров хвалиться, що він нікого з українців не зачіпав особисто. Але ось він кидає, напр., редакції „Ради" цілком безпідставне, як сам тепер признається, але найобразливіше для газети обвинувачення в тому, що за гроші вона може продати свої думки й переконання... Що це, запитаю у коректного д. Кашкарова,—цѣ не особистий наклеп, цѣ не такий учинок, за який мало авторові червоніти, а треба крізь землю провалитись, треба свою репутацію путящого публіциста уважати за скінчену? А отже д. Кашкаров цѣ зробив і ні гадки: не не тільки не червоніє й крізь землю не провалюється, а ще своєю коректністю вихваляється та супротивникам очі нею вибиває.

Мало того. Він пише, що допомагав д.д. Донцову, Лозинському та иншим поміщати їхні відповіді на його статі в самому ж „Утрѣ Россіи“, і знов же ставить це за зразок власної коректности й доброзичливости. Статтів д. Донцова й инших в „Утрѣ Россіи“ під час останньої полемики я щось не бачив і не знаю, яким способом коректний д. Кашкаров міг сприяти надрукуванню того, що зовсім не було надруковане. Але я знаю инше, де д. Кашкаров не сприяв тому, чому, як чесний публіцист, що дізнався про свою помилку, м у с і в би був сприяти. Після того брудного обвинувачення на адресу „Ради“, за яке д. Кашкаров повинен би був червоніти, але не червоніє, видавець нашої газети двічі обертався до редакції „Утра Россіи“ з одвертим до д. Кашкарова листом, у якому запрохував його довести своє обвинувачення або зректись його. Не вважаючи на обіцянку редакції „Утра Россіи“, лист д. Чикаленка надрукований у тій газеті не був і скілька місяців читачі російської газети перебували під вражінням тієї вигадки, що пустив про „Раду“ д. Кашкаров. Тут він, що не дозволяє собі особистих зачіпок і помагає обдирати з „зерна правды покрывающую его шелуху“, дозволив собі як-раз перше і не зробив як-раз другого. Правда, д. Кашкаров вимовляється тепер тим, що два місяці його не було в Москві, але ж таке виправдування нічого не варте: не Робинзоном же на безлюдному, од світа одрізаному острові сидів він і напевне з редакцією „Утра Россіи“ хоч листами пересилався. Його то був найперший обов'язок подбати, щоб його—не помилка, ні: д. Кашкаров не помиляється—а, скажемо так, більш нїж необачне довірря до „Свѣта“ (як що воно було) не гуляло так довго між читачами „Утра Россіи“. Д. Кашкаров не подбав. Мало того,—вже въ „Заключительномъ словѣ“, беручи своє обвинувачення що-до „Ради“ назад, він тим категоричніше обстоює його „относительно „Діла“, „Ukrainische Rundschau“ и другихъ пансіонеровъ

прусскаго правительства...“ Для такої публіцистичної методи справді істнує цілком виразне наймення, і я тільки не знаю, на віщо д. Кашкаров про свою коректність заговорив і на віщо себе жертвою нашої некоректности виставив. До д. Кашкарова-переможця ми могли б не ставити ніяких претензій, але так само до його, як жертви нашої некоректности, поставитися вже не можемо. Коли вже ця жертва нещасна так кричить про вигаданий сучок в оці ближнього, то як мусіла б плакатись на поліно у своєму власному!.. Одначе не то, що не плачеться, а ще хвалиться тим.

Свого листа до редакції „Русскаго Слова“ д. Кашкаров кінчає так: „Въ заключеніе еще разъ подчеркиваю: никогда права культурнаго самоопредѣленія за украинцами я не отрицалъ, отстаивалъ ихъ право на свою школу и другія культурно-просвѣтительныя учрежденія, но противъ идеи и проповѣди государственнаго отдѣленія Украины отъ Россіи спорилъ и боролся и буду бороться, какія бы клички на меня ни вѣшали и къ какимъ бы выходкамъ ни прибѣгали мои противники“. Це говорить д. Кашкаров-жертва. А ось слова д. Кашкарова-переможця, якими кінчає він своє „Заключительное слово“: „Самостійная Украина“ во что бы то ни стало, „самостійная Украина“ безразлично подъ скипетромъ ли Романовыхъ, Габсбурговъ, наконецъ, даже какъ самостоятельная республика, но непремѣнно „самостійная“, т. е. отдѣленная отъ остальной Россіи—вотъ боевой кличъ группы воинствующихъ украинцевъ, вотъ сущность ихъ политическихъ вожделѣній. Тутъ не при чемъ ни современный тяжелый правительственный режимъ въ Россіи (въ Австріи онъ не лучше), для борьбы съ которымъ вовсе не требуется политической самостоятельности Украины, ни тѣ несправедливыя и безтактныя гоненія, какія воздвигнуты на малорусскій языкъ и культурно-національное движеніе въ Малороссіи. Отсюда и та слѣпая, непримиримая вражда къ галицкимъ москофиламъ,—какъ группѣ,

исповѣдывающей единство русскаго племени". Ось маєте—„исповѣданіе вѣры"... Даремно ви будете говорити, що політичні домагання українців ясно зазначені не тільки в їхніх політичних програмах, але і в практичній роботі, даремно наполягатимете, що ні один серйозний політичний діяч не ставить на одну дошку той чи инший скипетр і республіку, даремно на фактах виявлятимете різнацію між режимом у Россії і в Австрії, даремно вияснятимете дійсну натуру галицьких москвофилів, цих безоглядних реакціонерів насамперед—д. Кашкаров-переможець воліє читати в ваших серцях. Там він вичитав „самостійну Украину во что бы то ни стало" і вже його з цього не зіб'єш: він краще знає, він ніколи не помиляється, він думає, що зерно правди конче повинно бути з усіх боків товстою шкаралющею обліплене, а він, д. Кашкаров, має повинність її обдирати.

Все це для переможця чудово. Тільки на віщо він ще й жертву удає з себе й на віщо коректність потріпує так неделікатно? Адже так замітати сліди по всіх своїх скоках на всі боки—значить і славу переможця безповоротно втратити, і спочуття до до себе, як до жертви, не викликати. Ну, та це звичайна вже доля всіх людей, що на образи—луб'ям одповідають.

XII *).

Далекі блискавиці і близький клопіт.—Виборча процедура замісць кампанії.—Мов по писаному.—„Никакихъ настроеній".—Жарти непотребні і сміх з людей статечних.—Порожня форма.—Геройство на посміх.—Точні науки на послугах у політики.—На дно.—Бойкот не бойкот, а на те скидається.—Гармонійний парламент, або наука, як плавати навчитись.—Гарнир до реакційної локшини.—З гарниром чи без його?—Виборча утопія.—Силою інерції.

Далекі блискавиці, що замиготіли зчаста, пророкуючи велику бурю на ближньому Сході, а мо-

*) „Рада" ч. 216.

же й ще до нас ближче, у нас поки що одбиваються насамперед тим, що зменшилось зацікавлення виборами до Державної Думи. Зацікавлення те, й так зведене по саме вже нікуди, от-от зовсім собі погасне. Правда, виборча процедура, що саме оце на перших стадіях одбулася, напевне дошкандибає собі благополучно до самого кінця; слідком за „уповноваженими“ обіратимуть „виборних“, ті—послів, і за місяць-два на-ново роспочне свою „працю“ знов напевне „роботоспособная“ та ще більш „министропослушная“ четверта Дума; може бути, що опріч самої нумерації, вона й деяку иншу матиме одміну, напевне невеличку, од небіжки своєї попередниці. Все це, певна річ, так,— але говорити з цього приводу про „виборчу кампанію“, про „голос громадянства“, „виявлення волі виборців“ і т. и.—ніяково, а слухати соромно. Це попросту виборча процедура, бліда тінь виборів, прикра повинність для одних, порожня формальність для других, нарешті щось неприємне, що десятою дорогою обминаєш, для найбільшої маси виборців, а для всіх разом—обридла комедія парламентаризму без парламенту, конституційного життя без конституції, громадянських обов'язків без громадян... Для всіх це комедія—і для лівих і для правих однаково, дарма що перші знітились і голови навіть не показують, а другі згорда деклямують відомий афоризм: „въ надеждѣ славы и добра гляжу впередъ я безъ боязни“... Кажу: однаково, бо всі—і ті, кого з усієї сили „тащутъ“ до Думи, і ті, кого так само з усієї сили туди „не пущаютъ“, усі чудово розуміють, що грають саму комедію, що близьке майбутнє вже акуратненько росписано і розліновано, і так має бути, як пан-Біг прикаже, а він, звісно, раз-у-раз так приказує, як його преосвященству хочеться... В поодиноких випадках, звичайно, може бути боротьба—млява, як і все тепер у нас; по деяких місцях виборці можуть „не оправдать“ довірря й розбити начальственні надії; але взагалі все мов по писаному

одбувається. Духовенство чорною хмарою суне на вибори й обірає своїх; звичайний виборець уперто тікає од виборчої урни; націоналісти з спільниками удають, що радіють; підозрені в лівому „образѣ мыслей“ кожного вечора, лягаючи спати, царя Давида і всю кротость його згадують... Усе як слід, усе „обстоитъ благополучно“. І велику мав рацію отой становий пристав, що під „гарячий“ передвиборчий час доводив по начальству: „истекшій мѣсяцъ по всему ввѣренному мнѣ стану никакихъ настроеній различныхъ группъ населенія къ массовымъ безпорядкамъ и выступленій противъ владѣльцевъ или посессоровъ не было, забастовокъ рабочихъ тоже не было, интеллигентныхъ слоевъ, свободныхъ профессій, учащейся молодежи и другихъ подобныхъ не замѣтно, грабительской дѣятельности совершенно незамѣтно и нѣтъ, а лишь бываютъ и были простыя мелкія кражи и скота“ *). Велику, кажу, рацію має дотепний служака що-до „настроеній“, хоча, звичайно, і не всю.

Життя—найбільший юморист і цим разом воно виблискує „жартами непотребними“ і „робить собі сміх з людей статечних“. Хоч як намагалися статечні люде ознаймити, що й у нас по-людськи „виборча кампанія“ провадиться—воно устами такої безперечно видющої людини, як вишеречений становий пристав, відповідає: „никакихъ настроеній“. Статечні люде з усієї сили викликають виборця, умовлять його, страмлять, розгортать перед ним то принадні, то ганебні перспективи, а життя запхнуло того сподіваного виборця в тісний кут і звідти не пускає. Статечні люде усилковуються хоч би там що зробити виборчу кампанію, створити людські обставини для виборів, а життя попускає собі лишень на виборчу процедуру. Робиться все „по щучому велінню“, мовляв старшина з „По ревизіи“: раз-два—і пішли од волостей уповноваженими ті самі Василі Мироновичі та Шаластяни Сала-

*) „Рада“, ч. 135.

товичі, а сторожеві при росправі припадає хиба знов вищитувати, „скільки зосталося день служити до года“; раз-два—і посунули цілою лавою рясофорні виборці, що враз страшенно політикою зацікавилися... з наказу начальства; раз-два—і зник, мов крізь землю пішов, звичайний виборець, злякавшись тих перетик, що наставлено скрізь по шляху до виборчих скриньок... І все це занадто мляво, нудно, мов з повинности. Духу нема живого, лишилася сама форма порожня й через те нікому не цікава.

Недавно в нашій газеті, а ще поперед того в „Рѣчи“, писалося про геройство, яке повинен виявити виборець, щоб наперекір усій стихії таки подати свій власний, не сфалшований на націоналістичний копил, голос. Що й казати—справді геройства потрібно, щоб це зробити за наших обставин. І геройства того щось не видко... А не видко, на мою думку, не через те, що перевелись герої, що виборці одним лицем на полохливих зайців поперевертались—зовсім ні. Справжніх героїв взагалі не густо на землі, але бувають моменти—самі моменти лиш,—коли й звичайна сіра людина, не-герой, спроможеться на геройський учинок. Тих триста, що полягли під Термопилами, напевне не з самих героїв складались, а були там і звичайні собі люде—це з одного боку. А з другого—візьміть справжнього героя й поводіть його по наших передвиборчих митарствах: з участка до управи і назад по десять разів, щоб довести своє право й попасти до виборчого списку, пошліть потім за десятки верстов по осінній сльоті й бездоріжжі в глухий кут на вибори, щоб вибрати усього тільки „уповноваженого на виборного“ (це щось на зразок класичного—„пана підписаря пан підписарій“) або й того менше—і будьте певні, що ніякий герой того не видержить і з половини дороги утіче. Плюне,махне рукою—пропадай, мовляв, те право виборче—й утіче. Утіче, не вважаючи на все геройство своє, або, краще сказавши, як-раз через оте саме герой-

ство. Геройство тільки на мент осяває життя, але перманентного якогось геройства ви не побачите —ніхто такої проби не видержить день-у-день протягом кількох місяців, та ще за-для чого? Геройство можна показати за-для чогось справді величнього, але за-для Думи, про яку ще навіть не знати напевне, чи „законодавча“ вона чи усього тільки „законодорадча“—цього знов же ніякий герой не докаже. Геройські вчинки можуть прокидатись лиш під час високого напруження, а чи ж до геройства тут, коли живого духа не чути, коли „никакихъ настроеній“? Тим то „гласом вопіющого в пустині“ лунають і лунатимуть заклики до геройства, тим то марно пропали всі спокуси справленої повинности громадянської, що розгортали перед виборцем публіцисти. Позіхаючи, що аж щелепи тріщали, читав виборець усі палкі заклики і... не рушив з місця. Героєм принадно бути і не раз може й найсіріший обиватель про це потиху собі марив, але принадно тільки в геройському ж і ділі. А бути героєм на посміх—на це нема дурних... І от життя робить собі сміх з людей статечних, що силкуються вдержатись на високості громадської повинности, а становий пристав браво рапортує —„никакихъ настроеній“.

Справді—за наших обставин геройство під час виборів тільки на посміх і здалося б. Уже самий закон виборчий перечистив і перешеретував виборців так, що ледві тисячна якась частина людности проскакує крізь густе сито. Далі інші йдуть способи на виборця. Виборча арифметика 3 іюня блискуче доводить, що манісенька частка далеко, безмірно більша за величезне ціле. Виборча статистика викидає з списків безліч людей, бо не дорозумілась бідна, як їх по батькові величають. Виборча геометрія посилає виборців з Київа до Макарова. Виборча логика наказує—що ігуменові можна, те братії зась... А все це—і арифметика, і геометрія, і логика, і всякі інші „точні“ науки, покликані на допомогу виборчій процедурі, гуртом

промовляють виборцеві: сунься, куме, на дно й не трать, куме, сили. Бо вже коли поступовцям доводиться ставити за виборчий лозунг—давайте, люде добрі, голоси свої за тих, хто проти „Марковскаго засилья", або кадетам підтримувати священиків, аби Марков не пройшов*),—то щó вже тут про геройство згадувати! Ні, не трать, куме, сили... Та хоч і рад би, може, ще отой „кум" бідолашний таки спробувати своєї сили, виявити, мовляв, оте геройство, —та як згадає, що й геройство кінець-кінцем ні на що, бо знов послів у Думі „локшиною" почастують і з головою нею закидають,—то вже зовсім усяка пропаде охота за-для такого мизерного кінця силу витрачати. Хай йому аби що!... Коли вже навіть кн. Є. Трубецкой прозрів і догадався, що не варт такої, як вона єсть, Думи зберігати, то щó вже говорити про хоч трохи догадливіших людей!..

Отже наперекір усім закликам до геройських учинків, під дорікання та нагади про громадську повинність, без жадного натяку на бойкот Думи — сам од себе склався такий настрій, що дуже собою нагадує бойкот. Слова такого ніхто майже не промовив, а на ділі щось дуже на те скидається. Звичайно, бойкотом цієї байдужости й апатії назвати ніяк не можна, бо саме розуміння бойкоту підсовує нам на думку щось активне, якісь доцільні заходи. В теперішній виборчій процедурі нічого такого не бачимо,—тут є все, що хочете, тільки не свідомий, активний протест проти наших правових обставин. Можна це назвати одсуванням, умиванням рук, бажанням мати святий спокій—тільки не бойкотом, що ставить собі певну мету і йде до неї наперед обібраним шляхом. Оцей пасивний—з конечности, з неминучости пасивний характер виборчої процедури заставляє жалкувати навіть за тактикою справжнього бойкоту, хоч би як багато сумнівів викликав що до себе

*) „Кіевская Мысль", ч. 262.

останній. Уявити тільки собі „парламент“, у якому б жаден „лівак“ не псував загальної гармонії, в якому б Пуришкевич за голову правив, у центрі засідали б Валяй-Марков з Валяй-Шульгиним та славетнім Анатолем Івановичем Савенком по боках, а крайню ліву інсценував би десяток-другий октябристських недобитків—і то любо од самої думки стане... Не знаю, чи тільки „скучно“ без Шингарева було б тоді д. Коковцеву, а чи не заголосив би він—та дайте ж хоч одного, хоч поганенького якого, але справжнього „лівака“! І коли б такий „гармонійний парламент“ сам не розбігся,—вважаючи на „депутатські діети“, патріоти цього, певна річ, не зроблять,—то розігнати довелось би його, як крамольні дві перші Думи, і що швидче, то краще, бо ніхто не годен витримати „въ большомъ количествѣ“ гармонії з Пуришкевича, Валяй-Маркова та Савенка. За що инше, а за це сміливо ручитись можна!

І не тільки цікаво було б поглянути на такий ідеально-гармонійний парламент, що то він наробив би, а навіть користь і наука з того була б чимала. Звичайно, не нам наука—а тим, хто домагається „работоспособной“ Думи, це було б таке дошкульне argumentum a contrario, з яким не можуть силою ніякі позитивні докази порівнятися. Доводьте, скільки хочте, що тільки з боротьби думок нарождається истина, що парламентську роботу можна робити тільки тоді, коли за нею стріваються заступники всіх думок та напрямів, що з гармонією, та ще під такий повний загадкової непевности час, далеко не заїдеш—усе це занадто „теоретично“ для наших високих політиків, усе це „шаблон з гнилих европейських зразків“, негодящий для нас, бо ми ж „самобитні“ і своїм власним шляхом ідемо. Ну, то нехай би вже на всю широчінь і розгорнулась ота „самобитність“, нехай би ніщо не перебивало високим політикам бігти своїм власним шляхом... Пес, кажуть, аж доти не навчиться плавати, доки води в вуха не набере—то хай

би вже швидче набірали наші політики, коли цього обминути не можна, і що дужче, то в пам'ятку більше буде: більш і силкуватимуться, щоб виплисти. А коли й не випливуть, біда теж не велика: інші знайдуться. Як спроба, як наука досвідом, така гармонійна, одним лицем чорно-жовта Дума була б такою водою в вуха нашим політикам, після якої вже не можна було б не плавати,—хиба що зразу вже на дно пускатись.

Та і з другого боку гармонійний парламент не може викликàти ніякого страху. Гірше не буде, як є, бо ж і тепер, коли „какъ въ лучшихъ домахъ" і правицю маємо, і центр, і опозицію—практично всі справи рішають по своєму ті ж таки Пуришкевичі з Валяями всяких рангів та назв. „Голоси опозиції"— то тільки гарнир до неминучої реакційної локшини: локшиною живляться, а гарнир попросту викидають. Їли реакційну локшину з гарниром—ззімо і без його: на смак од того гірша не буде, бо той самий кухарь її варитиме, той самий Пуришкевич мішатиме, а Шульгин солитиме. І тепер круто замісює ця тепла компанія, та ще й нахваляється на всяких „кадюків",—от і зробити б їй таку втіху, щоб без них замісювала. Є закони природи, що крутіше не дадуть замісити, усе одно—чи з нахвалками чи без них. До крайньої межі й так уже дішли кухарі в III-ій Думі і податись далі просто вже нікуди.

Але це, звичайно, утопія—фантастичні думи, фантастичні мрії. Раз поставлена на відповідну колію, виборча процедура силою самої інерції докотиться до кінця. Йде і йтиме, теж силою інерції, боротьба між „лівими" й „правими", певна річ у межах, що навіть на соколине око бравого пристава не здаються „настроеніями". Проти волі й охоти втягнуті в цю процедуру, теж силою інерції, подаватимуть виборці за „излюбленныхъ" людей голоси. Проскочить, не вважаючи на всі заходи, й невеличке число депутатів з опозиції, аби про людське око, для духу та на росплід була—„какъ въ лучшихъ домахъ", мовляв. Отже всі справи в май-

бутній Думі так само будуть ставитись на обмірковання, так само словесні баталії одбуватимуться й так само змагатимуться на голосах праві і ліві, як це було й попереду. Хочемо чи не хочемо, а торкатимуться там і наших болючих справ,—значить, мусимо дбати, щоб торкались їх хоч трохи пристойніше. Отже доводиться региструвати факти, вгадувати настрої, розшукувати тенденції „моменту". Невдячна це, коли по правді говорити, робота, але й її треба робити, тим то до неї й обернемось далі.

XIII *).

Ще раз про „настроенія".—Делікатна матерія.—Велика помилка.—Найдужчий настрій.—Незадоволення зверху до низу.—Нові улюбленики долі.—Екстренні заходи і „розумійте язиці".—Жменька задоволених.—Східнє оповідання на сцені російського життя.—Щасливі, але без сорочки.—Зневіря.—Погибіль на Купер'янів.—У соломі.—Найстрашніший крик.—„Самыя истинно-русскія" губернії.—Крин сельний.—Націоналістична Гекуба.—Добрий нюх і родюча земля.—Колись і тепер.—Центр виборчої процедури.—Сита принада.

Отже—„никакихъ настроеній"... Під гарячий виборчий час, на ці, скажу так, жнива політичного життя, коли воно повинно клекотом клекотіти—нема чого жати, нема чого збірати... Якийсь неврожай страшенний посів величезні простори, чи то як наслідок попереднього знесилення, чи як провістник грядущого голода... Виснажена вкрай земля не родить, „ciemno wszędzię głucho wszędzie"—мовляв польський поет і мимоволі зринає трівожне запитання—„co to będzie?.."

Проте, мені здається, наш бравий служака помилився, принаймні що до „настроеній". Звичайно, коли під ними розуміти „массовыя безпорядки", як це робить отой у попередньому огляді згаданий становий пристав, то їх справді нема. Але з першого ж погляду видко, що то тільки заматорілий у поліцейських мудруваннях розум може поруч поста-

*) „Рада", ч. 222.

вити „настроенія“, „интеллигентные слои“, свободныя профессіи“, „учащуюся молодежь“ і т. и.—з „простыми мелкими кражами“. Очевидно „настроенія“—це така тонка й делікатна матерія, що грубому поліцейському розумові, який спеціялізувався на „кражахъ“, не завжде можна її вхопити й оцінити. Бо „настроенія“ таки істнують,—істнують і тоді, коли не виявляються навіть будь-якими „вещественными оказательствами“.

Голосний і найдужчий настрій, що охоплює всю людність у державі од верхів і до самих низів—це незадоволення. Глухе, несформоване, невиразне, часто навіть неусвідомлене, але—незадоволення. Колись, не дуже давно, була в політичних кругах досить популярною фраза про „втихомирення“. І от, здається, усіх утихомирено, ніхто вже й голосу не одведе, а отже задоволення як не було, так і нема. Нема навіть там, де, здавалося б, воно конче повинно бути, серед тих, за-для кого всю оту роботу втихомирення зроблено. Вже ж на щó вам дворянство, „оплотъ“ державности, на щó чиновництво, ота, мовляв, бюрократія, на щò великі промисловці, ґрунт сьогочасного життя—де ж і бути задоволенню, як не сред їх! А отже маєте: чиновницькі квартали в Петербурзі дають чи не найбільше голосів опозиційним депутатам, а що до дворянства, то... От вам напр. недалечка Чернігівська губернія—губернія як губернія, а тим часом спеціяльна депутація од дворянства з Глібовим (на щó вже людина благонадійна!) на чолі мусіла до самого д. Коковцева удаватись, прохаючи оборони од заходів місцевої адміністрації. Те ж саме й серед великої промисловости, не кажучи вже про дрібноту, якій провиденціяльно судилося викохувати в собі незадоволення. А тим часом за-для великої земельної власности та за-для такої ж промисловости і проведено було акт 3-го іюня, за-для них сотворено 3-іюньську Думу, їм перше місце за столом державної трапези... А отже не до трапезування!

Останіми часами, правда, нові йдуть улюбленики долі в особах рясофорних людей, що на теперішніх виборах рішуче одпихають назад своїх попередників. Як підрахували газети, з 5661 уповноважених по всій Росії на духовенство припадає 4815, або цілих 85%! Місцева адміністрація скрізь іде разом з виборцями духовного стану, скрізь їм сприяє й допомагає усякими способами. От хто, виходить, задоволений... А проте й тут не дуже того задоволення дошукуйся. Священики йти, куди їм звелено, йдуть, але на налигачі—неохоче, огинаючись, під тиском кар, штрафів та инших знаків начальственної уваги. Подекуди ота неохота виявилась так демонстративно, що доводиться вживати навіть екстренних заходів на приборкання неслухняних. Так, в Уманьщину довелось перед виборами делєгувати з надзвичайними правами значну начальственну особу, що мала цікаву промову перед пан-отцями виборцями. Центральним у тій промові пунктом був нагад, що в найбіднішому повіті на Київщині чимало є вакантних парафій,—розумійте, мовляв, язиці... Язиці в рясах напевне зрозуміли всю доказову силу цього аргументу, але чи послухаються? Та коли й послухаються, то чи не прорвуться чим-небудь небажаним там, у Думі? Адже ж селянський законопроект у III-тій Думі про обмеження великої земельної власности не хто инший, тільки праві батюшки підтримали були на великий жах та обурення своїм партійним сусідам... То щò вже тут про задоволення говорити, коли доводиться всяких екстренних заходів уживати, та й то без певної віри, що й вони поможуть!..

Таким чином бачимо, що нема задоволення навіть там, де йому б годилося бути—серед тих шарів громадянства, які найщедріші дарунки й найбільшу ласку зверху одбірають. Про инші стани—селянство, робітників, то-що—не може, певна річ, і мови бути: робітництво раз-у-раз, і тепер теж, обірає самих лівих, а селянство втратило політичну

невинність і репутацію „усим задоволеного“ ще під час виборів до першої та другої Думи і тепер потребує ока та й ще ока. Лишається по всьому дрібна жменька політичних Репетилових та кар'єристів усякої масти, що—задоволена, чи ні—але дуже зручно споживає собі на здоровля теперішню політичну ситуацію і галасує-галасує... Але нехай навіть і задоволена ця жменька—що з неї за наїдок і яку підпомогу може вона дати, чим віддячитися своїм хлібодавцям під слушний час? Одно слово, на політичній арені бачимо тепер ніби інсценованим відоме східнє оповідання. Занедужав якось значний чоловік і лікарі сказали, що аж тоді видужає, як візьме на себе сорочку з щасливої людини. Метнулися по всіх усюдах посланці, довго шукали щасливу, всим задоволену людину—нема щасливих, нема задоволених! Усе царство перетрусивши, знайшли нарешті одним-одну цілком задоволену людину, але... на ній не було сорочки... Не мають сорочки й теперішні „щасливі“ у нас люде —оті кар'єристи, що заробляють собі на політичній ситуації, насамперед націоналісти,—голісенькі ходять вони, хоча й удають із себе пишно зодягних.

Нема задоволених... І це загальне незадоволення—то перший і найдужчий настрій, що позначається під теперішній час. Другий, що поруч з ним іде—це теж загальне зневірря що-до найближчих етапів нашої майбутности та брак усяких надій на те, що все „якось то буде“, якось обійдеться. Відомий з пісні „цехмейстер над соломою“, стоїчний до всього оптимист-Купер'ян —рішуче належить тепер до породи, що вже у нас перевелася й нащадків по собі, навіть на насіння, не лишила. Було досить таких Купер'янів за першої Думи, було вже трохи менше їх за другої, навіть за третьої спочатку озивалися. Але коли їм на практиці показали, як виглядає джерело їхнього философичного „якось то буде“ —вони не витримали такої важкої спроби. Третя Дума розвіяла до останку обивательську философію, Купер'ян зашився собі ще глибше в солому

й не подає ніяких ознак життя. Принаймні й не ворухнувся він, коли його, Купер'яна, кликали з усіх боків на „геройськії вчинки", коли його й угрущали, й умовляли, і страмили, й бадьорили... Нехай ніяк не буде, аби мені був святий спокій,—так відповідав він з своєї схованки, і це зневірря, ця роспач, що ними віє од того „спокою" —показнішого, хоч і гіршого, настрою я не знаю... Краще вже, з кожного погляду краще, оті „настроенія", яких наш становий так лякається, нїж оцей спокій, нїж поле, мертвими кістками засіяне або Купер'янами, що махнули на все рукою, позашивавшися в теплу солому. Бо—

Крик—то ще не крик, який учує вухо
І до якого мир привик.
Отто страшніший крик—як тихо, глухо,
Замовк язик, бо в серці крик...

Не дуже чуйне мають вухо ті, що не вчули й не розібрали отого „страшнішого крику", як зовсім не бистре око й у того пристава, що ухитрився за „простыми мелкими кражами" проморгати такі занадто показні „настроенія", як оцей спокій—покажчик найглибшого зневірря, що тліє десь під попелом загального незадоволення...

„Настрій", як бачимо, знайшовся. Цікаво тепер поглянути, чим і як одбивається він на Україні під час навіть теперішньої виборчої—щоб не вживати голосного слова „кампанія", скажу, як і перше,—процедури.

Як відомо, найбільш „истинно-русскими" губерніями на цілу Росію показали себе, навіть на попередніх виборах, наші українські губернії, особливо Правобережні, і тільки „истинно-русская" Бесарабія трохи до них наближається. Таке, напр., Поділля або Волинь і в першу навіть Думу вирядили були людей, на яких доводилось великим дивом дивувати. Про третю Думу вже не згадую. З сотні з гаком депутатів од українських губерній тільки 3—4 не засіли на правих лавах у Таврійсь-

кому палаці. З цього погляду наше Правобережжя, взагалі Україна, й тепер веде перед, о скільки вже виявилась тенденція остàнніх виборів. Так, Волинь виставила 321 священика в уповноважені, Поділя—399, а Київщина навіть 477, —стільки благонадійного з мусу, з повинности елементу не дала жадна з російських губерній. І не дасть. Не дасть через те, що як-раз на Україні зародився і процвів, „аки кринъ сельный", отой надзвичайно спритний фрукт людської дурости, що охрестив себе „націоналізмом". Добре тут націоналістам, родюча земля на них, така родюча, що, октябрист у Петербурзі, пан-отець Трегубов зараз на націоналіста перекинувся, скоро вернувсь до рідних пенатів, і горою стоїть тепер за спілку духовенства з самими тільки націоналістами. Повітря тут мабуть таке вже націоналістичне, що пахощі його навіть промітним октябристам памороки забивають.

Справді—чи не диво! Де ж і бути, здавалося б, великоруському націоналізмові, як не в Великоросії, в самому центрі великоруських земель? Отже ні: там його майже не чути, зате роспинаються за його люде, яким великоруський—націоналізм принаймні далека справа, і в стороні, що ніякої благодати для себе од того націоналізму не зискає. Всі оті Трегубови й Атаназевичі, Андрійчуки і Сторчаки і т. и.—що їм націоналістична Гекуба і що вони націоналістичній Гекубі? Проте цей надприродний конкубинт імпровізованих патріотів з націоналістичною Гекубою показує, який добрий нюх вони мають і як зуміли вони принатуритись щільненько до обставин. Офіціяльний націоналізм—адже він тільки на зненависті до инших національностей і держиться, тільки тими отрутними випарами й живиться, що здіймаються в атмосфері національної ворожнечі. Тих випарів нема і не може бути там, де людність належить до однієї нації, яку центральній Великоросії; зате тим густіші вони, щò національні стосунки більш поплутані. А нема, певне, більш поплутаних і більш ненормальних

стосунків національних, як у нас, на Україні. Найбільша маса людности належить тут до непризнаної національности, якій давно вже звелено „не бути“ на білому світі; далі, тут же проходить і „межа осілости“ з усіма її деморалізуючими наслідками; тут же таки й „польська інтрига“ гніздиться... Одно слово—є на чому награвати спеціялістам од патріотизму й є коло чого руки погріти... „Мазепинець“—раз, „жид“—два, „ лях“—три. Вмій тільки вогонь запалити, а вже чаду-чаду буде—за всі голови!

І вогонь запалено здавна. Поки український рух, придушений і засипаний грубим шаром заборон, тлів там десь у глибині, непомітно для стороннього ока—поти патріоти задовольняли свої націоналістичні апетити коштом „жида“ та „ляха“. Але останніми часами преферанс рішуче починає схилятися на наш бік, хоча не забувають, певна річ, і двох попередніх „внутренніх ворогів“. Тут нема потреби згадувати про ті націоналістичні оргії, що здіймаються круг вигаданого „мазепинства“ й не минають ні однієї більшої події в українському житті. Досить тільки зазначити, що україножерна писанина „Кіевлянина“ і „Подолянина“, „Черниговскаго Слова“ і „Русской Правды“ та ще як там вони звуться—потроху підготовила ґрунт до того, що на націоналістичному обрію „мазепинство“ все більші й більші починає займати простори; на боротьбу з ним випложується все численніша рать „богатырей слова и дѣла“ в стародавньому специфичному розумінні цих слів. І от ми діждались нарешті того, що українство стало одним із лозунгів під час виборів, що на йому скупчено чи не найбільшу пайку тієї зненависти, без якої жаден „порядочный патріотъ“ не може обійтися. А це, між иншим, ставить ясніше й виразніше нашу національну справу і на другий бік, не згадуючи вже про те, що здобуває до неї загальний інтерес у найріжноманітніших кругах. Отже українська справа і з негативного і з позитивнаго боку робиться

потроху ніби центром, у якому сходяться передвиборчі нитки в нашому краї, як воно й повинно власне бути.

Кажу—центром і не думаю, що в цьому можна знайти якесь перебільшення. Згадаймо тільки всі попередні вибори і зважмо, як поставлено було на них українську справу, а потім порівняймо з теперішніми; візьмімо до того ж на увагу, що попередні вибори одбувались за далеко кращих для громадянства обставин і що, значить, одвертій постановці нашої справи обставини тепер взагалі не сприяють. Але навіть за таких обставин ми бачимо, як замітно зростає вага українства під час виборів. І цю вагу оцінено вже належним способом з обох боків: і праві, і ліві партії, кожна по своєму, зважили вже цю вагу й роблять відповідні заходи, щоб так чи инакше її використати. Ми знаємо, що праві партії, націоналісти особливо, що вимостили собі у нас захистне кубелечко, де далі все більш починають виїздити спеціяльно на „мазепинстві“,—і це цілком натурально. Щò там собі не говори про „жидовское засилье“ та „польскую интригу“—ці питання мають виключно місцевий характер і поза межою осілости та етнографичною Польщею викликàти можуть тільки теоретичний інтерес. На них патріоти собі великих лаврів у майбутності не можуть сподіватись і од такого чи иншого розв'язання справи єврейської та польської доля Росії дуже не одміниться. Инша річ з українським питанням, і не дурно на йому шукають лаврів не тільки реакційні круги російського громадянства, а й ті, хто тепер підшивається під прогресизм—од ліберал-паспортистів з „Утра Россіи“ до правіших к.-д. з „Русской Мысли“. Адже з цих саме кругів і вдарено на гвалт, загрожуючи, мовляв д. Струве, „величайшимъ и неслыханнымъ (!) расколомъ въ русской (sic) націи, который явится... подлиннымъ государственнымъ и народнымъ бѣдствіемъ“, як що українство у велику й потужну силу розростéться. Енергії слів повинна відповідати й енергія діла. На таку ситу при-

наду, як згаданий „расколъ“, справді можна спіймати людей, яких важко вловити і на „жида“, і на „ляха“. Отже хоча б які иноді випадкові причини водили виборцями й прихиляли їхні голоси до націоналістів—голосують же, напр., на Поділлі за архиєрея, щоб, як запевняє наш дописувач, „випхнути єп. Серафима в Думу, аби в єпархії стало спокійніше“ *)—проте в основі своїй виборче групування має боротьбу з українством, і як з національним рухом, і як з демократичною течією, що стоїть за інтереси насамперед широких мас на Україні. З другого боку, те ж саме починають, здається, розбірати й поступові елементи—що руїнницька робота агресивного націоналізму не на самому українстві окошиться, але захопить гуртом і загально-демократичні домагання. З цього повстала під час теперішніх виборів ціла низка нових політичних комбинацій, до яких ще маємо вернутись.

XIV**).

Виборчий козирь.—На патріотичній роботі.—Виборці „з настроєм“ і виборці „без настрою“.—„Націоналізація“ духовенства.—Одна виборча картинка й одна виборча платформа.—З другого боку.—Цікавий симптом.—Центр ваги українських виступів на виборах.—Непримиренна позиція й націоналістична фразеологія.—Вороги і вороги.—До однієї мети.—Перспективи.

Передвиборча агитація, або безсоромні наскоки на українство серед націоналістичних кругів на Україні почалися задовго до самих виборів. Можна сказати, що націоналісти заздалегоди зважили своє зручне становище й не переставали лякати при кожній оказії марою „мазепинства“, особливо підіймаючи високо тон за останній, найближчий до виборів, рік. Досить згадати тільки, яким націоналістичним галасом одсвятковано в Росії хоча б торішнє Шевченкове ювилейне свято, як під час цього свята з ініціятиви націоналістичних кругів знову

*) „Рада“, ч. 219.
**) „Рада“, ч. 227.

„пропала книга“, що вже зовсім була „знайшлася“ (каліченнѧ „Кобзаря“), щоб зрозуміти, яким козирем у націоналістичних руках має зробитися під час виборів українство. І воно дійсно таким козирем і зробилось.

Того саме часу, коли „настрій“ доводиться уловляти, коли на просте, не узброєне око його не зразу й побачиш—націоналісти сами одні, без перешкод і конкурентів, вийшли на свою передвиборчу роботу. Почали вони її боротьбою як-раз проти того самого „настрою“, якого ніби не добачають в офіціяльних сферах. Поперед усього пішли сенатські пояснення та міністерські циркуляри, що одних виборців, скажу так—„виборців з настроєм“, роспудили, других же—„виборців без настрою“, силоміць погнали до виборів. Між останніми в передній лаві стоїть, як відомо, духовенство, що рішуче одбило офіціяльні симпатії од тих 130 тисяч, що про їх з такою теплотою в голосі згадував колись у Думі небіжчик Столипін. Тепер доводиться колишнім фаворитам просто бойкотувати вибори, як це було, напр., на Волині, бо нові улюблениκи геть чисто перемогли їх. „Націоналізоване“ з наказу свого начальства духовенство зробилося тією підвалиною, на яку сперлися націоналісти. Архиєреї та консисторії були їм за виборчу платформу. Проте все ж не було ще певности, що останньої хвилини не зрадять нові спільники,—і от проти самого духовенства вигадано цілу систему заходів, щоб тримати його міцно в руках.

Погрози та штрафи на тих, хто міг би змилити, курси „ревнителей союза русскаго народа“*), накази голосувати тільки за правих, тільки за націоналістів, вимагання, щоб духовенство взяло на себе разом з агитацією за правих і боротьбу з „лѣвыми обманщиками“ **) і т. и.—все це показує, що й саме навіть духовенство не зовсім застраховане

*) „Рада“, 1911 р. ч. 265.
**) „Кіевская Мысль“, ч. 158.

од „настрою“, що господарі на виборах навіть тих бояться, на кому тепер їдуть. З иншими, проти кого їдуть, ще менш було церемоній: там можна просто звеліти, як було напр. з учителями на Катеринославщині, щоб несли троячки до порожньої каси націоналістів *); там можна на сільських сходах „роз'яснити“ обраного, бо він, бачте, „начальству не до вподоби“ **), там можна... та чого тільки не можна!.. Щоб не розводитись багато про те, що можна, ось вам звичайна картинка з виборів і то не в глухому закутку якомусь, не на сільському сході, а в повітовому місті, під самісеньким Київом.

Цілий місяць,—пишуть до „Ради“ з Василькова,—наші націоналісти галасували про вибори, обходили по скілька разів на добу хати виборців, вихваляли свого кандидата Н. А. Жиліна, гудили кандидата від поступовців д. Лугового, влаштовували передвиборчі наради і т. д. Нарешті надійшло 29 сентября—день виборів. Подавання записок почалось рівно в 9 годин ранку в помешканні комерційної школи. Виборці підходили невеличкими гуртками, радились, за кого подати голос, і по одному впускались городовиками в двері школи. На самому порозі їх зустрічали д. Жилін (кандидат) і поліцейський надзиратель, який, встановивши „личность“ виборця, пропускав у довгий шкільний коридор, вставлений з одного боку поліцією, а з другого—п'яними націоналістами-агітаторами з уславленим чорносотником д. Булавою (секретарь землеустроїт. комисії) на чолі. Ці добродії (націоналісти) нахрапом чіплялись до виборця, силоміць видирали з його рук конверта з бюлетенем, розривали його й як там було написано фамилію не Жиліна, а Лугового, то, шматуючи бюлетеня й лаючись поганими словами на адресу Лугового й самого виборця, тикали йому в руки свого конверта з печаткою „Васильков. город. управа“ на ньому й друкованою запискою кандидата Жиліна—в середині (таких конвертів було в їх повні кешені), проводили в виборчу залю, а як не хотів, то випихали за двері, на площу. Але були й такі виборці, що сами рвали свої записки й тікали геть. А поліція дивилась і мовчала***).

Бачимо вже тут справжню боротьбу з настроєм, що силкується виявитись ділом. План боротьби ви-

*) „Рада“, ч. 130.
**) „Рада“, ч. 117.
***) „Рада“, ч. 224.

роблено й росписано давно. Ще на початку року наш кореспондент з Чигирина повідомляв, що після київського з'їзду націоналістів місцеві „політики" з земців зібралися на раду й прирадили от що:

1) вжити всіх заходів, щоб усе було честь-честю й до Думи послати тільки „своїх"; 2) усякого, що хоч погляне навіть на якусь українську газету, або книжку— вважати особистим ворогом і „мазепинцем" і як найпильніший учинити над ним догляд, щоб бува часом не вплинули своєю злочинністю на виборців і не проголосили „сепаратизму" та „зради" їхньому всевладію й безжурному хазяйнуванню в повіті; 3) йти в ногу з духовенством, яке дало ніби-то повну їм згоду й допомогу свою в усьому, за обіцянку піддержати й провести за те в IV Думі закон про побільшення жалування духовенству й одверто боротися з усяким „инородчеством" то-що*).

Чигиринські земці, що попереду ще вславилися переможною війною проти передплатників української преси, тільки вимовили в голос те, що муляє всіх націоналістів, тільки сформулювали ту „виборчу платформу", на якій стоять усі патріоти. І гріх казати, щоб у цій „платформі" було щось не ясно, особливо що-до центрального пункту—про „мазепинство". З гаслом боротьби проти українства йдуть до Думи праві партії.

Виясняються потроху так само позиції й з другого боку. Може вперше оці власне вибори дали причину до цілого ряду програмових заяв про українство, які показують, що помалу позначається певний перелом у національній справі серед поступових партій у Росії. Так, трудовики в своїй платформі виставили досить широку національну програму, та ще зробили й спеціяльний додаток, що „подъ словомъ „народности" понимаются также украинцы и бѣлорусы"; за ними пішли й с.-д., заявившись проти утисків над українством у своїй декларації **). Ще простішу зайняли постать к.-д. З цілого ряду городів (Київ, Катеринослав, Полта-

*) „Рада", ч. 83.
**) „Рада", ч. 199.

ва, Кам'янець, то-що) маємо звістки, що к.-д. до своєї виборчої платформи взяли домагання з відомої платформи українських поступовців і таким чином переняли на себе повинність обороняти ті домагання, як свої власні. На підставі цього й одбулися по згаданих городах блоки між українськими та иншими поступовцями. Та й по тих городах, де поєднання не дійшло до щасливого кінця й де українці мусіли виставити своїх кандидатів (Одеса, Харьків), сталося це все-таки по деяких переговорах з обох боків, і під час тих переговорів українці примусили принципіяльно свої домагання прияти, хоч розійшлися на самих кандидатах.

Хоч би як ми дивилися на ці блоки і взагалі на передвиборчі виступи українців, але не можна в них не добачати одного дуже цікавого симптома. Українство виступає в ролі політичного фактора, з яким так чи инакше мусять рахуватися инші напрями, і справа і зліва однаково *). Звичайно, багато дечого з тих обіцянок треба покласти на карб передвиборчого запалу, коли розв'язуються язики, і вже, напр., катеринославські українці мали нагоду розчаруватися в спільному кандитаті *); але не в безпосередніх результатах і лежить, коли

*) Цікаво зазначити, що навіть націоналісти подекуди зробили спробу людськими голосами заговорити. З таких Валаамових ослиць згадаю тут „Харьковскія Вѣдомости", що в числі з 18. IX прихильно писали про „идейный органическій націонализмъ украинцевъ". „Кто смотритъ въ даль, а не вокругъ да около,—аргументує харьківська рептилія,— тотъ пойметъ, что не поддержать справедливыхъ и законныхъ стремленій украинцевъ нельзя. Это будетъ грубой и, быть можетъ, роковой ошибкой". Навіть „Новое Время" хоч раз на віку согрішило і, зрадивши себе, прохопилось, що на Полтавщині ніякого „мазепинства" нема серед українців, а єсть тільки любов до своєї народности й законне бажання, щоб „дѣтей въ первыхъ классахъ начальной школы учили на материнскомъ языкѣ" (ч. 13116). Правда, дуже вже витикається в цих ослячих розмовах передвиборчий запал та охота кілька зайвих голосів не дорогим коштом придбати...

**) „Рада", ч. 221.

хочете, центр ваги цих виступів, а в чомусь иншому.

Безпосередніх результатів для українства од згаданих обіцянок, думаю, сподіватись не можна. Насамперед, коли б навіть пройшло до Думи кілька українців свідомих та коли б і теперішні спільники чесно додержали слова й виконали взяту на себе повинність обороняти українські домагання, то в практичному розумінні це нічого б не змінило на краще. Дума все-таки буде реакційна в більшости, та й над Думою стоять ще всякі інстанції, яким українські домагання сіллю в оці запали. Звичайно, нам не все одно, хто і як говоритиме про наші справи і потреби з думської трибуни, хоча б од тих балачок і не було ніякісеньких безпосередніх результатів. Але, знов кажу, не в цьому зовсім найбільша вага теперішніх виборів для українства, а в тому, що вперше воно виступило організованою силою, що воно розкололо на два табори масу виборців, що воно стало тим „яблокомъ раздора", на якому все більше розходяться громадські течії—поступові з одного боку й реакційні з другого. Боротьба з українством з правої руки і згода на українські домагання серед поступових напрямів—це такий результат, за-для якого варто було виступати на виборах навіть без надії на перемогу тепер, бо він безперечно покаже себе колись. Тим то нам треба було вибори найбільш використати на те, щоб поставити ясно свої вимагання перед широкими колами виборців, зробити їх популярними серед ворогів і приятелів наших, одно слово—щоб „производить по своему дѣлу шумъ". З цього погляду й має для нас найбільшу вагу виборча боротьба і треба зазначити, що українство цим разом використало вибори більш, ніж за всі попередні рази. Використало більше в такій мірі, в якій сами обставини погіршилися, а це робить справу популяризації українства ще замітнішою та багатшою на наслідки.

Оце, кажу, найбільше було завдання наше

під час теперішніх виборів—викрити отой „настрій з українством, який безперечно єсть, але не всюди виявляється виразно. І з цього погляду мені зовсім байдуже, чи виступають українці самостійно, чи йдуть спільно з иншими поступовими напрямами, єднаючись на одних кандидатах,—аби тільки українці скрізь виступали і йшли так, як належить представникам нації це робити. І та, і друга тактика найближчої зазначеної мети однаково досягає і через те й обидві вони цілком законні. Отже я не зовсім розумію оту позицію, яку зайняли деякі з наших земляків і якої найяскравішим заступником виступає харьківський „Сніп"—щоб конче і за всяку ціну виступати українцям скрізь самостійно. Я зрозумів би такий спосіб, як би була якась надія на те, що четверта Дума схоче і зможе українську справу розв'язати і як би українство було цілком ізольоване, стояло, як політичний напрям, проти усіх инших напрямів. Але ж ні того, ні другого тепер нема і вимагати конче самостійних виступів—значить, перебільшувати політичні можливости—раз, викликати якісь надії, власне тепер цілком безпідставні—два.

Правда, „Сніп" пробує свою непримиренну позицію підперти принципіяльними міркуваннями. „Наша епоха,—читаємо в редакційній статті в останньому числі,— поквапно подає українцям науку про те, що в боротьбі проти українства всі московські партії чи напрямки на Вкраїні чинять і працюють солідарно, хоч і не не завжде ця солідарность є в них свідома, а не інстинктовна". „Росіянин,—додає до цього зараз же д. Тимохвієнко,—хто б він не був, і прогресист також, хоче одно—панувати. На всі инші нації, на українців також, дивиться він хижими очима плантатора, як на етнографичну масу, котра повинна раз-у-раз поповнювать ряди російського суспільства своїми ренегатами" *). Думаю, що серйоз-

*) „Сніп", ч. 39.

но споритись проти такого погляду ледві чи схоче людина, не перенята цілком самою націоналістичною фразеологією без жадного змісту; думаю далі, що всякі такі огульні характеристики націй ніколи не відповідають правді; думаю нарешті, що росіянам є досить роботи з своїми власними ренегатами, щоб вони ще наших потребували... Звичайно, є поміж великоросіянами і взагалі „общеросами“ люде, які хочуть панувати, як безперечно є й такі, що цього не хочуть, коли вже говорити терминологією „Снопа“, і звичайно також, що перші трапляються не тільки між росіянами, а з росіян не тільки між так званими „чорносотенцями“. На прикладах д. Струве та ліберал-паспортистів з „Утра Россіи“ читачі наші це недавно ще бачили. Але коли б справді навіть українство було таке ізольоване, як здається „Снопові“, коли б справді проти його сами вороги стояли,— знов кажу: воно таки не так,—то й тоді все ж таки й поміж ворогами можна і треба вибірати, бо єсть вороги і вороги. Візьмемо, напр., д.д. Струве, Кашкарова і... нехай „нашого ренегата“ д. Савенка. Все це вороги наші, але з першим, я вважаю, можна в якісь принципіяльні размови й змагання вдаватись, бо знайдуться принаймні хоч деякі пункти, на яких ми можемо однією мовою розмовляти; зате з обмовником з „Утра Россіи“ та брехунцем з „Кіевлянина“, очевидно, ніякі розмови неможливі. На віщо ж нам усіх їх на одну дошку становити і всіх однаково трактувати? І тим більше, коли до цього додати, що й д. Струве зовсім не типовий „росіянин“ і єсть між ними такі, що иншими дивляться очима на українство й стають таким чином ворогами ворогів наших. Отже з цього виходить, що як не слід поступатись перед будлі-ким своїми національними домаганнями або занадто великі надії покладати на когось, опріч самих себе, так само не слід спеціяльно вишукувати скрізь самих ворогів або штучно їх витворювати.

Досить у нас дійсних ворогів, щоб з вигаданими ще заходити.

Безперечно поки що одно: останні вибори виразніше показали цих ворогів, але вони ж показали і спільників, з якими можна поки що, до часу, єднатися без урази своєму національному достоїнству, не поступаючись певним мінімумом своїх національних домаганнів. Може бути, що теперішні спільники наші колись зробляться ворогами,—тоді й станемо на ворожу проти їх тропу, але заздалегідь нема чого одпихати простягнуту до нас руку. Де можна йти спільно—треба йти, де не можна—треба виступати самим, аби тільки — і це найголовніша річ — ставити свою справу одверто й ясно. Обидві дорозі ведуть до однієї мети—до того, що українство виходить поза межі дрібного гуртківства й починає ставати політичною силою. З цього боку вибори до четвертої Думи, хоч які вони мизерні, все ж таки дають певний плюс і розгортають деякі перспективи навіть у четвертій, безперечно реакційній в більшости і безсилій Думі. Коли навіть не буде в ній жадного свідомого українця, все ж українське питання в ній, треба думати, ставитиметься инакше, аніж ставилось воно в третій: про це, я певен, подбають самі вже вороги наші—ті самі націоналісти, що під окликом боротьби з українством ідуть тепер до Думи. Подбають, розуміється, і спільники,— не можуть не подбати, о скільки українські моменти виразно виявилися під час виборів, о скільки настрій переходить тепер у діло. І в цьому можна бачити моральну перемогу українства, не зважаючи навіть цілком на практичні наслідки, більш ніж проблематичні в близькій будуччині.

XV *).

Оригинальне „pro domo sua“.—Напад замісць оборони.—Широко росповсюджений погляд.—Усі незадоволені.—Голос „золотої середини“.—„Обивательська“ свята правда.—Що робити, щоб усім догодити?—Нечувана система й „обивательська“ неправда.—Спроби загального порозуміння.—Становище „єдиної“ газети.—Закутній прожект і редакція „Діла“.—Громадянство і преса.

Кілька тижнів тому львівське „Діло“ на першому місці надрукувало статтю, допис із Київа, під невідповідним і трохи аж навіть дивним заголовком „Pro domo sua“. Невідповідний він що-до самої шановної газети та анонимного автора, бо стаття-допис розводиться про речі, до їхнього „дому“ власне неналежні. Невідповідний і по суті справи, бо взагалі не знайдете там жадної „оборони“, а тільки напад, і до того ж досить ущипливий напад на „Раду“. Автор і сам з тим не криється й щиро йде навпростець, а не манівцями. Заговоривши про органи „нашої київської української преси“, я,—зараз же виходить він на справжню стежку,—„маю на оці передовсім найголовніший з них. Так, я маю на увазі „Раду“ („Діло“, ч. 268). З „Ради“ вже й не звертає автор до самого кінця, маючи її не тільки на оці, але — скажу так—і на зубі, сплітаючи цілий разок досить тяжких, на думку автора, обвинуваченнів. Мені здається, що на цих обвинуваченнях таки варто спинитись—не за-для полемики, а через те, що автор і сам думає, ніби він дає „вислів широко росповсюдженому у нас в Київі поглядові“, і напевне дехто на його думку пристане. І в такій думці справді є до певної міри своя рація.

Який же це „широко росповсюджений“ у Київі погляд на українську пресу—тобто, власне кажучи, насамперед на „Раду“?

*) „Рада“, ч. 292.

Закорінився в „Раді“, як пише наш невідомий „оборонець“, отой „старожитний напрям“, який характеризується тим, що „він нікого і нічого в світі не репрезентує, а лиш голосить (!) особисту сентиментальщину кількох запізнених (?) добродіїв“. Для лівих з політичного погляду людей „Рада“ занадто права, для правих же занадто ліва; для мужиків вона „за-розумна“, для інтелігентів „за-мало інтелігентна“; усі з неї незадоволені, „крім людців, що нашу київську пресу пишуть“; провадить вона „свою застарілу лінію, засновану на Добролюбові, Скабичевськім і инших, головно літературних критиках російських, з штанд-пункту котрих у нас в Київі розв'язується все“... Це та ще „якась дика, ніде в світі нечувана система“ в стосунках нашої газети до українських консервативних елементів, „система урочистого виклинання (?) їх від участи в національнім житті“—все це одштовхнуло вже од „Ради“ всі класи українського громадянства, і коли її ще читають, то тільки з патріотизму, не більш. Звідси наука: щоб не одштовхувати від українства українців-консерваторів і навіть антисемитів, „повинен би орган, який єдиний репрезентує щоденну українську пресу, бути і обережнішим, і дальше-гляднішим, і свідомішим своєї відповідальности перед нацією, як одним цілим, і перед її будущиною“.

Таку гостру характеристику зробив нашій газеті наш київський „оборонець“ перед львівським громадянством. І я цілком пристаю на думку, що це не особистий погляд: одна особа не могла б навергати на одну купу стільки усякового збірного лахміття, а з другого боку в переказаних обвинуваченнях так виразно вчувається голос тієї „aurea mediocritas“, що все в світі береться лагодити, усі гострі риси, а тим паче ріжки, стирати, усіх і все до купи єднати й до доброї злагоди доводити. Так, голос, що озвавсь зненацька в „Ділі“, справді можна вважати за збірний голос з „обивательських“ кругів. Так само є в йому, безперечно, і

своя, теж здебільшого „обивательська“, правда, як є, звісно, і своя, „обивательська“, неправда. Я навіть піду далі за невідомого доброчинцю нашого й одверто та по щирости до числа незадоволених з преси придам себе і всіх „людців, що нашу київську пресу пишуть“. Даремно автор думає, що наша напр. участь у газеті застує нам очі так, що ми вже й її хиб та вад не бачимо. Навпаки, нам може ще видніші вони, ніж кому иншому здалека, і на цьому пункті зовсім не маю ні охоти, ні потреби сперечатися з автором гострої характеристики і з усіма тими, за кого він говорить. Так, святу правду мовлять „обиватели“ устами дописувача з „Діла“, і коли б тільки про це річ була, то лишилося б нам посипати голову попелом і, б'ючися в груди, зітхати: „nostra culpa, nostra maxima culpa“.

І, не вважаючи на все це, все ж можемо, як на мене, ще почекати трохи з тим прилюдним каяттям. Не тільки через те почекати, що відоме французьке прислів'я радить авторам боятися тільки одностайної хвали, бо тоді вже пропаща справа з їхньою працею, тим часом як одностайні нарікання можуть падати й на річ не с-так то вже й лиху безнадійно. Не це тільки спиняє мене від каяття, а ще більше те, що загальне невдоволення, про яке говорить автор, мусить виникати з самого становища нашої газети, що воно—нехай навіть широко росповсюджене—показує тільки, з якими дійсне „обивательськими“ поглядами підходить і автор, і іже з ним, до такої величезної справи, як наша преса. Я не згадуватиму тут навіть про дорікання Добролюбовим та Скабичевським, бо наш критик на цьому пункті говорить очевидну нісенітницю і, напр., забутого й серед росіян Скабичевського згадав мабуть тільки через те, що йому невідомі більш популярні наймення з російського письменства. Я торкнуся тільки того вимагання, щоб „Рада“ всім догожала, усіх задовольняла, єднала коло себе і лівих і правих, аж до

тих уміркованих чи то консервативних антисемитів, яких вона ніби-то, як що вірити критикові, одштовхнула навіть не від себе, а „від свідомого українства"!

Ледві чи можна згодитись, щоб та „дика, ніде в світі нечувана" система була справді вже така дика та нечувана. Навпаки. Як кожна освічена, інтелігентна людина повинна додержувати певного погляду на кардинальні справи теорії і практики, повинна мати те, що зветься світоглядом—так само повинен свій світогляд мати й кожен путящий, інтелігентний орган друкованого слова. Бувають „парламенты мнѣній" у газетному світі, бувають і Молчаліни, що всім догожають,—але певне й гострий критик наш знає, як до них звичайно ставляться чесні люде, і ставляться зовсім справедливо. Таким чином, ніби „нечувана система" наша навспражки повертається просто в елементарну повинність кожного чистого, путящого органу преси. Але наш критик іде далі—він каже, що ми якимсь „урочистим виклинанням" (?!) консервативних елементів одштовхуємо їх і од свідомого українства; він наче думає, що ми маємо силу одлучити когось там „від участи в національнім житті". Це, певна річ, „обивательська" неправда: ні такої сили, щоб одсунути когось там од участи в національних справах ми не маємо; ні, з другого боку, консервативні елементи, як що вони справді єсть, нас не послухаються й не одстануть од українства єдино через наші „виклинання". Ми виступали, напр., проти антисемитизму—що ж, хиба це пошкодило антисемитам-українцям свої думки визнавати й ширити? Ані трохи. Значить... значить, занадто дико навіть з „обивательського" погляду складати на „Раду" відповідальність за те, що консерватизм серед українців пробивається такою плохенькою цівкою,—тим більше, що пропаганда консерватизму, як напряму нам ворожого з громадсько-політичного погляду, зовсім і не входить у наші завдання. Кому він милий та любий, той нехай

собі коло його й захожується, а помагати цьому ми, звичайно, не можемо і не повинні.

Але коли б навіть схотіли ми всіх і все об'єднати, то чи ж можливо це зробити і чи така політика об'єднання справді до чогось путнього довела б, не кажучи вже про загальне задоволення? Дивно якось про це навіть говорити. Спробуйте лишень об'єднати, напр., д. Лободовського з ким хочте з українців хоча б на грунті чисто практичних справ—то напевне, опріче сорому, нічого не наберетесь. Чоловік прилюдно й свідомо виступає з підробленою під Шевченка поемою, чоловік підбиває темних родичів Кобзаря, щоб вони домагалися собі землі за гроші зібрані на пам'ятник, а нам радять з ним „об'єднатися!.." Ні, вельми дякую, нехай инший хто це спробує... Але уявімо собі на часину, що „Рада" скористувалася з поради невідомого порадника й здобула собі ласку у д. Лободовського. Чи задоволені будуть з цього ті ліві, що й тепер, як каже дописувач, уважають газету за занадто праву? Певна річ, ні. Значить... значить, щó власне радить наш критик і що взагалі треба робити, коли б ми схотіли тієї його поради послухатись?

Питання властиво зайве, бо відповіді на його не може бути ніякої. Бо хоча й „не для критики самої для себе" писав автор свої докори та обвинувачення, але на ділі як-раз тільки й виходить отака ялова критика, „обивательська" балаканина без огляду на становище нашої преси, особливо тієї нещасної „єдиної" щоденної газети, на яку кожне тепер уважає за непохитне право своє вішати всіх собак, яких тільки здибле десь на шляху.

Коли вже зайшла довша мова про нашу газету, то треба сказати, що чи не найбільше, мабуть, лихо її як-раз у тому й лежить, що вона—єдина. Це слово „єдина" часто проказують і друзі, і вороги, чи то з вимаганнями та докорами, чи з глузуванням, але звичайно забувають, що оте становище

„єдиної“ газети може найдужче й призводить до того, що вона не задовольняє, та й не може задовольнити багатьох з-поміж українців. То, звичайно, порожнє слово, що говорить наш критик про „націю, як одне ціле“ в цій справі. Нація, „як ціле“, вимагає тільки одного—своєї преси, але далі, перед лицем поодиноких органів тієї єдиної преси, нема вже „одного цілого“, а є усякі групи читачів, що зовсім не однакові ставлять вимагання до своїх органів преси. Наше єдине громадянство, як і кожне инше, так само поділено на багато категорій, що відрізняються і громадськими поглядами, і літературними смаками та вподобаннями, і навіть вимаганнями що-до самої преси. Так само і єдина преса повинна в собі одбивати всі ті не однакові вимагання, инакше кажучи, розбиватися на ріжні, не в одному ворожі течії, заступлені поодинокими органами, з своєю власною физіономією кожен. Преса справді єдина, але газета не може бути єдиною, розуміючи це так, щоб усі читальницькі гурти об'єднати, усіх задовольнити і всім догодити. За нормальних обставин, коли є з чого вибірати, коли виходить не одна, а кілька газет, кожен читач вибірає собі з них до смаку, до душі. Читач „Рѣчи“, скажемо, не читає „Новаго Времени“ і навпаки; скоро читач не задоволений з своєї газети, він міняє її на иншу та й по всій справі. Але уявіть собі, що одна газета обслуговує всі круги читачів, уявіть, що читача „Новаго Времени“ приневолено читати раз-у-раз „Рѣчь“. Не важко вгадати, що з цього може вийти, бо такі саме обставини й склалися для української преси. У нас виходить одна щоденна газета на всю російську Україну—і нехай-но спробує вона, ота „єдина“, задовольнити всіх тих, хто її мусить читати—усіх читачів з не однаковими, часто цілком супротилежними, поглядами та вимаганнями! Український читач, коли він має потребу читати українську щоденну газету, мусить читати „Раду“—з обуренням, з прокльонами, ворогуючи, як що йому

не подобається її напрям, але мусить, бо иншої нема для його ради, поки він хоче бути українським читачем. Задовольніть-но ви, будьте мудрі, такого читача!.. Року 1905-го прийшов був до мене такий собі д. Яків Демченко—той самий, що опісля видав чорносотенну брошуру про „українофильство“—і давав гроші на українську газету, але з умовою—„щоб вона була напрямом така, як „Новое Время“. Уявіть же, що̀ повинен був почувати цей щирий прихильник „Новаго Времени“, коли йому довелось читати „Громадську Думку“! Випадком мені потім трапився до рук лист цього „українського консерватора“, а в йому така епитафія на адресу „Громадської Думки“: „слава Богу, что уничтожено это жидовское гнѣздо“. А невідомий дописувач радить нам і такого Демченка задовольняти, а редакція „Діла“ такій пораді ще й допомагає та притакує...

Я не дивуюся з анонимного порадника нашого, що одбив у своїй статті ту „обивательщину“, яка звичайно кружляє по всяких закутках і виявляється в досить часом дивовижних прожектах: хто його зна, що́ це за пан. Але я щиро дивуюся з редакції „Діла“—як без протесту й без уваги могла вона пустити в світ один з таких дивовижних закутніх прожектів? Дивуюся, бо напевне знаю, що̀ відповіла б редакція „Діла“, як би їй хтось порадив переняти на себе ролю „Руслана“ й задовольняти, скажемо, „християнських суспільників“. Та я думаю, що нікому і в голову не прийде таку нісенітницю радити. А от „Рада“ повинна, мусить усіх задовольнити, усім милою бути, усіх єднати. Намагання газети служити одному богові вважається за „особисту сентиментальщину кількох запізнених добродіїв“, а обов'язок кожного чесного органа преси додержувати певної „линіи поведенія“—за „дику, ніде в світі нечувану систему“... Невже, справді, й самій редакції „Діла“ це система „дика“ і „ніде в світі нечувана“? І невже і їй треба нагадувати, що така саме система й повинна служити за підвали-

ну чесної преси, тим часом як брак цієї системи роспложує тільки ту „жовту“ пресу, яку вважати треба за сущу кару божу в „літературній республиці“?

Кожне громадянство має таку пресу, якої воно варте, на яку спроможеться. І хиби всієї української преси, а з-окрема й нашої газети—то тільки одлиск тих загальних хиб, на які слабує наше українське громадянство. Помилки поодиноких керманичів та працьовників можуть тільки ті хиби підкреслювати, можуть робити їх виразнішими, але створити їх, як і запобігти їм—вони не спроможні, бо, знов кажу, преса наша „плоть отъ плоти“ нашого ж таки, не чужого, громадянства і не може не одбивати на собі його кволости та нидіння. Правда, анонимний критик починає свого дописа згадкою про „характер гігантичного (!) руху“, який ніби то прибрало українство, про наш „магичний (!) зріст“, за яким ніби-то сама тільки преса наша не вспішиться. Але не знаю, чи треба навіть серйозно говорити про таку, теж „обивательську“, mania grandiosa. „Київ не бачив ще такого похорону“, як похорон Лисенка—то правда, але чи подумав наш порадник, скільки з тих 50 тисяч, що йшли за труною українського Бояна, йде його слідом, тобто бере якусь участь в українських справах, хоча б просто тим тільки, що читає українську пресу? Одне цѐ питання всякі розмови про „магичний зріст“ зводить ні на що, до порожньої фрази, бо справді магичний зріст українства повинен би одбитись насамперед на українській пресі коли вже не магичним способом, то хоч вивести її з того бездоріжжя, на яке поставило її хроничне безлюддя та безгрішшя. А цього не видко щось, як не видко, щоб справді дописувачеві „Діла“ була „своєю“ та справа, якої він так з наскоку, чисто „по обивательському“, торкнувся.

Теорія і практика націоналізму.

I. Російський імперіялізм*).

I.

Російський імперіялізм у ліберальній чи то з політичного погляду навіть демократичній кереї— діло досить ще молоде й зелене. Можна сказати, що народився він і виріс уже за „обновленнаго строя"—по тому, як недавня японська війна, з одного боку, роскрила перед усіма кволість військового механизму нездоланої на перший погляд держави, а з другого--заверюхи в середині держави показали наочно, що нема чого реформаційних надій покладати на бюрократію. І от те, що досі було монополією уряду та його прихильників, реакційних елементів у громадянстві—страхи за цілість і неподільність імперії—переноситься в деякі круги умірковано-поступового громадянства. Коли бюрократія нездатна сама оборонити державу й забезпечити її від розвалу, то цю роботу повинні взяти на себе громадянство і народ—така була позиція, на яку ступили згадані елементи громадянства. До цього вдячного грунту й прищеплено імперіялістську ідею, вона швидко тут зростає й дає вже навіть деякі наслідки. Повстає, як знаємо, ідеал „Великой Россіи", в якому поруч загально-поступових домаганнів—

*) „Рада", ч. ч. 93, 95, 99 і 100.

реформувати державний лад у конституційному напрямі, виразно чутно імперіялістські нотки. Ідеологи „національнаго русскаго лица“ вже виразніше ставлять крапку над і, висуваючи й підкреслюючи небувалу й неможливу національну справу для державної народности, великоруської. Питання про „общерусскую“ культуру та мову трактується новим способом—з погляду не так їхньої культурної вартости та здобутків, як державної та політичної ваги. Справа великої, міцної та дужої держави витикається на передне місце і в одномастний колір державности закрашує инші, сумежні, питання,—особливо питання національні, що мають таку велику вагу в кожній ріжноплеменній державі.

Але цей культ однобічної державности не тільки дав загальний напрям згаданим елементам громадянства—він визначив і зміст їхніх ідей, і навіть ті способи, що ними ті елементи мають переводити свої ідеї в життя. Не дурно ж сказано, що опозиція звичайно складається типом урядової системи в державі,—і на ідеології новітніх державників це може найкраще позначилося. Стоючи в опозиції до уряду з політичного погляду, вони тим часом позичають у його ж таки не тільки державний ідеал—великої, неподільної імперії, але й ті імперіялістичні способи, якими цю величність та неподільність ніби-то можна захистити й забезпечити. Заходи уряду, до яких новітні імперіялісти ставляться неприхильно через їхню одверту реакційність та нахил до насильства, все-таки їм близькі, як єдиний ніби-то спосіб справдити імперіялістські завдання. Націоналістичне переборщування, огидне своїм одвертим зоологизмом, все-таки близький родич імперіялізму. Через свою молодість та недосвідченість, російський „поступовий“ імперіялізм, правда, ще не втратив деякої сором‘язливости, ще боїться по щирости показати своє дійсне обличчя, ще хитається й виступає проти одвертого насильства в національних справах. Але... характерні нотки чуються вже в ліберальних заявах

„поступових“ імперіялістів. З поглядами одного з їх, найталановитішого, до того ж і в українській справі, наші читачі мали нагоду познайомитись. Д. Струве, пройшовши досить важкий та забарний, хоч і не такий то вже й несподіваний шлях од централістичного марксизму до імперіялізму, вимовився недавно цілком одверто. Українському й білоруському національним рухам, о скільки вони виступають не консервативними—для оборони етнографичних одмін цих народів, а поступовими—для приєднання їх до всесвітнього культурного поступу, виходячи тим по-за межі вузького провинціялізму, цей поступовець оповістив, як знаємо, безо́щадну боротьбу, закликаючи до неї й російське громадянство. І—знов характерна риса—російське громадянство майже не озвалось на цей заклик протестами. Коли не рахувати „Украинской Жизни“, то російська преса мало реагувала на заклик д-ія Струве, та й то устами людей „инородного“, сказати б, коріня, як д.д. Жаботинський, Могилянський, то-що. Зате заклик знайшов і прихильників,—про одного з їх маємо поговорити докладніше.

II.

На сторінках московської ліберальної газети „Утро Россіи“ в українських справах з якогось часу виступає д. В. Кашкаров. Виступає не дуже щасливо, і не через те тільки, що взагалі мало ознайомлений з українством. Знання—діло наживне, аби охота була! Далеко гірше те, що до українських справ підходить він з такою міркою, яка вже наперед викривляє його досліди— з міркою імперіялістичної державности, і на її копил натягає факти нашого життя. Натягає навіть такі факти, які зовсім не туди дивляться, натягає навіть небувальщину, плутаючись у неможливих з кожного погляду суперечностях. Як ліберал, д. Кашкаров не може з ясним оком виступати проти українства тими способами, якими так чудово дають собі раду урядові

й реакційні круги—і от він вітає культурне українство, визнає за ним право на развиток. Як імперіяліст „казеннаго образца“, що єднання бачить в одномастній уніформі, він не може не почувати деякого клопоту, спостерегаючи, як ту уніформу українство скидає,—і от він виходить з клопоту тим, що кидає анафему на політичне українство. Як людина в українських справах малотямуща, до того ж занадто швидка і зважлива, він такі політичні змагання охрещує найменням „мазепинство“, приточує до його чомусь самих закордонних українців („галицкіе мазепинцы“) і то переважно соціял-демократів („Утро Россіи“, ч. 46). Цим він ніби двох зайців разом доганяє: з одного боку, признаючи культурне українство, свій лібералізм тішить; з другого—винищуючи фантастичне, особливо в зазначених обставинах, „мазепинство“—задовольняє свої імперіялістичні симпатії. І дуже задоволений з такої мудрої політики д. Кашкаров...

Проте для кожної сторонньої людини одразу видко, що радіти тут власне нема чого, бо зайці преблагополучно собі порозбігалися, а д. Кашкаров на порожньому місці радіє. В „Украинской Жизни“ мені довелось між иншим спинитися на домислах д. Кашкарова і я тільки й міг виказати здивування, на таку спритність дивлючись. Зважаючи на загальну неясність позиції д. Кашкарова, я підкреслив, з одного боку, логичну недоречність—звати „мазепинцями“—себто людьми, що бажають одірватись од Росії--закордонних українців, які до Росії не належать і ніяких політично-державних повинностей що-до неї не мають. З другого боку, просто комедною вигадкою здались мені слова д. Кашкарова про те, що „соціал-демократическіе круги украинскаго общества“ чим-небудь причетні до заходів австрійського уряду. Це такі азбучні справи, які просто сором доводити,—тим часом показалося, що й про їх треба говорити докладніше. Д. Кашкаров у своїй відповіді на згадані уваги виступає вже з цілою колек-

цією фактів („Утро Россіи“ ч. 76), і на них пробує оперти свої думки. На цих фактах варто спинитися.

На початку своєї статті д. Кашкаров визначає, що саме він розуміє під „мазепинством“. „Если,—пише він,—подъ этимъ разумѣть вполнѣ подготовленный заговоръ, на подобіе того, какой былъ задуманъ и приведенъ въ исполненіе гетманомъ Мазепою, то, конечно, на лицо такого заговора нѣтъ, но его нѣтъ потому, что народная масса на Украинѣ совершенно холодно относится къ вредной интеллигентской выдумкѣ“. Здавалося б, що коли „мазепинства“ нема, то нічого про його й говорити, нічого й дошукуватись, чому нема: нема—і слава Богу... Але д. Кашкаров не тільки говорить про те, чого нема, але й доводить, що воно таки „въ нѣкоторомъ родѣ“ ніби й є, бо „напрасно стараются украинцы увѣрить, что мазепинскаго движенія не существуетъ“. Воно, бачте, істнує, як „безсмысленная вражда къ Россіи и русской культурѣ“... Небіжчик Основ'яненко оповідав нам про одного маляра, що було „як намалює що-небудь та підпише—бо й письменний був собі—що це не кавун, а слива, так-таки точнісенька слива“. Видко, та слива чомусь скидалася на кавун, коли аж підписувати треба було, що то не кавун. Так само й у д. Кашкарова з „мазепинством“ виходить, коли раптом треба ще підписати, що то не просто „вражда“, мовляв, а „мазепинство“. Може це показує здатність д. Кашкарова до малювання, але... не хотів би я бачити такої здатности в поважній розмові.

Ну, та нехай буде й слива, хоч д. Кашкаров як-раз кавуна змалював: нехай таки „безсмысленная вражда къ Россіи и русской культурѣ“ серед українців істнує. Так мовить д. Кашкаров і свою мову підпірає випискою з „галицкой мазепинской газеты „Впередъ“. Не вважаючи на подпис д. Кашкарова, знов не можу з тієї виписки пізнати сливи, хоча б і в розумінні спритнаго маляра. Перш за все про „русскую культуру“ „Впередъ“ не говорить

зовсім, а висловлює свою думку про політичний лад у Росії. Отже виходить, що кожний, хто ладом тим не задоволений, той уже й „мазепинець“, бо кожний не задоволений своє не задоволення більш чи менш гостро виявляє. Не будемо далеко ходити за прикладами: в тому ж таки числі „Утра Россіи“, де д. Кашкаров свою здатність до малювання показує, є дещо і про „россійскую современность“, і про „наши осенніе дни“, і про такого „ворога“ Росії, як Герцен—сміливо ж підписуймо під московською газетою: це не „Утро Россіи“, а таки точнісеньке „мазепинство“. Та певне, коли вже прикладати мірку д. Кашкарова, то й сам він не буде хоча б єдиним чистим голубом серед своїх товаришів-„мазепинців“, бо ледві чи й він з усього в Росії задоволений. З таким розумінням „мазепинства“ і з такими способами полемики дуже далеко, як бачимо, зайти може д. Кашкаров і не знаю тільки, чи назад вернеться. Підставляти одно розуміння замісць другого, друге замісць третього і т. д. без краю—ні, не можна тут щасливо добратися до якогось певного кінця.

Як бачимо, й ворожнечі до Росії—Росії не в офіціяльному розумінні—а тим паче до великоруської культури, не показав нам в українстві д. Кашкаров. Мабуть і сам він про це, хоч і неясно, а догадується, бо наприкінці статті висуває ще один доказ „мазепинства“—автономистичні бажання українського громадянства. Тут я вже не тільки не змагатимусь з д. Кашкаровим, а ладен би допомогти йому в збіранні доказів, як би в цьому була якась потреба. Автономизм дійсно єсть, і ніхто його не зрікається. Але... я розумію Основ'яненкового маляра, коли він під сливою підписував—„слива“, хоч вона й скидалася на кавуна, і не розумію д. Кашкарова, коли він під безперечною сливою уперто підписує „кавун“ та й годі. Насамперед—хто йому повірить з тих, що очі мають? А друге—автономизм не тільки не спарований з ворожнечею, а навпаки—показує, що єсть якісь навіть державні зв'язки, яких авто-

номисти не бажають розривати. Значить, раз—автономизм, то вже не „мазепинство“ й не „сепаратизм“; значить, або д. Кашкарову все одно, чи кавун, чи слива, і він і сам не знає, що̀ таке змалював, або ж він умисне замісць сливи кавуна підкидає...

Після таких блискучих екскурсів д. Кашкарова в сферу історії, сучасного життя та державного права, обернемось ще до конкретних фактів, якими він підпірає думку про істнування „мазепинства“, чи „ворожнечі“, чи „автономизма“—як собі хочете—серед українського громадянства.

III.

Конкретних фактів про „мазепинство“, в якому хочете розумінні, не багато подає д. Кашкаров. Але, нігде правди діти, факти оті дуже промовисті і в свій час багато шелесту були наробили... по реакційних часописах у Росії. Та й джерелом їх були здебільшого ті ж таки часописи. Це може відразу вже кинути й деяке світло як на самі „факти“, так і на те, за що саме вони промовляють.

Обернемось проте до фактів д. Кошкарева. Насамперед він згадує про промови відомого аранжера неослав'янських з'їздів, д-ра Крамаржа, в австрійських делегаціях, приточує сюди ж якусь телеграму про бажання австрійського уряду викликати заколот на Україні; переходить далі до промов у рейхсраті депутатів Василька та Цегельського (звучи останнього—Цеглинським!), до промов К. Левицького та Цеглинського на Шевченківському святі у Львові, „когда предъ массами украинской интеллигенціи они возглашали мысль о правѣ украинской націи на самостоятельную государственную жизнь и когда они призывали къ борьбѣ за осуществленіе этого права“. Факти це справді такі відомі, що д. Кашкаров не мав навіть потреби називати джерела, звідки їх узяв. Джерелом було здебільшого „Новое Время“ з його „собственными

корреспондентами",—отакими напр., як спійманий не раз на брехні д. Янчевецький. Тим-то апокрифичність цих звісток ледві чи треба доводити, та в свій час це не раз було й роблено, між иншим і на сторінках нашої газети. Коли б д. Кашкаров попробував був поодкидати ті, лагідненько кажучи, додатки, що поналипали на парламентських промовах українських послів по дорозі з Відня до редакції „Новаго Времени" і в самій редакції, то ледві чи дозволив би собі наводити ці „факти". Їх просто роздула в один бік газета, що робить собі добру кар'єру, викриваючи всякі „зради"—зради людей, додамо, що зовсім і не повинні бути вірними, бо не належать до російської держави. Але ж така критична операція над витворами Янчевецьких не на руку була д. Кашкарову, і він зарадив собі тим, що по-простому переказує свідомо облудні звістки україножерних часописів.

Навіть більше: він наводить і такі „факти", які давно вже мусіли одкинути всі, хто хоч здалека придивлявся до українських справ,—прихильно, чи неприхильно—все одно. Маю на думці посилання д. Кашкарова на відомі „разоблаченія" Раковського. Читачам нашим нема чого росказувати, як з'явилась і як зникла та брудна піна, що сколотив був Раковський два роки тому. Навіть поляки, що спершу вхопились були за Раковського, мусіли одкинути ганебну вигадку пруського шпига, особливо по відомому процесі Вячеслава Ліпінського з редакціями варшавських польських газет. Що ж до російських кругів, то не кажучи вже про поступові, навіть реакціонери, на зразок Л. Волкова з „Московскихъ Вѣдомостей", бачили добре, що це вигадка, до того ж і недотепна вигадка. І ось по всьому цьому приходить, наче й не було нічого, „поступовець" д. Кашкаров і в „ліберальному" органі знов згадує про пруські марки Раковського,—та ще як згадує! У Раковського, напр., серед українських часописів, що діставали ніби субсидію пруськими

марками, названо газету „Порада“ в Київі,—д. Кашкаров просто пише вже про „кіевскую Раду“. Редактори „Діла“ покликали на суд польські газети, що передрукували вигадки Раковського за наклеп —„не за клевету,—поясняє д. Кашкаров,—какъ бы слѣдовало ожидать, а за диффамацію“. Першу розправу на суді, котра кінчилась тим, що польський суд справу одіклав, д. Кашкаров переказує так, що докладно виступають посвідчення самої польської сторони, і ні слова нема про те, що ж говорила українська сторона. Про процес д. Ліпінського також ні слова... В таких обставинах посилання на Раковського набувають такого огидного значіння, що говорити про них—значило б характеризувати етичне обличчя автора. Я промину це й перейду до дальших „фактів“.

Далі д. Кашкаров посилається на просвітно-економичний з'їзд у Львові 1909 р., „на которомъ, какъ утверждаютъ украинофильскія газеты, приняли участіе и нѣкоторые депутаты нашей Государственной Думы“. Як знають наші читачі, запевняла про це тільки така „українофильська“ газета, як „Кіевлянинъ“, устами такого „українофила“, як д. Савенко. Але нашим читачам не треба також нагадувати, що проф. Лучицький, на якого показав був пальцем д. Савенко, судом довів, що він під час львівського з'їзду сидів собі спокійно в Київі, а у Львові зроду ніколи не бував. Далі д. Кашкаров натякає на історію заснування „Ruthenische Revue“, але знов же натякає так, що можна подумати, ніби там Бог зна що творилось. Тим часом д. Тивонович, на якого посилається д. Кашкаров, оповідає тільки про те, що видавцем „R. R.“ по-первах був відомий меценат Брюнер,—факт, з яким власне ніхто й не думав ніколи таїтись. Нарешті останній факт—це „та карта, уличающая мазепинцевъ Украины, отъ Сана до Кавказа, которая сперва была напечатана въ большомъ видѣ, а затѣмъ въ меньшемъ видѣ печаталась на обложкѣ журнала“ (мова про „Ukrainische Rund-

schau"*). Правда, не зміркував д. Кашкаров того, що таких „уличающихъ" карт можна знайти гибель: у кожному путящому справочнику або етнографичному виданні вона, капосна, мусить бути. Беру напр. „Большую Энциклопедію" й під словом „Россія" одразу натраплю на таку саму карту, а на ній зеленою фарбою („малороссы") закрашено теж увесь простір до Кавказу... Що то „мазепинцы",—і туди втислися!..

І от,—кінчає д. Кашкаров,—„считаясь со всѣми вышеприведенными фактами, съ великимъ прискорбіемъ приходится констатировать наличіе (!) мазепинскаго движенія среди нѣкоторой части и нашей малорусской интеллигенціи и съ полнымъ правомъ указать, что это движеніе поддерживается „темными фондами", идущими изъ источниковъ, завѣдомо враждебныхъ славянству". Про „великое прискорбіе" д. Кашкарова, вважаючи на дійсну вартість його „фактів", я можу більш не говорити, але до того, про що вони промовляють, мені ще доведеться вернутись.

IV.

Признаюсь по щирости, що коли я в першій статті д. Кашкарова зустрів був аналогію між фантастичними „мазепинцями" та російськими націоналістами з згадкою навіть про якісь „подачки изъ темныхъ фондовъ" („Утро Россіи", ч. 46),—то я не вважав за потрібне навіть одзначити цю нісенітницю. Мені здалось тоді, що автор просто задля красного словечка пустив це обвинувачення, не здаючи собі справи з того, що говорить. Друга

*) Чи не з цієї, бува, карти д. Кашкарова змалював свою карту д. А. Ст-н, на якій вже „весь югъ Россіи, отъ Карпатъ до Кавказа и Урала (!) обозначенъ королевствомъ украинскимъ, а королемъ (на карті?!) уже провозглашенъ панъ Грушевскій („Новое Время", ч. 12968)?... Як що це так, то вітаю д. Кашкарова: одразу в добру компанію він ускочив...

стаття д. Кашкарова, де він орудує відомими вже нам „фактами“, показує, що це не так, що—вірить, чи не вірить він сам у свою аналогію—він пробує инших у тому переконати. Справа набірає таким чином дуже поважного характеру. Це вже не особистої легковажности та неохайности симптом, а того, що̀ я назвав імперіялізмом і чого виразні нотки бренять в „українофильських“ писаннях д. Кашкарова.

Справді, українство він ділить на дві половини—культурне, до якого з ласкавими уклонами обертається, і політичне, для якого не має иншого ймення, як „мазепинство“, в тому вельми неозначеному, в усякому разі непохвальному розумінні, про яке я вже згадував. Облишмо поки що навіть обвинувачування політичного українства в „чуждой всякой брезгливости отзывчивости на подачки изъ темныхъ фондовъ“,—ми вже бачили ціну цим обвинуваченням; облишмо також глибоко партацьку аналогію між російським націоналізмом та політичними змаганнями українства,—аналогію, яка показує тільки, що спеціяліст від українства в „Утрѣ Россіи“, баламутно поводючись з фактами, навіть не уявляє собі справжньої природи українського руху. Спинимось тільки на цій антитезі українства культурного й українства політичного.

Є тенденція культуру і політику зливати до-купи, до того, що між ними ніякої межі не лишається. Так роблять урядові сфери, для яких усяка культурна робота, мовляв словами з відомого рапорта Столипіна, „представляется крайне нежелательной“; так роблять близькі до цих сфер націоналісти всякої масти, для яких збірщики в день „житнього колоса“ в українському вбранні—вже ознака „мазепинства“. Є й друга тенденція — розривати культуру і політику, одгорожувати одну від однієї таким височенним муром, щочерез його нема куди перескочити. Так роблять культурники quand même, політично не виховані люде, яких є скрізь дуже багато,—багато й між українцями; так ро-

бить неначе й д. Кашкаров,—тільки неначе робить, бо на ділі його високий мур між культурою та політикою инше має завдання. Не треба, думаю, доводити, що і той, і другий погляд цілком неправдивий. Культура, певна річ, не те саме, що політика, й має свої безпосередні завдання; але, з другого боку, нормальна, широка культурна робота не може бути без minimum'а політичних прав, та й сама раз-у-раз виявляється і політичними наслідками. Ширення народньої освіти, напр., це безперечно культурна робота, але всі ми знаємо, як гальмує цю роботу політична безправність, як знаємо й те, що разом з освітою ширіться серед людности й громадянська свідомість, яка безперечно одбивається на політичних настроях та поглядах народніх мас. Розірвати культуру й політику, значить і ту й другу позбавити найживущого нерва, і як не можна уявити собі „безполітичної культури", так само не може й не повинно бути „безкультурної політики". Культура і політика неподільно звя'зані одна з однією тисячами живих ниток, які порвати неможливо без обопільної шкоди; це тільки дві стороні одного з'явища. Справжня культура вимагає й політичного розвитку, а останнього не буває без культури.

Тим часом у д. Кашкарова читаємо: „къ такому культурному движенію въ средѣ украинцевъ большинство великорусскаго общества относится не только доброжелательно, но почти (!) съ сочувствіемъ, такъ какъ прежде всего оно видитъ въ немъ дальнѣйшее развитіе общей русской культуры" („Утро Россіи", ч. 46). З цього бачимо, що принаймні сам д. Кашкаров дарує нам своє „почти сочувствіе". Добре, але хто сказав *а*, мусить і *б* сказати. Наслідком культурної діяльности українського громадянства буває національна самосвідомість, що добачає вже й деякі політичні потреби і вимагає їм задоволення. „Політичні вимагання"?.. д. Кашкаров насторожується:—„мазепинство?" „самостійна Україна?"... Ні, добродію, до „самостій-

ної України“ може й далеко, а от на черзі, скажемо, стоїть організація українців-виборців на українських вимаганнях, щоб послати до четвертої Думи тямущу в національних справах людину, нехай би вона там обороняла ті самі культурні домагання, до яких і д. Кашкаров признається „почти съ сочувствіемъ“. Я не знаю, що̀ скаже на це д. Кашкаров: з одного боку—це безперечно буде заказана політична робота, з другого ж—мазепинством тут і не пахне, як і взагалі ним не пахне в програмах українських політичних партій. В чому ж річ?

Річ у тому, що даремно одриває д. Кашкаров культуру від політики, а останню зводить до „мазепинства“: багато-бо є політичної роботи й без перекраювання державних кордонів; річ далі в тому, що „почти сочувствіе“ д. Кашкарова до культурного українства—порожня фраза, скоро він одбірає в українців усякі політичні завдання; річ, нарешті, в тому, що політичну, а через те й культурну діяльність він уявляє собі в імперіялістичному розумінні—на лоні того політичного напряму, до якого сам належить. Єсть „Великая Россія“, єсть у ній „великоросійські“ політичні організації—їм належить монополія політичної діяльности в централізаційному дусі; всі ж инородці—це тільки додаток до тих монополістів і повинні робити, як їм ці скажуть, не виставляючи своїх власних домагань, хоча б ті домагання й не виходили по-за межі культурних потреб,—ось до чого власне зводяться погляди д. Кашкарова. Инородцям можна ущедрити „почти сочувствіе“, а що-до практичного здійснення навіть культурних домаганнів—то вже вибачайте: це політика, річ на власну руч вам остро заказана, в боротьбі з якою всі засоби добрі,—навіть фалшування фактів, націоналістична словесність, посвідчення пруського шпига й гидотне натякання на „темні фонди“... Одно слово, в запалі, поспішаючись політичне українство посадити поруч російських націоналістів, і не счувся д. Кашкаров, як і сам преблагополучно засів на справжньому націо-

наліcтичному стільці і звідти пробує вимахувати своїм „почти сочувствіемъ“.

Маємо всі причини йому не вірити. Дійсне спочуття накладає свої повинности, а найперша з їх—чесно поводитися з фактами й логично додумувати свої думки. Цього саме й бракує російським імперіялістам і через те для нас вони стоять в одній парі з націоналістами. А що з останніх реакціонери, а перші приходять у ліберальній кереї—це для пригнічених націй, далебі, не така вже велика різнація: ліберальний „бараній рогъ“ варт реакційних „ежевыхъ рукавицъ“...

II. Дипломатична робота *).

I.

Язика, мовляють дипломати, на те тільки і вчеплено людині, щоб думки свої ховати. Звичайно, що погляд це зовсім не людський, а тільки скажу так, дипломатичний. Дипломати—ця двоєдушна, брехлива й настирлива порода людей, що звикла говорити не те, що думає, скрізь винишпорювати, всіх обдурювати й москаля підвозити,—органично не можуть собі уявити ні щирої людини, ні тим паче правдиваго слова. Скрізь увижається їм підступ, зрада, хитрощі—і шукаючи їх, вони сами пускаються на хитрощі, сами підступом заходять, сами плутаються в зрадливих учинках. У кожній звичайній справі дошукуються вони насамперед потаємного змісту, кожне одверте слово обертають на всі боки, завжди читають у думках,—і дошукуються звичайно до того, що не бачуть, що́ під носом у них робиться. Зате бачуть далеке,—таке далеке, що навіть досягти його не можуть звичайними людськими способами.

---

*) „Рада“, ч. 206, 208 і 209

Єсть такі дипломати не тільки серед професіоналів; трапляються вони взагалі між людьми, дипломатична мірка—звичайна річ серед тих суб'єктів, що чесними й одвертими способами боротись за свої інтереси не зугарні, а раз-у-раз кличуть собі на підмогу ту або иншу vis major, яку й виставляють за останній аргумент. Ця „дипломатична" манера одбивається, певна річ, і в пресі: і тут бачимо силу всяких спритних людей, що заїдають хліб у справжніх, патентованих, дипломатів. Візьмемо, напр., хоч би те, як ставиться така дипломатична преса до українського питання. Українці щось ховають од людського ока, українці чогось не договорюють, українці щось потаєнці замишляють—ось звичайний приспів дипломатичної публіцистики, і вона з усієї сили береться, щоб розшифрувати те, що́ саме ховають, чого не договорюють та що замишляють українці. Цілять, розшифровуючи, звичайно пальцем у небо, та це їх не збиває—незабаром знов починають вони своє нишпоріння по чужих думках та душах і з торжеством показують вам, що там винишпорили. Перед у цьому ведуть, як знаємо, реакційні публіцисти, але багато вже „дипломатів" од українства народилося й серед тієї частини російського громадянства, що вважає себе за поступову. Тут теж спеціялістів цього діла маємо. Той специфичний імперіялізм, у який виродився давній централізм московський, своїм духом переняв уже досить широкі кола й вони тепер дипломатствують без упину.

Особливо така дипломатія показує себе на сторінках „Утра Россіи", типичного органа отого щиро-московського імперіялізму в ліберальному плащику; єсть там і спеціяліст цієї справи, з писаннями якого читачі наші мали вже оказію познайомитись. Тепер за розшифрування українства взялася вже ціла редакція „Утра Россіи" і в редакційній статті виводить на чисту воду українство. Українці,—пише ця поштива газета,—видають за найпершу і єдину мету українського руху національне

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

відродження українського народу та розвиток національної культури й одхрещуються од сепаратизму. Вороги ж українства бачуть у йому, навпаки, перш за все бажання політично одірвати Україну од Росії на підставі повної самостійности. „Вопросъ спорный"—скромно резюмує „Утро Россіи", але зараз же сміливо береться відповісти на його, взявши за основу матеріял, надрукований в 7—8 кн. „Украинской Жизни". „Цѣлый рядъ напечатанныхъ въ этомъ журналѣ статей,—завважає московська газета,—проникнуты одной и той же тенденціей—не столько къ національному, сколько къ политическому самоопредѣленію Украины. Открыто и прямо,—додають дипломати з „Утра Россіи"—объ этомъ не говорится, но общій смыслъ статей, направленныхъ къ этой именно цѣли, тѣмъ не менѣе вполнѣ ясный и опредѣленный*). І „Утро Россіи" розшукує той „ясный и опредѣленный общій смыслъ", розшифровує те, що таять українці, закриваючись зовсім иншими словами.

Як росшукує, як розшифровує? Цитата з статті д. Жаботинського і висновок: автор проповідує „политическую самостоятельность и независимость отъ Россіи". Цитата з статті д. Садовського і висновок: автор „вскрываетъ лишь дѣйствительныя цѣли и стремленія „украинцевъ". Цитата з огляду С. П. і висновок: Холмщину треба прилучити до України, „чтобы округлить ея владѣнія(!) до естественно-историческихъ границъ". І скрізь дипломатичний додаток: автор, мовляв, цього не говорить, але ми, дипломати з „Утра Россіи", такий уже нюх добрий маємо й так наловчились на розшукуванні справжнього змісту, що знаємо краще, що хотів він сказати. А вже загальний висновок московські дипломати подають зовсім категоричной недвозначно: „Дальнѣйшія цитаты считаемъ излишними. Пола-

*) Задачи украинскаго движенія, — „Утро Россіи", ч. 205.

гаемъ, что и сказаннаго выше вполнѣ достаточно для характеристики дѣйствительныхъ задачъ и стремленій „украинцевъ“, какъ движенія узко-національнаго и безусловно сепаратистскаго“.

Сакраментальне слово вимовлено. Дипломати своє діло зробили. Тепер черга за „консулами“: нехай роблять своє. А „Утро Россіи“ смирненько одійде собі на бік і дивитиметься: воно за свободу „національного самоопредѣленія“ стоїть, воно ж архіліберальне і в практичні заходи що-до втихомирення „сепаратистів“, певна річ, не втручається; його хата з краю... Пальцем ткнув і став у куточок—оце дипломатична робота.

Отже придивимось до неї пильніше.

II.

Обернемось насамперед до цитат, що наводять дипломати з „Утра Россіи“ в своєму акті обвинувачення проти українства. З цитатами вони, як звичайно, поводяться дуже... дипломатично, щоб не сказати більше,—в усякому разі на них видко досвідчену до деяких манипуляцій руку. Починається колекція цитат, напр., чималенькою выпискою з статті д. В. Жаботинського, дипломатично названого просто „авторомъ статей (?) „О русскомъ либерализмѣ“. Певна річ, назвати на ймення автора, популярного еврейського публіциста, значило б... значило б просто занехаяти зовсім і саму цитату, бо хоч багато українців обома руками підпишеться під словами д. Жаботинського, але брати їх для характеристики „взгляда украинцевъ на Россію“—це зробити може хиба людина, що орудує язиком тільки на те, щоб свої думки сховати. Отже прізвище д. Жаботинського сховано. Мало того —з його словами зроблено ще й иншу операцію, яку, здається, і дипломат не кожен собі може дозволити.

„Нужна прежде всего свобода народностей въ Россіи",—цитує „Утро Россіи" з статті д. Жаботинського і для ілюстрації, „что именно разумѣютъ „украинцы" *) въ данномъ случаѣ подъ свободой народностей" —наводить слова д. Жаботинського про те, що на нас, „инородцях", лежить повинність довести першорядну вагу національного питання для Россії. Але характерно, що свою цитату ліберал-паспортисти з „Утра Россіи" починають буквально таки з половини фрази; ще більш характерно, що і з середини вони викидають цілі фрази, які надають словам д. Жаботинського зовсім не те значіння, що намагаються підсунути йому наші дипломати. „Мы, „инороды",—пише д. Жаботинський,—а не кто другой, должны разъ на всегда объяснить либеральной Россіи, что не согласимся раздѣлить общую борьбу на два этапа: сначала „конституція", а потомъ „національный вопросъ". Ибо мы хорошо знаемъ исторію и помнимъ, что въ такихъ случаяхъ сытые отстаютъ послѣ перваго этапа и голоднымъ приходится дальше однимъ пробираться сквозь строй. Этого мы не желаемъ. Или всѣмъ поровну, или въ ничью **). Ситим дипломатам не сподобалась ця згадка про ситих, і в цитаті „Утра Россіи" ми її не знайдемо, як не знайдемо й епітета „общая" при слові „борьба". У звичайних людей заведено так, що коли в цитаті щось проминуто, то це крапками зазначати,—ну, а дипломати чудесно й без цього обходяться. Але сховавши од читачів пояснення, що є таки „общая борьба" і чому вона повинна бути справді „общей", „Утро Россіи" починає докоряти сепаратизмом, та

*) До речі: увесь час „Утро Россіи" бере слово „украинцы" в лапки. Що власне воно цим хоче довести? І що за чудну манеру засвоїли собі ці „ліберали", що навіть у публіцистиці не можуть обійтися без „согласованія именъ", без розшукування, чи по правді хто себе йменує так, як іменує. Чисті тобі „паспортисты" з поліцейського участка!

**) „Украинская Жизнь", кн. 7—8, стор. 54—55.

ще як докоряти! „Ясно“,—каже воно, ковтнувши підкреслені слова,—что подъ свободой народностей „украинцы“ разумѣютъ не обще-русскую свободу, которую можетъ дать намъ конституція (настоящая, конечно, а не призракъ ея) и которая, какъ цѣлое, включаетъ въ себя и полноправіе національностей, а нѣчто другое, именно: политическую самостоятельность и независимость отъ Россіи“. Почекайте, почекайте-но: чоловік говорить про „спільну“ справу і доводить, що вона справді, на ділі, повинна бути спільною, що инакше ми й не хочемо, як спільно йти крізь усі стадії боротьби, а ви, усе це сховавши, починаете дорікати нехтуванням спілки! Звичайні люде такий маневр звуть по-просту шахрайством, ну, а люде, що мають язик на те, щоб думки ховати, назвуть це може всього тільки дипломатичною роботою... На таку назву я можу пристати, але все-таки зважусь на пораду нашим дипломатам: більш зручности додайте рукам своїм і не рискуйте на такі занадто грубі операції, а тим паче не рискуйте на нотації, що мовляв, „украинцы не признаютъ обще-русскаго дѣла и обще-русскихъ задачъ, а имѣютъ въ виду лишь свои, украинскія. Мало этого: обще-русскія задачи они не считаютъ даже своими“ і т. д. Такі нотації, навіть узявши на увагу характер дипломатичної роботи, инакше, як занадто безсоромними, назвати не можна.

Отакі самі цитати „Утро Россіи“ наводить і з инших авторів, що мали нещастя звернути на себе бистре око наших дипломатів. Скрізь шукають вони схованих думок, скрізь розшифровують їх і скрізь свої думки видають за цитати й читають нотації, нотації без кінця і краю, полемизуючи з тим, що сами вигадали. Навіть сами з собою полемизують, або принаймні з глибокодумним виглядом такі істини пророкають, од яких смішливий чоловік може дістати кольку в животі. Напр., наші ліберал-паспортисти дуже не полюбляють такого от „взгляда украинцевъ на Россію“: „Кто жилъ въ Австріи и на Балканахъ, тотъ знаетъ, что чехи и сербы только лю-

бятъ пугать нѣмца русскимъ призракомъ. Но еслибы Крамаржу или Милованови̇чу ночью приснилось, что отчизны ихъ инкорпорированы въ россійское подданство, оба они проснулись бы въ холодномъ поту". Не гарний цей „український погляд" і дипломати його не вхвалили. Не вхвалили на першій сторінці „Утра Россіи". А вже на другій, забувши про це, сами заговорили про ріжницю між „настоящею конституціею" та „призракомъ ея". Крамарж та Милованович, смію думати, бачили „настоящую конституцію" і на „призракъ" їх не заманиш,—це раз. А друге—уявляю собі физіономію наших дипломатів, коли б їм приснилося, що вони опинилися, скажемо, під ласкавою владою його величности негуса абисинського... Тò-то зраділи б! А особливо, коли б їм ще показати власні їхні голови, половою напхані... Не диво ж, що не зрозуміють у редакції „Утра Россіи", чого тому Крамаржу з Милованови̇чем лякатись, напр., „синемундирного часового" або перспективи одбувати передвиборчі зібрання в костюмі праотця Адама в парні... Що ж тут такого? Дай, Боже, й по вік! Тільки, все ж таки, на віщо за справжньою конституцією зітхають у редакції „Утра Россіи?"

Передипломатили й тут на один бік наші дипломати. Але зараз побачимо, чи треба було взагалі їм хапатись таких дипломатичних способів, як підроблювання цитат, чи це вже просто „изъ любви къ искусству" зроблено.

III.

Не раз вже дипломати з „Утра Россіи" виряжали свого зважливого товариша, відомого д. Кашкарова, щоб він ознаймив про пошану їхню до культурного українського руху,—пошану, якої ніхто у них не прохав і не запобігав. І не раз так само виряжали вони того ж таки спритного чоловічка, щоб остро засудив політичне українство, чи то пак, їхньою терминологією кажучи, мазепинство

(так і писали ці ліберал-паспортисти: „мазепинство“). Як він там ознаймовував і як засуджував—про це тепер не говоритиму. Але цікаво зазначити одну рисочку цих дипломатичних аллюрів. Усякий виявок українства дипломати кінець-кінцем зводили до політики й підводили під анафему, так що коли не зовсім виразно зазначали, чому вони спочувають непрохані, то зовсім ясно казали, що вони проклинають: виходило—що все, чим живе і дише український рух. Звичайно, що таким зручним манером дуже легко було відшукувати „мазепинство“, „сепаратизм“, „отдѣленіе отъ Россіи“ й інші такі жупели, особливо, коли одкинути ще на бік усяку сором'язливість що-до способів полемики, підробки цитат і т. и. Тут сепаратизму того стільки вже назбірається, що хоч лопатою горни. І „Утро Россіи“, нівроку йому, здавна вже було цим спасенним ділом захопилося.

Тим часом, коли брати справді політичний сепаратизм, думки про дійсне відокремлення України від Росії, то нема, певне, вимагання менш популярного серед сучасного українства. Добре це чи зле—тут не говоритиму, але це факт, якого тільки дипломати не бачуть, бо все тільки потайних думок шукають, і ніколи їм до фактів додивлятись. А факти маємо тут дуже промовисті. „Обращаясь въ частности къ украинскому населенію Россійскаго государства,—писав напр. ще Драгоманов,—мы должны сказать, что по нашему мнѣнію сколько-нибудь реальное пониманіе положенія и интересовъ этого населенія должно привести къ убѣжденію, что не только въ настоящее время свобода и развитіе его тѣсно связаны съ свободой и развитіемъ другихъ населеній Россіи, но что и вообще отдѣленіе украинскаго населенія отъ другихъ областей Россіи въ особое государство (политическій сепаратизмъ) есть вещь не только во всякомъ случаѣ крайне трудная, если не невозможная,—но, при извѣстныхъ условіяхъ, вовсе не нужная для какихъ бы то ни было инте-

ресовъ украинскаго народа"*). Коли ми й після Драгоманова обернемось до політичних програм українських партій, то в жадній не знайдемо навіть натяку на відокремлення, хоч домагання автономії розроблено в них досить докладно. І дипломати, що виловлюють кожну дрібницю з української публіцистики, що по своєму перетолковують і підробляють її—не хотять бачити оцих цілком ясних заяв, на зразок наведеної допіру з Драгоманова. Просто не знаєш, чому тут дивуватись більше—чи колосальній безсоромности, чи безмежному неуцтву наших дипломатів!

Але, міркують вони, коли б не було сепаратизму, то на віщо ж українцям виставляти якісь свої політичні домагання? Адже ж,—раз-у-раз усовіщує инородців „Утро Россіи"—„конституція (настоящая, конечно, а не призракъ ея)... какъ цѣлое, включаетъ въ себя и полноправіе національностей". Ні на чому, може, не одбилося так оте безмежне неуцтво наших дипломатів, як на цьому саме пункті. Конституція, навіть найширша, не рішає як-раз питання про права національні; мало того, парламент централізованої держави може стати тільки новим могучим знаряддям національного гніту й нерівности. Французька республіка, до останньої межі централізована, пригнітила місцеве самоврядування, задушила всі виявки місцевого життя й витворила натомісць отой бюрократизм бездушний, що не раз ставив на карту й питання про саму політичну волю. І хиба ми не можемо уявити собі, щó з цього погляду накоїти може і в Росії централізаторська конституція? Та й уявляти не треба, бо ми це вже бачимо. Дума—та сама безсила Дума, що всі позиції тихо-мирно поздавала,—в одному тіль-

*) М. П. Драгомановъ—Собраніе политич. сочиненій, т. I, стр. 301. Між иншим Драгоманов справедливо зазначає, що, відокремившись од Росії, Україна втратила б запасні землі для своєї колонизації на Сході, а також одгородилася б і од своїх земляків на Донщині та на Кубані.

ки виявила і досить запалу, і впертости, й навіть ініціятиви, і те одне було—національний гніт. Згадаймо лиш Финляндію, питання про Холмщину, націоналістичне земство на правобічній Україні та в Білорусі, народню освіту й суд без народніх мов, погромну агитацію з думської трибуни і т. и.—згадаймо і подивуймося на мудрість наших дипломатів, що спокушають нас „настоящею конституціею“... На жаль, як ми добре знаємо, і найкраща конституція сама національного питання не розв'язує; на жаль, справді раз-у-раз буває, що „сытые—як влучно мовляв д. Жаботинський—отстаютъ послѣ перваго этапа и голоднымъ приходится дальше однимъ пробираться сквозь строй“; на жаль, не може бути волі за централістичного ладу, бо „централизація и свобода—вещи взаимно другъ друга исключающія“*); на жаль, ситим не будеш з улещування „спільним ділом“, за яке потім доводиться власною шкурою одбувати... Цього ми не хочемо, улещуванням не віримо, хоча б які золоті грушки „потім“, „колись“ обіцяли нам централізатори. Навпаки, ми хочемо одного: коли вже спільне діло, то нехай буде справді спільним, завжде, а не до певного тільки часу, поки ситим буде користь, щоб потім проти своїх голодних спільників обернутись.

Вони вже й тепер обернулись. Обернулися „безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ“, виступають підступом, з наклепами, фалшуванням наших думок,—одно слово, з усією тією дипломатичною роботою, од якої гидко й одворотно робиться людям, що до таких штучок не звикли. Але цю роботу ми теж добре розуміємо й цінимо її так, як вона того варта.

---

*) Драгоманов,—ibid., т. II, стор. 401.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

III. Без позиції *).

I.

Ще недавно, на нашій пам'яті, національне питання перед російськими поступовцями не вставало зовсім, як питання нагальне. Можна сказати, що на всю широчінь поставив його тільки 1905-й рік, коли недержавні нації Росії вперше змогли одвести голос і заговорити вільніше про свої пекучі потреби. До 1905 року росіяне згадували иноді тільки про деякі поодинокі нації, про Польщу та Финляндію, і дуже рідко, та й то визначніші одиниці, підіймались до принципіяльної постановки національної справи на цілий її зріст. Одні одмахувались од неї через те, що національне питання, на їхню думку, було „узостью" і заважало ніби-то ставити „загально-людські завдання"; инші просто не „визнавали" національних домагань; ще инші мовчали, соромливо ховаючи в душі, як признався був колись д. Ізгоєв, надії, що хтось брудними руками впорається з недержавними націями, а вже потім „дуже гарні люде" покористаються „для спільного добра" їхньою „необходимою, хотя и грязною работой"... Хоч і як неоднаково дивилися на національну справу згадані люде, проте практично всі сходились на нехтуванні її та на замовчуванні того, що доводилось терпіти недержавним народностям у Росії. Колись в українській пресі проскочив був прикладений до національної справи епітет—„неістнуюче питання". Неправдивий сам по собі, в обставинах тогочасного російського життя він справді дуже добре характеризував національну справу: її справді наче не було і нікого вона не захоплювала й не турбувала, нікому клопоту не завдавала, опріч хиба тих, на кого тоді й уваги ніхто звертати не хотів,—тобто заступників тієї чи иншої „плебейської" нації.

*) „Рада", ч.ч. 281 і 282.

1905-й рік перевів справу на иншу колію. Розв'язано язики недержавним націям, а разом виявилися й ті болячки, що густо обсіли національне життя їхнє. Одмахуватись од національного питання вже не стало змоги. Навіть високі особи в своїх деклараціях згадують тепер про його—як згадують, то инша річ і про це ми тепер не говоритимемо. Велику одміну в поглядах на національну справу констатують люде, взагалі до національних домаганнів неприхильні, хоча разом вони й не зовсім добре розуміють причини такого зросту в національній справі. „Чималі одміни,—пише напр. в останній книжці „Русской Мысли" згаданий допіру д. Ізгоєв,—сталися і в сфері національної справи. Зле воно, чи добре, але П. А. Столипін дуже таки посунув Росію по шляху австрійського типа в розвитку. Партія великоруських націоналістів, яку він витворив, поки що дуже великої здатности до життя не виявила. Але ж почин, що зробила столипінська политика національних курій та зв'язаного з ними національного цькування, дуже одбився на психології націй пригнічених. Вони наче тільки й сподівались цього столипінського стусана. Націоналізм не-великоруських народів у Росії безперечно збільшився колосально за п'ять років столипінського режиму. І знов же, хоч як би ми до цього факта ставилися—ми повинні на його зважати насамперед як на факт. І ми бачимо, як потроху люде, що недавно ще зовсім і не думали про якісь націоналізми, тепер, практично з ними стріваючись, мусять займати все виразнішу та виразнішу до них позицію" *).

II.

Отже до потреби мати виразнішу і певну позицію в національній справі додумались тепер, як бачимо, навіть люде, „що зовсім і не думали про якісь на-

*) Изгоевъ А. С.—На перевалѣ,—„Русская Мысль", 1912, XI, 176—177.

ціоналізми". Це, правда, не значить, що вони її, оту тверду й певну позицію, знайшли і мають. Навпаки, колишнє уперте нехтування національної справи тепер помщається за себе, озиваючись тим, що позиція та ніяк у руки не дається. Це бачимо вже з наведених слів д. Ізгоєва: йому здається, що тільки Столипін пустив Росію на шлях „австрійського розвитку" в національній справі, що як би не було оргій войовничого великоруського націоналізму, то недержавні нації сиділи б собі нищечком та й не рипалися з своїми потребами. Такий погляд на генезу національної справи не забарився показати себе й на тій позиції, яку заняв д. Ізгоєв і яку найкраще можна характеризувати словами—„без позиції".

За „серйозне з'явище треба уважати одвертонаціоналістичні виступи всяких націй у Росії не тільки по окраїнах, але навіть і в центрі,—пише д. Ізгоєв.—Євреї, де могли, просто ставили питання про потребу посилати спеціяльно єврейських депутатів... Поляки, німці й мусульмане мали свої групи й перше. Українці виставили дві платформі. Одна, більш поміркована, дозволяла українцям брати участь у російських поступових партіях, аби вони приймали деякі пункти української програми. Друга, більш крайня, вимагала, щоб була спеціяльна українська група, незалежна од російських партій, хоч би як широко ставили вони українське питання в своїх програмах. У всіх виступах більших націй виразно проступала така думка: як би у нас було досить сили, ми б виставили власного кандидата, а як такої сили немає, то голосуватимемо за того, хто більш обіцяє нам у національних домаганнях. Національности виступали, таким чином, не як політичні групи, а як національні, об'єднані самим національним почуванням та інтересами"(„Р. М"., стор. 178—179). Це д. Ізгоєва, звісно, обурює, і він робить останній ступінь по тому шляху „без позиції", на який ступив у національній справі напе-

рекір може своїй волі. До того останнього ступіня ми ще маємо вернутись.

III.

Ми бачили того разу, як занадто „вільно“ переказав російський публіцист українські перед-виборчі платформи, вважаючи їх за „откровенно націоналистическія (sic) выступленія“. Вже з самого цього епітету та з поділу тих платформ на „помірковану“ й „крайню“ можна бачити, чи зрозумів він і як саме зрозумів ті українські документи. Для д. Ізгоєва оборона найелементарніших та найпекучіших національних домаганнів—це, як бачимо, саме тільки „откровенно націоналистическое выступленіе“. Йому чудно навіть слухати, що якась українська група може виставляти на своєму прапорі незалежність од партій російських. Він певне й у думках собі не покладає, що можуть бути, і справді таки єсть, українські партії політичні, які одрізняються од російських тими чи иншими політичними домаганнями. І як найвища догана, як найбільший докір національним групам, бренять оті кінцеві слова д. Ізгоєва, що національности выступали на виборах „не (?) як політичні групи, а як національні, об'єднані самим (?) національним почуванням та інтересами“.

Звичайно, чудно якось і доводити, що це просто таки неправда, що коли до загально-політичних постулятів пригнічені національности долучають ще й національні,—ті самі, в яких вони за сьогочасних політичних обставин таку велику кривду мають,—то тут ще нема того „націоналістичного“ елементу, який панує в заявах та вчинках великоруських націоналістів. Д. Ізгоєв просто не може зрозуміти, чим одрізняється націоналізм войовничий од наналізму оборонного: автор по-ночі блукає в національному питанні,—ну а по-ночі всі воли однакові на масть: усі сірі.

Виявивши таку безтямність у національних справах взагалі, не міг д. Ізгоєв не каплутати, певна річ, і спеціяльно в українському питанні. Українські платформи різнилися, як відомо, тільки на пункті блоків з иншими поступовими групами, але обидві вони ставили українські домагання однаково й обидві були покажчиком як-раз того, чого так не вхвалив д. Ізгоєв—тобто незалежности українських політичних груп од російських. Адже домовлятися між собою, сходитись чи росходитись можуть тільки незалежні одна від одної групи, і вже самий факт таких умов повинен би показати російському публіцистові, що не про „участіе украинцевъ въ общерусскихъ прогрессивныхъ партіяхъ“ річ була, а про віщось инше. Ми те инше розуміли, як згоду на однакових принципах та боротьбу спільними силами за спільні політичні домагання, а не як підлеглість російським групам за-для—не знати чиїх—чудових очей, а не як безоглядну капитуляцію: приходьте, мовляв, „княжити і володіти нами“. Ось чому цілком натуральним для нас було те, що здається нечуваною єресею д. Ізгоєву: думка про власних національних кандидатів, де тільки була надія провести їх. Адже що-до загальних політичних постулятів, то не взяли ж ще на них монополії російські поступовці,—отже од українських чи инших національних кандидатів по́ступові збитків не було б; зате було б і те, чого може й не буде в Думі: свідома оборона українських інтересів. З політичного боку українські чи инші національні кандидати нічим не поступилися б перед росіянами, але вони б мали перевагу в тому, що розуміли б і виясняли національне питання. І найбільш може шкода од минулих виборів як-раз у тому, що вони не дали свідомому українству жадного мандата, що саму українську справу в Думі нони поставили в залежність од ласки чи неласки чужих і незаінтересованих людей, які не завжде можуть навіть зрозуміти до ладу, яку велику вагу має та справа не для самої України, а для цілої

держави. Не знати цього—значить, бути як-раз без позиції там, де, словами д. Ізгоєва кажучи,—треба ж нарешті пошукати „все виразнішої та виразнішої позиції".

IV.

Але найдужче брак такої позиції позначився у нашого автора там, де він пробує давати практичні поради своїм політичним однодумцям. Несвідомість справи доводить його до того, що він починає говорити просто таки несосвітенні речі, удаючись навіть до нахвалок та погроз... тим самим націоналізмом, який допіру так гостро засудив у пригнічених націй, потовкши їх в одній ступі з прихильниками столипінської політики. „Одно слово,—скаржиться д. Ізгоєв наприкінці своєї статті,—усіма сторонами облягають чисто націоналістичні сили з своїми домаганнями імперську російську партію, що не вважає (!) на національні одміни. Силою річей, ударами національних дубців (!) і її підганяють шукати національних підвалин, думати, що основою для неї повинні бути ті елементи російської людности, що звуть себе „русскими", не вилучаючись окроме в національні одиниці—українців та білорусів. А наслідком цього мусить бути те, що російські поступові партії, аби запобігти прикрому торгові, та ще й не останньому, повинні будуть виробити докладні й певні програми що-до національних справ. А виробивши такі програми, поступовці скажуть заступникам націй: оце ми по розуму й по совісти можемо обіцяти, що зробимо в складній плутанині національних інтересів; як що вам цього мало—робіть, як знаєте, та знайте ж і те, що допомагаючи нам спускатись на-низ, ви тим самим підсажуватимете Маркова 2-го та Пуришкевича. Така певна й категорична відповідь швидче допоможе залагодити загострені стосунки, аніж непевні й туманні формули, що обіцяють занадто багато, але дають дуже мало" („Р. М." стор. 179—180).

Ось маєте—як високо ми злетіли, і як низько сіли!... Почали ми з „найвиразнішої позиції“ в національній справі, а тепер виявилося, що не то позиції, а навіть програми у російських поступовців ще нема, що її ще треба виробляти, та й то тільки тоді треба буде, коли усіма сторонами сипатимуться на поступовців „удари національними дубцями!“ На національне питання „ми повинні зважати, як на факт“—це писалось на початку статті; імперська партія „не вважає на національні одміни“—це пишеться на кінці... А між цими двома граничними стовпами легенько витанцьовує собі д. Ізгоєв, поміж докорами націям шукаючи того, що, на його думку, конче потрібно тепер мати—„все виразнішої та виразнішої позиції“ в національній справі.

Він її знайшов—як що це тільки можна звати хоч якоюсь позицією—в проблематичній надії, що колись може, та й то аж під страхом „національних дубців“, поступовці таки вироблять собі національну програму... Помагай-бі!—од щирого серця скажемо ми. Але разом дуже боїмось, що коли виробляти її доведеться з тими засобами, з якими оце д. Ізгоєв, напр. пише свої міркування про національну справу, то... як би не довелось поступовцям лишитись зовсім без програми. Воду вари—вода й буде, і з абсолютної порожнечі нічого путнього таки не вивариш.

IV. Сторонні люде *).

Дуже рідко озивається про українську справу чужа преса, що виходить на Україні. Маємо тут мало не в кожному місті російські газети, але з-поміж них приятелів можемо на пальцях злічити,—решта ж або байдужі, або ворожі. Маємо одну польську газету, коли не згадувати про инші не-

*) „Рада“, ч. 236.

щасливі зав'язки польської преси, але ця газета стоїть до українства на цілком ворожій стопі. Маємо чешську—і вона теж не журиться й не клопоче собі голови українською справою. Хоч би як ми дивились на силу та вагу українського національного відродження, але така тактика, тактика байдужости й замовчування, просто дивовижна в країні, де основне ядро людности складається таки з українського народу. Ну, нехай малою цівкою пробивається український національний рух серед бескеття сучасних обставин, нехай не дає він нічого, щó варто було б уваги чужих людей—але ж от вам милійони народа, що говорить своєю мовою, живе своїми звичаями, то невже ж оці милійони не варті уваги, невже можна проводирям громадської думки стояти од них осторонь, невже простої цікавости вони до себе не викликають? Виходить, що так... У місцевій пресі частіше мабуть згадується про які-небудь Чебоксари або Тетюші, ніж про тутешню Золотоношу чи Бар. Місцева преса з більшою охотою говоритиме про університет Шанявського, ніж про становище нашої людини, що нічого не тямить, як і за віщо її судять у місцевому суді. І так у всьому. Централістичні окуляри так застують світ правдивого сонця місцевим людям, що вони навіть не догадуються, яку величезну практичну вагу мають українські постуляти, напр. націоналізація школи або суда, просто сами по собі, зовсім незалежно від того, яке місце займають вони в українській програмі. Зовсім не треба бути ні українцем, ні прихильником українського руху, щоб пристати до цих практичних постулятів. Кожне скаже, що коли вчитель і школа говорять не однією мовою, то це абсурд; кожне знає, що суддя і підсудний повинні до останнього слова одно одного розуміти, инакше це не суд буде, а глум з людини. Але це далека теорія, а близька практика любісенько собі такі абсурди підпірає, або, в кращому разі, навіть питання про їх не здіймає. І зовсім не саме українство має на цьому величезну шкоду.

Таку ж саму шкоду мають од згаданої ненормальности і вселюдська культура, і світовий поступ, бо не можна ж прилучати людей до культури, не можна виховувати їх на свідомих громадян, обминаючи життя народнє, нехтуючи його мову, трактуючи її за ознаку мужицтва, дикости й некультурности. І цього саме не бачуть ті, хто повинен пильно додивлятися як-раз до місцевого життя. Візьміть хоч яку газету, що виходить на Україні, проминіть місцеву хроніку—і ви не вгадаєте, що це з української землі газета: так мало є в ній справді місцевого життя, так блідо одбиває вона місцеві інтереси. Це просто шаблон, стерте й збите кліше, на якому не доглянути виразного малюнку. І коли зрідка повійне на вас чимсь близьким і знайомим, коли пролунає сподіваний голос, то навіть у йому почуєте більш холодної повинности, аніж щирого захоплення.

Недавно в чешському „Чехославянині", що виходить у Київі, як-раз натрапили ми на такий голос („Z ukrajinskèho života", ч. 38). Належить він чешському публіцистові, д. Б. Павлу, що пробуває на Україні випадково, „гостем", мовляла редакція, яка дуже рекомендує його статтю своїм читачам, як починок до питання: „як маємо дивитись на український рух". І мене, по правді, не так сама стаття д. Павлу зацікавила, як оце питання серед наших сусідів. Давно вже це питання треба й варто було хоч поставити, бо відповісти на його, певна річ, не зміг оце ні автор статті, ні редакція чешського органу на Україні. Не дурно ж д. Павлу наводить слова одного чеха, що вже довгенько перебуває в Київій, бачив український рух зблизька, але мусів сказати по щирости: „досі не знаю, як до його ставитись".

Правда, сам д. Павлу це знає, бо ось що пише вже од себе: „Думаємо, що нема чого нам справді дратуватись од українського руху. В усьому тому рухові можемо бути тільки сторонніми людьми й ніяк не повинні встрявати до його". Зараз же д. Павлу подає й причину такого погляду.

„Маємо, — каже вин, — з поділом народів добрий досвід (відокремлення словаків од чехів) і досвід той не викликає у нас симпатій до такого способу праці народів. Але ж, з другого боку, повинні ми поставитися до його з холодною думкою й мовити з святого письма: „як що це діло боже, то воно зросте". І справді, морозцем повіває од статті д. Павлу,—таким морозцем, що не дав йому об'єктивно поставитись до „сторонньої" справи, не дав забути, що чехи мають „своїх українців" у словаках і свої централістичні окуляри застують їм бачити всю правду. Той „добрий досвід" із словаками не пішов на добре д-еві Павлу, коли він схотів розглянути українську справу.

Я не буду до дрібниць чіплятись і виправляти фактичні помилки й огріхи чешського публіциста, а їх єсть у його чимало. Мене його стаття цікавить тільки зазначеною допіру думкою, що чехи повинні до українського руху бути „сторонніми людьми" й ніяк до його „не встрявати",—звичайно, чехи не-гості, а повсякчасні мешканці України. Чи користна ж їм самим така позиція „сторонніх людей" і чи можлива навіть вона? Тут власне центр ваги того питання, що здійняв д. Павлу в чешському органі на Україні.

Мені здається, що категорична відповідь його зовсім не росплутує справи. Звичайно, гості можуть так ставитись, як радить д. Павлу; звичайно, гості живуть тільки тим, що лишили у себе дома. Та не всі ж чехи живуть на Україні тільки гостями та колонистами. Багато з їх проживає тут цілий свій вік: тут вони народилися й тут помірають, тисячами ниток зв'язані з краєм та його людністю. І мені здається, що „холодна думка" д. Павлу та його порада нічим не встрявати до такої кардинальної справи місцевого життя, як український рух, принаймні Пилатовим учинком одгонить. Иноді, звичайно, безпечніше вмити собі руки і з боку спокійненько поглядати на боротьбу в житті,—але що робити, коли життя само втягне в боротьбу?... І воно таки втягає. Ад-

же ж не далі, як торік, чехам на Волині довелось зазнати під час виборів до земства тієї боротьби і, безперечно, це не єдиний такий випадок. Живучи серед українського люду, маючи з ним повсякчасні зносини, зв'язуючися з ним усякими зв'язками, на такі випадки дуже часто натраплятимеш. Як же тут бути „сторонньою людиною"?..

Звичайно, воно найспокійніше—поводитись колонистом: „моя, мовляв, хата з краю", робіть, що́ хочете, живіть, як знаєте, а я з боку подивлюся... Не буду говорити про моральну ціну такої позиції, скажу тільки, що може прийти час, коли вона самим колонистам обернеться на велику шкоду. Нехтуючи життя, вони не подбають про якісь міцні з ним зв'язки—і воно їх або викине, або присилує кінець-кінцем таки ступити на инший шлях. Чи цього хоче д. Павлу, а коли не хоче, то чому не спинився перед такою можливістю, що просто виникає з його поради?

V. Великих слів велика сила *).

Що року влітку одбуваються ті чи инші „всеслав'янські" з'їзди; що року демонструється всеслав'янське єднання та братання. Гремить музика і промови, марширують сокільські лави, лунають поклики „na zdar", „живіо" і т. и. Потім з'їзди закриваються; члени їх, ознаймивши палкими обіймами та галасливими тостами всеслав'янське братання, роз'їздяться по домівках і беруться до свого буденного діла: „истинно-русскій" Бобринський вишукує, де б його найкраще прищемити „брата"-поляка та „брата"-українця, „prawdziwy polak" Гломбинський нахваляється роскидати „братній" університет, що стає зненацька „гайдамацьким" і т. и. І так тягнеться до нового літа, коли знов усякі „істинні" й „правдиві" раптом запаляться любов'ю до брата-слав'янина, почують у себе в грудях слав'янськеє

*) „Рада" ч. 143.

серце і виллють почуття, якого набралось за рік, новими манифестаціями на страх німцеві, а слав'янинові на радість...

Прецікаве це питання, чому нічого не виходить із слав'янського братання, чому що року доводиться од самого краю починати, чому од палких обіймів морозом подихає... Чому ? Видима річ — тому, що не досить почути на хвилину слав'янське серце в грудях, щоб справді полюбити слав'ян, і то всіх слав'ян і то не дожидаючи ніякої собі вигоди од тієї любови. На всяких всеслав'янських святах першу звичайно скрипку грають заступники пануючих націй,—тих націй заступники, у яких дуже і дуже „рыльце въ пушку" що-до націй поневолених. Ці заступники єдність і братання розуміють так само, як ситий розуміє голодного, і єднання для них раз-у-раз означає ту або иншу гегемонію, керування слабшими. Практичних справ поки що ці з'їзди не мають ніяких, про дійсну любов можна й не згадувати,—через це такі звичайно мизерні по них і наслідки лишаються й через це, замісць братання, ще більша потім виходить гризня та звада. Щоб цього не було—треба, щоб заступники пануючих націй перестали на „братів" дивитись як на матеріял, годящий тільки на більше возвеличення пануючих; треба, щоб зник самий поділ на пануючих та підлеглих, щоб слав'яне, як і всі люде, стрівались братами не вряди-годи на святочних бенькетах, а і в житті були раз-у-раз рівні. Тоді тільки зрозуміють вони потреби одно одного й перестануть виносити порожні постанови, з ентузіязмом прийняті, але нікому необов'язкові.

На пражському з'їзді зроблено, напр., постанову, щоб на той рік, коли відбуватиметься новий слав'янський з'їзд, заснувалось „русское общество журналистовъ" і вступило членом до всеслав'янської спілки. Проти цього бажання в принципі, звичайно, нічого мати не можна,—навпаки, як і

кожна форма єднання, таке товариство було б тільки користним. Але напевне можна сказати, що такого товариства не буде ні 1913 року, ні потім, а як що з таким найменням і з'явиться яка-небудь організація, то вона заступатиме кого хочте, тільки не журналістів. За наших обставин виносити такі постанови—значить цілком не знати російської дійсности.

Справді, товариство журналістів можна уявити собі тольки на основі професійних потреб та інтересів, з яких найперший—воля слова. І от попробуйте на цій найпершій основі об'єднати журналіста з „Рѣчи" та журналіста з „Московскихъ Вѣдомостей", співробітника „Кіевской Мысли" з співробітником „Кіевлянина"! Недавно ще хтось в останній газеті виявляв, напр., дику радість, що опозиційну пресу карають пенями „адміністративно", й вихвалював дуже такий ідеальний, на його думку, порядок. На чому ж можна з таким „журналістом" об'єднатися? А треба ж думати, що він один з перших піде на слав'янське братання й роспинатиметься на бенькеті за всеслав'янську єдність і цілу пожежу любови до „брата слав'янина" з свого серця за чаркою шампана викине, поки не згасить тієї пожежі яким-небудь новим учинком на капость тому ж таки братові у себе дома.

На цьому одному прикладі бачимо, яку вагу на практиці мають спроби слав'янського братання за сучасних обставин. Гарні фрази й огидні діла, нехтування реальних обставин, фарисейство й лицемірство, а в результаті „великих слів велика сила та й більш нічого". І так має бути аж доти, доки слав'янство не зробиться справді рівним і заступники його брататимуться без „чортової думки", хоч може й не „янгольським голоском" про своє братання росказуватимуть...

VI. Сталеві обручі *).

„В німецькій казці чесний Йоган під час страшного лихоліття й муки скував собі груди трьома сталевими обручами, щоб серце не тріснуло з болю. Опісля, коли Йоганові знов усміхнулось щастя, сталеві обручі сами тріскають і опадають. Пригноблена нація теж, як і чесний Йоган отой, сковує себе обручами—оборонним націоналізмом. Обручі ці иноді муляють груди, та ж і чесному Йоганові не з медом було. І що дужче натискає войовничий націоналізм, то міцнішає сталь на „обручах". „Обручі" сами опадуть, коли надійдуть нормальні обставини".

Таким прегарним порівнанням кінчає відомий російський публіцист, д. Діонео, свою статтю про Ірландію в XI книзі „Русскаго Богатства". Це порівнання влучно приходиться до кожної взагалі нації з тих, що мали нещастя зробитися ковадлом для націоналістичного молота. Націоналізм войовничий раз-у-раз викликає й відпорну проти себе силу, той оборонний націоналізм, який не хилиться покірно перед насильством дужчого, але ставить проти його свої цілком певні завдання й уперто за них держиться, свідомо йде проти води. І що дужчає гніт, то зростає все й відпорна сила оборонного націоналізму. Кінець-кінцем, завважає д. Діонео,—„хоча оборонний націоналізм має в руках самі пасивні засоби до боротьби, проте він без краю дужчий од націоналізму войовничого, що може, й „на законномъ основаніи", братись до найстрашніших злочинств, які тільки знає людскість". Історія ірландського народу з її заллятими кріплею та слізьми сторінками дає найкращий тому доказ, дає той „предметный урокъ", якого так треба за наших часів,—часів панування по світі хижого, огидного націоналізму войовничого.

*) „Рада", ч. 294.

Англійці звоювали вперше Ірландію року 1172 і зараз же роспочали політику войовничого націоналізму, заборонивши англійським колоністам ближче сходитися з аборигенами, переймати од них звичаї та мову, брати шлюби з ірландками, тощо. Законом року 1367 кожного англійця, який би заговорив ірландською мовою, одягся по ірландському, або одружився з ірландкою—трактовано за зрадника й карано на смерть. Самих же ірландців згадана політика поставила по-за межами всякого закону,—напр., душогубство над ірландцем не вважалося і за злочинство й не підлягало карі. Навіть у самій Англії кожен англієць міг безкарно напастувати життя або добро ірландця. Але не вважаючи на такі во-істину драконовські закони, ірландська культура таки перемогла. Ірландські звичаї й погляди, а надто що-до земельної справи, жили далі і звоювали були самих навіть переможців; англійські колонисти незабаром заговорили ірландською мовою, в житті керували всим ірландські ж закони, хоча вони й не мали ніби-то юридичної сили. Націоналізм войовничий видимо подався перед оборонним.

Тоді почалося нове звоювання Ірландії. Року 1495 прийшло велике військо, знищило ірландський парламент, одібрало землю, одно слово—чинило „дикі влови на диких ірландців", мовляв словами Бекона. Войовничий націоналізм, безощадний, невблаганний, ударив знову на ірландців, бажаючи з корінням вирвати не тільки всю культуру подоланих, але саму навіть пам'ять про колишнє минуле. Та проти його повстав ще раз і націоналізм оборонний і знову роспочалась довга, затяжна крівава боротьба. Вона виявлялась у всьому, починаючи з матеріяльної культури й кінчаючи питаннями чести і совісти. Уся, напр., північна Європа пристала до реформаційного руху, уся вибилася з-під егиди папського престола. Сама Ірландія лишилася за Римом—єдино з безмежної зненависти до англійців, що силоміць накидали їй свою

віру. Протестантство в Ірландії було вірою зненависного ворога, ознакою англійської культури—і цього досить, щоб ірландці всіма силами вчепились за католицтво. Це, само собою, вело нові утиски, вже на релігійному грунті. Дійшло до того, що англійці взялись до „магометанського звоювання“ Ірландії. Один тільки ватажок англійський хвалився, що за пів року винищив 36.000 „ворохобників“. Огнем і мечем замиряли переможці країну, річками крови заливали її. Заводячи протестантство, вони просто винищували з корінням ірландську расу, забіраючи собі, звісно, всю землю побитих і загнаних ірландців. Року 1652 загинула половина всієї ірландської людности. Навіть англійська революція не дала пільги синам зеленого Ерина,—навпаки: Кромвель ще з більшою завзятістю й лютістю взявся заливати „папизм“ кров'ю ірландського народу. Просто за якесь чудо треба вважати, що не перевелася до останньої людини раса, яку нищено мечем, огнем та голодом.

А вона таки не перевелась, хоча безупинне протягом довгих віків „кровопускання“ страшенно її знесилило й виснажило. Оборонний націоналізм лагодив страшні рани на народньому організмі, любов до своєї культури давала сили на одсіч. На сторожі національної справи в Ірландії стали католицькі священики та народні вчителі, хоча на них англійці полювали, як на вовків та лисиць, виловлювали, немов диких звірів, по лісах та по печерях, мучили й катували на смерть. І знову почала ірландська культура перемагати, знов завойовники нарікають та вболівають, що нащадки англійських колонистів жадного слова не вміють по-англійському. Не помогли англійцям ні утиски, ні люті закони. В кінці XVII віку довелось завойовувати Ірландію ще раз і на-ново спробувати силу націоналістичної політики на ірландському народі.

Обмеження ірландців заведено у всіх сферах життя. Ірландці не мали права брати участи в місцевому самоврядуванні і взагалі не могли займати

ніяких посад громадських та урядових. Право торгувати—обмежено, поратись коло землі—теж. Ірландець не мав права купувати землю; йому заборонено держати коня, що коштував 5 фунтів, заборонено, навіть без „норми“, давати дітям освіту в середніх та вищих школах. Кожен ступінь ірландця окопано глибокими ровами лютих законів, скрізь він повинен був почувати, що належить до парій—нижчої, безправної раси. Темнота й деморалізація закорінилися глибоко, як наслідок такої політики. Бо, як справедливо завважає д. Діонео, „войовничий націоналізм, одбіраючи у пригнобленого народа елементарне право людське, псує не тільки тих, хто ту войовничу політику провадить, але й тих, хто на неї тільки з боку дивиться. Навіть дивитися на безправність—і то дурно не минає, виявляючись моральною анестезією“. І це незабаром сами англійці почули.

Я не буду переказувати всіх перипетій боротьби між націоналізмом войовничим та оборонним на території Ірландії, одсилаючи читачів за цим до праці д. Діонео. Скажу тільки, що в довгому без краю реєстрі утисків, на які тільки зважувалась коли-небудь лютість людська, не було, здається, жадного, якого-б не випробували англійці на ірландцях. Під догляд узято цілу націю, обмежено в громадянських і політичних правах, викинуто з шкіл, заборонено братись за деякі професії, заборонено переходити з місця на місце, говорити рідною мовою, вірувати по своєму, вживати національних найменнів та прізвищ і т. и., і. т. и. без кінця і краю. І чого ж досягли гнобителі!

Вони тільки зруйнували економично цілу країну й викохали серед ірландців таку безмежну до себе зненависть, що революційні заходи в Ірландії ніколи не згасали і завжде там, мов у казані, клекотіло. Оборонний націоналізм виявив таку величезну силу відпорну, на яку не знаходить більш способу націоналізм войовничий. І от, на наших очах войовничий націоналізм признався, що не сила

його більше боротись, і йде на згоду. Повна автономія Ірландії, з ірландським перламентом на чолі —це питання коли не сьогоднішнього, то вже напевне не пізніш, як завтрішнього дня. І ніхто тепер в Англії не протестує вже проти того, опріче невеличкої хиба жменьки людей, що живилась на пригніченні Ірландії, мов купа черви на гнилизні.

Така чекає доля войовничий націоналізм поєсюди, бо скрізь і завжде викликає він проти себе оборонний націоналізм, що тим більшу здобуває силу, щó більший гніт налягає на пригнічену націю. „Сталевими обручами“ заковує себе вона перед ворожим нападом, неподоланну міць духа викохує в собі й гартується в боротьбі на непереможну силу. І кінець-кінцем таки зникнуть колись обмеження, впадуть заборони, припиняться оргії войовничого—„зоологичного“, мовляли наші доморослі „патріоти“,—націонализму. І тоді...

Тоді сами собою опадуть обручі оборонного націоналізму, що ними перед напастю скувала себе власною рукою пригноблена нація...

VII. Логика націоналізму.*)

Невміруще „въ столицах шумъ, гремятъ витіи“—раз-у-раз мимоволі спадає на думку, коли попробуєш поставити поруч усякі більш-менш гарні проекти про те, як упорядкувати наше життя, з тими дійсними життьовими подіями, яких навіть вишукувати не треба, які сами настирливо б'ють у вічі й займають вашу увагу. З одного боку доктринерські стосунки до життя, бажання вложити його на прокрустове ліжко „принципіяльности“, —з другого, життьові факти, що на трісочки розбивають ту „принципіяльність“ і криком кричать про те, що якось инакше треба починати згадане

*) „Рада“ ч. 78.

упорядкування. Поки „там“ гремлять вітії — „тут“ виявляється, що для реформування не можна обмежуватись на самих високостях теорії, а треба спуститися з теоретичного неба на грішну землю та частіше й уважніше приглядатись до тих дрібних, але в сумі таких промовистих фактів. Бо без такої уваги сама гола „принципіяльність“ скидається на глум над тими масами людей, що почувають над собою саму тільки силу отих фактів.

У Петербурзі на святах одбувся з'їзд криміналістів. Між иншим, з'їзд узявся розглянути природу так званих „злочинств друкованого слова“. Були солідні наукові доклади, були змагання палкі на тему—хто відповідає за злочинства: чи сам редактор, чи й автор, і видавець, і друкарь, і книгарь. Чимало юридичної спритности й дотепности потрачено на те, щоб вияснити, що треба розуміти під „одповідальною особою“ та кого „бити“ і як „бити“ за злочинства. Багато учених людей горою стало в оборону принципа, а не самого бажання обмежити караючу руку,—бо останнє—то вже „політика“, а „політика“ не личить заступникам науки.

І от як-раз тоді, коли в Петербурзі учені люде ламали списи за принципи та безполітичну науку, в глухому закутку на Україні сталась дрібненька подія, яка цілком нищить усі „принципіяльні“ будування. Про подію ту вчора була звістка в нашій газеті, та й взагалі по українських часописах вона така звичайна, що наших читачів нею не здивуєш. У чигиринському повіті на Київщині дві земські лікарки передплачували українські часописи. Про це „злочинство“ довідавсь голова чигиринської земської управи, д. Давидов і звелів їм, щоб покинули передплачувати українські часописи. Лікарки не послухались і кінець-кінцем їх позбавлено земської служби... Треба додати, що одна з тих лікарок навіть не українка з роду, а читала українські газети єдино на те, щоб ознайомитися з мовою того народу, серед якого працює; далі таке „націоналістичне“ поводіння д. Давидова призвело до того, що

з восьми лікарських пунктів у чигиринському повіті половина вакує, бо кому справді охота терпіти над собою прихми пана голови?

От факт, на який варто було б звернути увагу „витіям“, що так роспинаються за „принципіяльність“ та „науково“ вишукують, на кого саме покласти відповідальність за „злочинства друкованого слова“. Поки вони там змагались та цурались політики, життя само на очі поставило такий факт, що його ні в які принципіяльні рамці не вбгаєш і од якого занадто політикою одгонить. Ні наука, ні навіть теперішні „временныя правила о печати“ не знають, певна річ, та й не можуть знати відповідальности читачів і передплатників тих газет, що зовсім легально виходять і законно животіють на світі. А тим часом практика щоденно дає нам зразки такої дивної й несподіванної відповідальности. Передплатник і читач нелюбої комусь газети далеко частіше підпадають карам, ніж навіть ті люде, що такі газети видають і ширять. Своєрідна життьова, націоналістична, мовляв, логика поплутала всі можливости в нашій надзвичайно вигадливій дійсності.

Особливо падає важко оця логика на нашу українську пресу. Ми вже сказали, що нашого читача такими звістками, як ота з чигиринського повіту, не здивуєш. Мало не що-дня чуємо і з приватних звісток і з друкованих, як в одному місці конфискують українську газету, в другому забороняють передплачувати, в иншому карають за передплату, ще в иншому усякими способами допікають за неслухняність. А скільки ще таких подій гине на місці, не доходячи до привселюдної відомости! Не мало їх повинно бути, бо маємо навіть декілька спеціяльних циркулярів про те, щоб не тільки чиновники, а навіть партикулярні, незалежні люде не сміли читати українського слова. Само собою, без жадних законних підстав повстала нова форма „злочинств друкованого слова“—злочинств пасивних, як зазначили б учені люде, як би цим побутовим з'явищем схотіли зацікавитись.

Та надій на це мало. Ще менш надій на те,

щоб з того що вийшло, коли б навіть і зацікавились вони. Поки безполітична наука у нас науково знайде, кого треба за злочинства карати, то політична практика, в особі того чи иншого Давидова, ще й од себе вишукає и додасть нових суб'єктів злочинства,—без жадної наукової аргументації, а просто через те, що силу має. Бо це логика непримиренного, зоологичного націоналізму, і поки він істнуватиме—буде й вона на глум і законам, і науці, і принципам, і просто людському розумові.

VIII. Про одну утопію. *).

„Дуже прошу шановну редакцію припинити висилку вашої поважаної газети. Біда! Сільське начальство, в особі мотовилівського старшини, Оксентія Кулика, не дає ні одного числа вже другий мисяць, не дає й журналів українських. Мотовилівський сільський староста теж получив звідкілясь приказа, щоб нищити („уничтожать") всі, які приходять, „малоросійські" газети. Отаке у нас на селі!..

Зоставляйте, будьте ласкаві, всі числа: колись вільним часом приїду в Київ та заберу".

Отакого листа одібрали ми між багатьома иншими того ж самого змісту від одного з наших передплатників... Це не один такий, кажемо, лист приходить,—їх сила, мало не кожен день то з того, то з иншого кутка широкої України приносить то скарги, то крики змученої душі, то благання порятунку од наших передплатників. І скрізь те саме: там начальник почтової контори кидає в лице селянинові листа з грішми, адресованого до редакції української газети; там пристав систематично перепиняє земського почтаря й одбірає у його „Раду"; там лютують над беззахистними українськими виданнями волостний старшина або писарь; там прогнали з посади вчителя, бо читав ті видання; там та ж таки доля спіткала почтового чиновника... Здебільшого ми не можемо навіть опові-

*) „Рада" ч. 219.

стити світові про такі факти неоправданої самоволі, бо сами ті безщасні, кругом залякані люде прохають нас мовчати, аби „ще гірш не було"... І стоять редакції „легальних" українських виданнів просто безпорадно перед такими подіями. Що його вдієш, що порадиш тут, коли йде з усіх боків полювання на українське слово, коли всюди за ним нишпорять, росшукують, нищать, коли навіть ті, чиє добро нищиться, не можуть, не сміють голос підняти на свою оборону?.. Звичайно, ми можемо сказати: українські видання виходять цілком легально, на законній підставі, і ніхто їх не має права ні одбірати, ні тим паче нищити, або за них карати. Але ми самі почуваємо, що слова ці бліднуть перед нашою нечуваною дійсністю: ті, хто нишпорить, нищить і т. и.—сами добре знають, що так робити не мають вони права, але все ж таки роблять, —роблять, бо теж і те чудово знають, що хоч би що собі дозволили над беззахистним українським словом—усе мине їм гладко, безкарно, за все не то що відповідати не доведеться, а ще хиба подяку матимуть та ласку. Коли вже сами ті, чиє добро нищиться, не можуть чи не сміють обізватись за себе, то що ж тут власне можна сказати чи порадити?...

Отже лишається нам остання інстанція—подати скаргу на таке становище перед суд ширшого громадянства,—нехай воно знає, в яких умовах доводиться працювати, в якому становищі б'ється тепер українська преса. Становище справді неможливе. Колись, за старих часів, ми знали принаймні одно: коли вже була легальна книжка, то була вона скрізь легальна і не викликала проти себе ще надзвичайних заходів. Тепер усе одмінилось. Тепер не досить ще виконати всі законні вимагання, не досить випустити книжку чи инше видання так, щоб меч правосуддя не ворухнувся—ще треба дбати про ласку людей, що до друкованого

слова ніякого права ні сили над ним не мають. І коли хто з тієї довгої низки людей глянув криво на видання—годі! Читач його не дістане, або благатиме, щоб щоденну газету складали йому десь у конторі, поки він матиме вільну годину, щоб приїхати самому й забрати. І це має бути з щоденною газетою... Гіршого становища, здається, й уявити собі не можна, та ще за таких обставин, коли скаргу доводиться заносити хиба до небесних інстанцій, бо на земні даремна річ покладатись...

Ми, звичайно, ні на кого й не покладаємось, але ми віримо, що все ж таки українське слово вийде переможно і з цієї спроби. Можна знищити десятки чисел „малоросійських" газет, можна вбити скілька виданнів, можна того чи иншого читача залякати й одвадити од рідної преси,—все це, кажу можна, але... Уся ця праця ні на що. Убити й викорінити живе слово, що створив і виносив у собі народ, убити письменство й пресу тим словом складені—на це не вистарчить ніякої сили людської. Це утопія,—бюрократична, але утопія. А живе життя з утопіями кінець-кінцем не рахується, тільки записує їх на скрижалях непідкупної історії. А вона вже все розбере і складе свій безсторонній присуд...

IX. „Пропала книга".

Повний „Кобзарь" Шевченків, який був з'явився тільки останніми часами в Росії, знов став заказаною у нас річчю. По 50-літньому ювилею смерти великого співця України й на передодні 100-ліття його нарождення, дійсність знову поклала свою важку руку на його єдину спадщину—натхненне слово й чарівні образи. І може найхарактерніше, що і сталося це як-раз неначе з приводу святкування 50-літнього ювилею. Всім певне в па-

*) „Рада", ч. 291.

м'ятку ще той галас, що зняла була торік реакційна преса під час 50-літніх роковин Шевченкової смерти, ті чи потайні чи й безсоромно-одверті доноси, що ними засипали тоді адміністрацію зважливі „патріоты своего отечества". І свого вони таки достукались: наслідком галасу була, як відомо, конфіската останніх виданнів „Кобзаря" і судова справа проти його видавців. Справа та докотилась аж до сенату і 18 декабря сенат видав свій присуд. „Марію", „Юродивого", „Кавказ" і „Царя Саула"—знищено зовсім, 21 п'єсу понівечено, повикидавши з них деякі слова та цілі фрази.

Звичайно, до такого трактування утворів невмірущої думки людської ми звикли,—може навіть занадто звикли, ганебно звикли, і воно вже нас не вражає так, як би повинно вражати. Звикли, бо світова це у нас річ і не самого Шевченка спіткала така доля. Ще недавно, бо цими тільки днями, засуджено й Толстого і так само пропала натхненна праця „великаго писателя земли русской". Про інші приклади, менш визначні, вже й не згадуємо. Та й на віщо? Всі їх знають і всі належно вміють їх оцінити. Всі, не виключаючи й самих суддів, знають так само й те, що всі ці засуди власне ні на що, бо коли можна знищити матеріяльне вживлення думки—книгу, то саму думку знищити не сила, як не сила, звісно, знищити й ту форму, в яку одлила її геніяльна вдача великого письменника. Знають усі й те, що думки в такій як-раз формі занадто вже поширились між людьми і що нова заборона нову їм та ще й більшу дає принаду. Знають нарешті й те, що раніше чи пізніше заборонені і ніби то „знищені" твори вийдуть знову між люде і ще ясніше сяятимуть, оздоблені тим ореолом мучеництва, якого надають усякі утиски.

Усі це знають і через те, може, й не вражає нас так прикро самий факт замаху на творчу думку людську. „Пропала книга"—але ми певні, що не на-віки пропала і навіть не на довго: вона

знайдеться... І звичайно—самій книзі тут нема небезпеки. Бо коли вона пережила вже найбільш може небезпечний час, то напевне переживе й те, що судилось ще перетерпіти. „Пропала книга“—та вона знайдеться, вона воскресне, як була вже раз воскресла на наших очах і за нашої пам‘яти. Воскресне,—бо не від сенатських вотумів залежить доля книг: єсть инший вотум, і він давно вже присудив „Кобзареві“ певне місце серед невмірущих утворів людської думки. А проти такого присуду нема апеляції...

X. Дикі люде*).

Відомий „грот Лермонтова“ в П‘ятигорському якийсь час треба було держати на замку (чи може й досі його так держать)—„чтобы не гадили“. Із місця святого для культурного світу обиватель зробив собі попросту щось гірше за смітник; ніякі нагадування про поета не помагали,—та й що значить поет, велика людина, для обивателя, коли йому хочеться свою „потребу“ задовольнити! Для обивателя нема великих людей, нема ніяких святощів, аби він певен був, що всяке знущання, усяка капость, усяка непристойність зійде йому гладко. Коли єсть така певність—о, тоді він сміливий, він вдереться в беззахистну святиню, положить ноги на стіл і розгостюється так, що культурній людині хоч і не потикайся. На все піде така дика людина, аби певна була, що їй дурно минеться.

Щось отаке робиться тепер і на Тарасовій могилі. Як знають читачі з надрукованого в „Раді“ листа, канівські обиватели з великої могили зробили собі місце оргій та піятики. Це власне не новина, бо й перше бували такі людці, що навмисне їздили на Тарасову гору тільки на те, щоб „випити за душу Тарасову“ й росписатися про це в кни-

*) „Рада“, ч. 111.

зі. З статті д. Матушевського, надрукованої колись у „Кіевской Старинѣ“, багато визирало таких дикунів, таких „прихильників“ великого страдника, що заподіювали над ним найбільше знущання, самі може не відаючи, що власне вони творять. І в ті часи справді таки можна було думати, що маємо діло з людьми, які „не вѣдаютъ, что творятъ“. Тоді ще не було „націоналістичного курса“, не було тієї шаленої зненависти до „мазепинства“, на яку захорувало багато людей тепер. То були просто дикуни з натури, дикуни без тенденції: свої дикі вчинки вони робили потай, ховаючись од людського ока, і соромились, коли сторонній хто застукає їх на гарячому вчинкові.

Не те тепер. Автори надрукованого у нас листа піддають між иншим думку, що „все це робиться ніби по чиємусь наказу“. І знаючи, що теперішнє дикунство підняло високо вгору голову, набралось нахабства й безсоромности, що воно навіть хвастає ними та вихваляється—цьому можемо повірити. Тим більше, що теперішні дикуни поводяться так, ніби попросту бажають спровокувати тих туристів, яких на могилу Тарасову привела глибока побожність та пошана до пам'яти поета. Комусь, видко, муляє Шевченкова могила, хтось бажає занечистити й зневажити святе для багатьох місце, комусь треба тих оргій, піятики та нахабного поводіння... І той хтось чудово розуміє, що за теперішніх обставин могила стоїть беззахистно од усякого свинства, що кожне моральне ледащо, кожний хуліган охочий може безборонно вчинити яке хоче паскудство на тому місці, що стоїть під обороною самої культурности, самої поваги до великого місця. Коли нема їх—місце лишається безборонним і на йому безпечно може росташуватися „вертеп розбійників“.

Українському громадянству нема на кого сподіватися, що хтось оборонить могилу його великого поета од щоденного знущання та опльовування. Воно само повинно зробити це,—зробити тими

способами, які маються в руках у кожної культурної людини, обуреної нахабством здичавілих людей. І я певен, що такі засоби знайдуться,—знайдуться, хоча навіть товариство для охорони великої могили на теперішні часи начальство уважає за річ недозволену. Тільки боляче стає й жаль стискає серце: невже до нашої великої могили, що гостинно приймала кожного, хто приходив з чистим серцем, треба буде пускати людей, розбіраючи, невже там мусимо сторожу ставити—„чтобы не гадили"?...

XI. Наука спритних пальців*).

А. В. Стороженко. Происхожденіе и сущность украинофильства. Изданіе „Клуба Русскихъ націоналистовъ въ Кіевѣ". Стр. 53. Кіевъ, 1911. Цѣна 30 к.

Перечитавши брошюру д. Стороженка, довідаємось, звідки черпають свою „науку" усякі Савенки та інші стовпи україножерства. Все, про що ті балакають з натхнення, д. Стороженко надумав прибрати в „наукообразні" форми, виложити на підставі фактів, відомих з історії українського руху. І не можна сказати, щоб д. Стороженко так таки цілком не знав того, про що пише,—ні, і з цього погляду він досить таки одрізняється од сірої маси звичайних націоналістів. Але як що ті факти не тільки не стали авторові в пригоді, а ще завели його на слизьке, то не факти, звичайно, тому винною, а власна воля авторова. Своя рука—владика, кажуть, і владичну руку д. Стороженка занадто видко на матеріялі, та й не тільки руку—просто пальці знати...

Починає д. Стороженко з звичайної пісні російських націоналістів, до яких пристав останніми часами й поступовець д. Струве—з єдности російської мови: „отъ предѣловъ Великаго океана до австрійскихъ границъ, и отъ дальняго сѣвернаго Поморья

*) „Рада", ч. 50.

до береговъ роскошнаго Крыма въ городахъ говорятъ на русскомъ литературномъ языкѣ", і тільки по селах говорять не однаково. Певна річ, авторові дуже добре відомо, що це неправда, що „на русскомъ литературномъ языкѣ", коли хто й говорить, то сама тонісенька верхня плівка, а не народні маси по містах; так само чудово знає він, що по селах ріжниці не вкладаються в рямці „говірок" та „діялектів". Але ж бо йому хочеться, щоб так було, й ані трохи не вагаючись, висовує свої пальці, балакаючи досить докладно про „випадкову моду" донських козачок і проминаючи істотні ріжниці між мовами тих національностей, що живуть у Росії. Що ж—це теж „наука": наука спритних пальців, не більш.

Розправившись таким партацьким чином з филологією, засовує д. Стороженко свої пальці до історії. Там єдина мова—тут єдина історія. А коли й були знов же і в історії якісь ріжниці, то то так собі—дрібнички, що скінчилися після 1654 р. Знов не знаєш, чому дивуватись більше: святій простоті, чи сміливості автора, з якою він засовує свої пальці межи двері добре і йому самому відомих фактів, чи нарешті його терплячості. Де ж пак, прищемив собі пальця й не тільки не кричить од болю, а ще веселе обличчя робить: і ні трохи не болить, каже...

Але филологія та історія—то тільки прелюдія для творчих пальців д. Стороженка. Найбільш його сучасність цікавить і тут спритні пальці не знають ніякого впину, на кожному слові знати їх. Де взялося українство, чи як говорить він—„украинофильство"? Ну, звістно, де: польська інтрига його зродила, польська інтрига його вигодувала, польською та всякими иншими чужими інтригами воно й тепер на світі держиться. Коли здивований читач забажає од д. Стороженка фактів, то цей учений муж ані трохи не звомпить.

Уманська базиліянська школа—це раз, Кирило-мефодієвське брацтво—два, „Основа"—три і так далі вичитуватиме д. Стороженко і навіть „пруських

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

марок"не промине, хоч Раковського згадати—постидається. Але не згадає він ні Котляревського та инших письменників-лівобережців, ні тієї боротьби, яку довелось відродженому українству вести як-раз з „польською інтригою",—не згадає, бо инакше ввесь його родовід українства од уманської школи шкереберть пішов би. А так можна все валити на ту школу нещасну, а члени клуба націоналістів дивуватимуть з учености ученого д. Стороженка, а д. Савенко розноситиме славу його по цілій Росії, а „Новое Время" ще й пропечатає, що сам „проф." Стороженко признався, ніби ввесь український рух—од „кичливаго ляха" пішов. Більш, розуміється, д. Стороженкові й не треба нічого: пальці його знати—й досить з його.

Але як би до добрих пальців д. Стороженка та ще голови доброї, то... хто його знає, що тоді й було б. А тим часом з головою діло стоїть кепсько і кожна сторінка з брошюри д. Стороженка—шедевр самого тільки престидижитаторства. Як зникли під його спритними пальцями українські письменники й як натомісць з'явилась уманська польська школа—ми вже бачили. От і ще один приклад. На стор. 35—37 д. Стороженко оповідає про початки радикалізму в Галичині. Драгоманов, бачте, ще до еміграції спокусив двох „молодыхъ людей", Франка й Павлика, і вони не тільки поробились завзятими соціялістами, а й прийшли до думки, що працювати для народа можна тільки народньою, тобто українською мовою. Священик Качала пробував боротись проти такого ворожого (!?) церкві й громадським установам напряму. Тоді Драгоманов підбив київську громаду виступити з протестом проти Качали і тим підтримав „партію Франка й Павлика".

Also sprach Стороженко, і тут що не слово—то самі пальці знати, а не голову. Дійсно, був на світі такий собі Драгоманов, був і Качала, і був протест київської громади проти політики Качали, а Франко й Павлик і досі живі і дай їм Боже віку довгого! Але не міг Драгоманов до еміграції спокушати

„молодих людей“, бо тоді вони ще занадто молоді були—в нижчих класах гимназії; не міг Качала протестувати проти української мови, бо й сам належав до того що д. Стороженко зненавистно зве українофильством; не міг протест киян підсилити партію Франка й Павлика, бо такої тоді партії й на світі ще не було... А зверху поглянеш—ніби й справжні факти подає д. Стороженко: імення й події дійсні, тільки... занадто довгі у його пальці й занадто голова їм не дорівнює.

І так усюди—спокушає д. Стороженко своїх „молодыхъ людей“, як Савенко й инші націоналісти, видимою брехнею, зверху помазаною ніби правдиї вими фактами. Забув д. Стороженко заповідь: „аще хто соблазнить єдиного од малих сих“,—і за це вже має кару: замісць „жернова осельского“—д. Савенка вчеплено йому. А це вага куди тяжча од усяких жорнів буде, і не здихатись її д. Стороженкові. Та й по заслугам,—ото не спокушай, та ще за допомогою самих спритних пальців!...

XII. Гнила мотузочка. *).

„Що там таке? Мотузочка?—Давай і мотузочку: в дорозі й мотузочка здасться“—цей заповіт философа-практика з „Ревизора“ згадав спритний гр. Бобринський. В дорозі до четвертої Думи він разом з усіма иншими патріотами старанно збірає усяку всячину, не гребуючи навіть аби-якими мотузочками. І справді—може таки здасться: дорога далека й важка: хто зна, що́ може статись...

За мотузочку сіятельному депутатові цим разом стали... наші земляки з Галичини. Кілька десятків темних гуцулів, задурених панською ласкою, мають показати світові, яка то небезпека Росії від „мазепинства“, що „возникло и культивировалось, благодаря полякамъ и евреямъ“, мовляв гр. Бо-

*) „Рада“, ч, 65,

бринський на позавчорашньому концерті. Чому гр. Бобринський думає, що демонстрація галицьких селян має як-раз це показати—ми не знаємо: це його таємниця, якою він не поділився з громадянством. Підождемо, може він таки зласкавиться й роскаже, який зв'язок між приїзжими галицькими селянами та бажанням націоналістів зробити вибори до четвертої Думи на свою руч. А поки що, ми бачимо тільки саме це бажання; бачимо також, що ніякої мотузочки націоналісти не проминуть, щоб не захопити її з собою в дорогу—може таки здасться.

Звичайно, живій людині, а надто цілому гуртові живих людей не дуже-то честь велика—правити за мотузочку, хоча б і в сіятельних руках. Та це теж звичайна річ. Політичні діячі, які не можуть своїми ділами свідчити за те, що обороняють інтереси народа, завжде потребують якогось маскарада, завжде знайдуть кількох опереточних пейзан, бутафорських селян, що сами не розуміють, на віщо вони здались високим панам,—і цими селянами ілюструють свої облудні промови. Бутафорські селяне—це дієві люде „без розмов", вони тільки самим виглядом своїм повинні робити потрібне враження. І на недогадливих, наївних людців таке враження вони часто й справляють, бо недогадливі людці, звичайно, не догадуються в живі очі глянути й добренько розмовитися з тими опереточними пейзанами, а занадто догадливі антрепренери їхні навіть стають між своїми пейзанами та тими, хто виявив би неналежну до них цікавість. Але я певен, що коли б по-людському підійти та побалакати по щирости хоча б із тими гуцулами, яких возить тепер по Росії гр. Бобринський, то ледве, чи вдоволений був би він з свого маскараду. Хоч би що вкладав він їм у голови, а ледве чи вимуштрував їх до такої міри, щоб вони забули цілком свої справжні мужицькі потреби та болі. І коли б вони сами заговорили, без благородного маклерства гр. Бобринського, то не тільки не було б мови про вибори до четвертої Думи, до якої цим галичанам

стільки ж діла, як і до китайської республіки; не тільки б анафеми проти „мазепинства“ не почули б ми, а напевне такі речі, які сіятельному опекунові не дуже то до смаку прийшлися б. Нехай-но спробує він...

Певнісенька річ, нема чого сподіватись, щоб гр. Бобринський зробив таку небезпечну спробу. Власне кажучи, галицькі селяне сами по собі цікавлять його не більш, як торішній сніг, і не задля них він чинить свої демонстрації. „Умыселъ тут былъ другой“: галичане потрібні йому тільки як реклама перед виборами, як живий міст, по якому націоналісти пішли б до Думи, як мотузочка, щоб зв'язати добре таки розтрушене націоналістичне колесо.

Дарма, що мотузочка гнила і нічого нею не зв'яжеш—націоналістам треба лиш удавати, що нею що-небудь можна зв'язати. На їхній вік стане наївних, недогадливих людей, що не розбіратимуть справи й гучно плескатимуть не до речі виставленому політичному маскарадові.

XIII. Для хатнього вжитку *).

Не вдовольнившись мизерними лаврами на з'їзді об'єднаного дворянства, Пуришкевич свою промову про періодичну пресу ще раз проказав у Державній Думі. Звичайно, тут репутація бесарабського депутата така вже твердо установлена, що лаври знов посипались на його голову — з правих лавок, од товаришів промовця. Та як їм було не піддержати товариша, коли в його промові лунали такі любі кожному патріотичному серцю слова, як субсидія та репресія,—субсидія, певна річ, патріотам і репресія на всіх инших. За цими милими словами не вгляділи товариші Пуришкевича, що та картина, яку змалював він, нічого їм доброго не віщує, що

*) „Рада“ ч. 62.

сам ватажок непримиренного чорносотенства їм, діячам правого табору, видав таке свідоцтво розумового вбожества, яке могло б на невеселі думки навести трохи міцніші голови. Певна річ, ніяких таких думок у чорні голови не навінулось і Пуришкевичева характеристика правої преси для них пропала дурно, а тим часом вона варта уваги, як посвідчення безперечно тямущої що-до цього людини. Ми обминемо те, що говорив Пуришкевич про поступову пресу: наклики до репресій така звичайна за наших часів річ, та й самими репресіями нікого не здивуєш. Цікаво може те тільки, що Пуришкевич накликáв до боротьби з поступовою пресою не тільки уряд, але й громадянство, — накликав, як зараз побачимо, сам ані трохи не вірячи в те, що його хтось послухає. Характеристика правої преси в устах ватажка правих це як найкраще доводить.

Пуришкевич вимагає для правої преси цілого дощa субсидій; йому мало того, що й тепер мало не вся права преса живе „на содержаніи", годуючись більш або менш темними грішми. Але разом він дає таку прикру, хоч і дуже виразну, характеристику тієї ж таки субсидованої преси, що мимоволі повстає питання—доки ж і на який власне кінець давати ті субсидії й чи не пропащі це гроші навіть з погляду самих же ідеологів правого руху? Урядова преса,—каже Пуришкевич,—коштує дорого і їй ніхто не вірить, бо народ скептично ставиться до „казенного слова" через якісь „одвічні забобони", Пуришкевичеві незрозумілі. Але чого не розуміють Пуришкевичі, те й мала дитина тямить. Людське слово, як і взагалі сфера духового життя, не підлягає умовам найму, і коли ми з пошаною можемо ставитись до наймита в сфері физичної праці, можемо вірити в його совістність і добру волю, то наймит друкованого слова нічого, крім огиди, не може до себе викликати. Субсидія не стане замісць жару щирого переконання, бо його за гроші не купити. Ось чому всяке казенне, холодне, видушене слово, на якому лежить тавро більшої

або меншої грошової ціни—шага ламаного не варто, ось чому нікого воно не пориває й крім призирства нічого за собою не веде більш. Наймит друкованого слова, який не до свого внутрішнього голосу прислухається, а до того, що йому наказують покупці, тим самим засуджує свою працю на пропаще, і ніякими скаргами тут не поможеш.

У такому становищі опинилась уся права преса. Тавро казенщини, а через те продажности, вбожества розумового, безталання з кожного погляду—занадто глибоко вибито на ній, щоб якось можна було це поправити. Пересвідчених правих органів нема зовсім: субсидія в тій чи иншій формі вбила до решти пересвідчення і наймити витіснили цілком щиро захоплених, ідейних людей.

Безперечно, єсть пересвідчені праві, але вони сами не можуть доступитись до преси за отими ласими до субсидій і через те дуже промітними людцями. Повна деморалізація, гегемонія наймитів, що нічого не мають святого в серці, запанувала в цій сфері. Це ми бачимо найкраще тоді, коли, не поділивши тих або инших милостей, починають свої „разоблаченія“ сами ж праві газети, одна одну обкладаючи такими колоритними епітетами й пікантними подробицями, яких сторонній людині не вигадати. Гидшої картини, нїж вони тоді малюють, не зможе намалювати й найгірший ворог їхній.

Але й по-за цим ще одна єсть об'єктивна причина, що руйнує праву пресу. Самим становищем друкованого слова преса становиться в лави ворогів усякого обмеження, отих самих репресій, що так привабливо, разом з субсидіями, бренять для патріотичного уха. Це ж логична нісенітниця—доводити друком про потребу обмеження друкованого слова, відповідати дрюком на друк. А тим часом російські непримиренні чорносотенці якось не завважають цього. Правда, иноді й вони не видержують і навіть яка-небудь „Гроза“ або „Свѣтъ“, буває, криком кричать проти обмеження друкованого слова. Але—характерно: кричать тільки тоді,

коли їх сучасний лад дошкулить, коли любі їм проти инших репресії випадком їх самих зачеплять. Яка ж ціна отаким крикам і хто на їх уважатиме, хто їм віри пойме?

Субсидія, з одного боку, шкурні інтереси, з другого—ось що вбило праву пресу, і незалежної правої преси не може бути. Не може бути й талановитої правої преси, бо звичайно талант не потребує субсидії й не піде в огидливе становище наймита друкованого слова. Продажна, безталанна, нещира—права преса не може нікого за собою вести. Ось через віщо вона сяк-так животіє тільки доти, доки живуть субсидії, ось через віщо ніякого впливу вона не має, ось через віщо саму огиду та призирство до себе викликає. Читачі у неї можуть бути, але їх так дуже обмаль, що не вистарчає їх на всіх охочих покористуватися з субсидії „письменників". І виходу з цього становища нема, бо права преса стоїть на позиції, яка в корені суперечить з природою й потребами друкованого слова, яка принципіяльно нехтує їх. Ну, й вони її нехтують.

Пуришкевич поцілив далі, ніж хотів. Репресія й субсидія, яких так прагне патріотичне серце, собі вибіраючи останню, а першу ворогам накидаючи—поцілили в його ж таки і вбили одразу патріотичну пресу, вбили на-віки. І даремна надія оживити трупа, та ще тією ж отрутою, що й довела до смерти... Звичайно: будуть праві люде — буде й права преса, але ціна її не варта того паперу, на якому друкуються праві видання. Це преса для хатнього вжитку (дійсне—„для домашняго обиходу") та ще хиба для демонстрації патріотичного почування—не більше.

XIV. Політичне хамство *).

Хоча лежачого й не б'ють, але Савенка й лежачого бить треба. Цей „богатырь слова и дѣла"

*) „Рада", ч. 241.

(в московському розумінні) вже пробує встати на рівні ноги, пробує удати з себе байдужного після того заслуженого присуду, яким заплямив його „русскій“ Київ. Мало того, забезпечивши собі „тылъ—на случай неудачи“, він прокрадається вже в Державну Думу „съ чернаго хода“, як виборний од землевласників київського повіту. І треба думати, що тим ходом він таки пролізе: там справді все вже забезпечено „на случай неудачи“.

Давно вже, навіть за підписом Савенка, не читали ми такої гидоти, як його останні „Думы и настроенія“. Розбитий, осоромлений, можна сказати, запльований привселюдно,—Савенко пробує привселюдно ж і обтертись, пробує гордо та пишно держати голову і навіть нападати на своїх політичних ворогів. Він, якому краще б хоч на цей час замовкнути, з нездержливою балакучістю Пеньонжки поясняє причини своєї невдачі й розголошує націоналістичні таємниці; він, що з гордим чолом виступав на зібраннях, пророкуючи перемогу чорної сили, тепер заявляє, що передбачав свою невдачу й виставляє себе неповинною жертвою „злобной еврейской печати“, яка страх „боїться“ (!), щоб він не пройшов до Думи; він, що благословляв, оправдував, а часто й починав препарацію совісти виборців—тепер обвинувачує в тому противну сторону... З-під брехливого пера зриваються один по одному огидні наклепи на виборчі комисії, що ніби під час виборів його, Севенкові, записки дерли й клали замісць їх інші... Ми не знаємо, кого думає усим цим одурити вибитий з політичного сідла добродій, бо ж нема у Київі людини, яка б на свої очі не бачила тих обставин, серед яких одбувались у нас вибори. Проте він, якому б краще замовкнути, не мовчить,—він пише, він вигадує небувале, він сіє обмову і наклеп, сподіваючись ще на забезпечений „тылъ“.

І цю позу так само легко зрозуміти, як і оповіщення петербургського клубу націоналістів,що раптом виступили з протестом проти уряду за теперішні

вибори. В своєму оповіщенні націоналісти пригадують урядові все, чого сами добивались: і „роз'яснення" виборців, і всякі утиски та „нажимы", і мобілізацію духовенства,—словом, усе, чим справедливо за останній час обурювалось сумління громадянства. Пригадують і нахваляються „вопіющими разоблаченіями" з думської трибуни, називаючи вибори однією з найчорніших сторінок в історії народнього заступництва. І як Савенко тільки по київських виборах зробивсь пророком що-до своєї власної персони, так само й петербургські націоналісти тільки по тих же виборах поробились протестантами на час. Вибори по городах показали, що ніяких зв'язків і ніякого впливу на народ націоналісти не мають, що безпосередній голос виборців, навіть у нашій специфичній атмосфері, одкидає з огидою кандидатуру націоналістів — і от оці покидьки силкуються прибрати на себе опозиційну личину. Далі по шляху політичного лицемірства, дурисвітства, хамства йти вже нікуди. Савенко, що забезпечує собі „тылъ на случай неуспѣха" голосами мобілізованого й тероризованаго духовенства, і націоналісти, що проти тієї мобілізації й терору так пізно нагадались протестувати—оце найкращі квіточки того „національного курса", що несе з собою тільки гнилизну, роспад та деморалізацію...

Ягідки ми ще побачимо. Побачимо їх і в четвертій Думі, з тим самим Савенком на чолі, що догадливо забезпечив собі „тылъ" і з тилу зайде таки до Думи, щоб бути там „представителемъ русскаго Кіева" (!), як без сорому хвалився вчора „Кіевлянинъ". Але ми певні, що ягідкам націоналізму недовго вже пишатись: вибори до четвертої Думи, чорної і безнадійної, все ж таки зробились для їх фатальними, і не поможе їм ні безмежне безстидство їхнє, ні таке саме хамство. „Грядущій Хам", на щастя, вже спіткнувся й розбив собі бездстидне чоло; лежачим Савенкам не встати вже. Цього нічим не замазати і не сховати...

XV. Ще одна ліквидація *).

Року божого 1906-го, в „часи поривів та надій“, з'їзд духовенства на Поділлі зробив між иншим був постанову, щоб у подільській семинарії (в Кам'янці) завести дві нові кафедри: історії України та Поділля й історії українського письменства. І такі то чудні часи були, що навіть св. синод на такій „сепаратистичній“ постанові не затнувся й дав свою на це згоду. Українські науки мав викладати лектор, обраний на спеціяльно призначеному конкурсі; на науки призначалося 4 години на тиждень у двох вищих класах. Лишалось тільки роспочати науку, але... тут почалась „історія“, яка закінчилась цими днями новою резолюцією синода, що знищила попередню.

Дозвіл на українські науки в подільській семинарії дано на початку року 1908; здавалось би, семинарське начальство повинно було зараз же й росписати той конкурс, щоб знайти відповідного лектора. Але начальство про це й не подумало навіть, порішивши всю справу перевести „домашнимъ способомъ“, тобто силами власного вчительського персоналу **). „Истинно-русскій“ молдаванин, архимандрит Севастиян Вести, що стояв тоді на чолі семинарії й попереду ще вславився рапортами на єп. Парфенія за „сепаратизм“ (архиєрея через це переведено до Тули), зразу ж виявив себе завзятим ворогом українських наук і не робив ніяких заходів на те, щоб дозвіл синода перевести в життя. Правда, спершу де хто з семинарських учителів „цілив“ на нові кафедри, бо чому ж не заробити зайву копійчину хоча б і на сепаратизмі? —але що́ то були за претенденти, видко з тих розмов на українські теми, які вони провадили з семинаристами. „Вы что̀ думали—что съ вами будутъ б а л а к а т ь?!... Ну, не надѣйтесь“,—гово-

*) „Рада“, ч. 145.
**) „Рада“, 1908, ч. 117; „Слово“, ч. 20.

рив семінаристам учитель-історик, кандидат на історію України; другий претендент, мабуть на історію українського письменства, доводив, що української мови нема, а „есть только искаженное русское нарѣчіе, есть только противний жаргонъ, извѣстный южный акцентъ“ *). Нема чого дивуватись, що семінаристи хоча й нагадували про своє право слухати рідної історії та письменства, але так таки й не діждалися того, і їхнє право зразу ж обернулося в голе право, якого вони не могли ніяк використати. Торік, як знаємо, до синоду послано було заяву за підписом 513 семінаристів, тобто всієї семінарії, щоб нарешті семінарське начальство справило свою повинність і завело українські науки для семінаристів. Синод цими днями відповів тим, що скасував свою попередню постанову **). Мабуть у звязку з новим поглядом синода була й та архиєрейська „бесѣда“ з семінаристами, про яку недавно подано було звістку в „Раді“: „Любити український народ і мову треба“,—так почав „его преосвященство“, ну а скінчив, звісно, „сепаратизмом“ та ще архипастирською порадою закинути оту мову, яку треба любити ***). Така одбулась „історія“ з українськими історіями в подільській семінарії!

Ліквидація справи в синоді не прийшла несподівано для українського громадянства. Вже з того, як зразу ж поставилось до справи місцеве начальство, можна було вгадати, що иншого кінця вона й не матиме, і вже чотирі роки тому в українській пресі це було зазначено зовсім виразно. „Дозвіл той, досить несподіваний,—писав я в „Раді“ ж таки,—викликав і здивування, і навіть у деяких кругах свого роду піетизм до „вѣдомства“, що, здавалось, знехтувало всі попередні традиції безоглядного обрусительства і ступило ніби на новий шлях

*) „Рада“, 1908, ч. 137.
**) „Кіевск. Мысль“, 1912, ч. 173.
***) „Рада“, 1912, ч. 141.

що-до українства. Правда, я особисто дивився на ці заходи дуже скептично, бо в них не видко було ні системи, ні навіть справжньої прихильности до справи. Просто якимсь випадком усе те сталося, просто якась хвиля така наскочила, а відомо, що всякі випадкові справи так само випадково й руйнуються, як випадково повстають: набіжить инша хвиля і знесе те, що попередня принесла".

Ця инша хвиля вже, як бачимо, набігла й одібрала у подільських семинаристів те право, яким вони могли тішитись, та якого не могли здійснити. І що-до цього, то я знов можу тільки ще раз проказати те, що вже писав у цитованій допіру статті.

„Практично такий финал справи найдужче торкається подільської духовної молоді, що мала почути в школі рідне слово, але цим разом його, очевидно, не почує. І ми не хотіли б, щоб це одбилось апатією на ній. Навпаки,—знаючи, що бюрократична ласка норовистим конем їздить, українська молодь нехай на ту ласку ніколи ніяких надій і не покладає, а тільки на саму себе та на свої власні сили й гаряче бажання приготовити з себе щирих, користних діячів для рідного краю. Семинарське начальство, напр., постановило справу провадити „домашнимъ способомъ",—ну, то нехай собі й провадить для себе. Молодь може знайти инші способи, щоб задовольнити свій голод що-до науки про рідний край. Ті инші способи випробувано вже й загартовано в обставинах нашого попереднього життя, і вони давали досі деякі результати, коли навіть про „домашні способи" й чутки не було. Молодь самотужки, власними силами повинна взяти те, чого їй не дають у школі, повинна виучувати життя рідного народу, спізнавати потреби його, пережити їх у власній душі, зжитися з ними й приготовити з себе справжніх сівачів добра і правди на рідному грунті. І коли сучасна школа не хоче допомогти в цьому молоді, то нічого тут допомоги тієї й шукати. Не тільки

світа, що у вікні,—то нехай же молодь сама попробує пошукати і взяти того світу, що ясно сяє по-за віконням сучасної бюрократичної школи. І хоч би як ця школа захожувалась із своїми „домашними способами“, а того світу пригасити вона не здолає, як і по сей день не здолала вбити серед молоді цікавість до свого рідного і потяг до справжньої науки. Самоосвітою задовольняла наша молодь той потяг досі, самоосвіта лишається їй і на далі, щоб непокаліченими вийти з мурів школи на широке поле життя й діяльности на користь рідному краєві“ *).

До цього додам хиба, що засобів до самоосвіти української тепер далеко більше, а ніж чотирі роки тому було.

XVI. Перша ластівка **).

На Холмщині, з якої зроблено вже нову губернію, з самого початку виникає питання про мову по всяких публічних установах. Виникло воно, як знають наші читачі, й серед духовенства з приводу того, якою мовою одправляти додаткову службу божу по католицьких костьолах там, де людність говорить не польською, а українською мовою. З благословення св.синоду зібралась нарада з о.о. місіонерів. радилась довго й палко, і нарешті врадила: понеже завести українську мову значило б велику небезпеку вчинити „русскому дѣлу“ на Холмщині, то правити службу божу по костьолах треба тільки російською мовою. А небезпека була б, на думку о.о. місіонерів, така: насамперед завести українську мову значило б „легалізувати (!) її, дати їй „право гражданства“ й католицькі костьоли зробити розсадником „українського сепаратизму“; друге, по католицьких духовних семинаріях треба було б

*) „Рада“, 1908, ч. 141.
**) „Рада“, ч. 131.

зараз же завести науку української мови, церковного письменства, то-що; нарешті—і це найважніше—коли по костьолах правитимуть службу рідною мовою, то ввесь народ і піде до костьолів, тобто покине православіє й повернеться на католицтво. І от із цих „понеже“ й повстала ота мудра революція, яку переказано вище.

Коли націоналісти складали свій проект відокромлення Холмщини та обороняли його в Думі, то найпершою причиною цього виставляли вони боротьбу з полонизацією—хто казав: „русскаго“, хто обмежувався терміном „простий“ — народу. Для багатьох це було навіть принадно в теорії. І от раптом на практиці перша ж ластівка тієї боротьби з полонизацією обернулася на боротьбу з... українством того самого „русскаго“, чи „простого“ народу, за-для якого всю реформу ніби-то заведено. „Несподіваний финал“—сказав би дехто, але власне він був дуже сподіваний, і українська преса вже давно пророкувала це, — ще тоді, коли залунали були перші голоси про відокромлення Холмщини. Инакше й не могло бути.

Хоча націоналістам з язика не сходили всякі більш-менш гучні слова про народ, але зразу було видно, що не піклування про справжні інтереси реального народу на Холмщині викликало й перевело справу відокромлення Холмщини. Опріч бажання зробити на прикрість полякам, замішалося тут оте саме „русское дѣло“, що й тепер усю справу повернуло чудним способом на боротьбу з національною істотою того самого народу, за-для добра якого ніби-то зроблено реформу. „Русское дѣло“—значить хай же всі будуть як корінна людність центральної Росії, хай позбудуться своїх національних ознак, забудуть мову батьківську й звичаї.

В такому вигляді „русское дѣло“ однаково вороже й до поляків, і до тих, кого поляки силкувались полонизувати; і до католиків, і до тих, кого вони до католицтва затягали. В такому виключному розумінні „русское дѣло“ шкодливе для самого

навіть „русскаго дѣла“. Несучи всюди ворожнечу, воно нікому пільги та супокою не дає.

Але оце „русское дѣло“ в такому розумінні само ж і засуджує себе на руїну. Власне оце, може не зовсім сміливо, але цілком виразно промайнуло і в аргументації о.о. місіонерів. Пригадаймо тільки їхні страхи, що служба божа по українському ввесь народ занадить до костьола та католицтва,—хиба ж це не одверте признання свого безсилля і навпаки сили того, хто вживатиме рідної народові мови? Тільки покалічені почуття й логика можуть навести на думку, щоб зректися тієї сили, що дає рідна мова; тільки безмежне засліплення національне може, признавши силу за рідною мовою, скінчити на її нехтуванні. Таке засліплення ще можна було б зрозуміти, як би воно несвідоме було, але в цьому разі навіть і такого виправдування немає. О.о. місіонери добре розуміють силу й вагу рідного слова— і свідомо йдуть проти його, свідомо будуються на фантомі „русскаго дѣла“ й цим самим і його тягнуть на дно за собою.

Очевидно, не той хто свідомо руйнує і своє власне діло, може вийти переможцем у боротьбі. Вийде той, хто реальний, конкретний народ зрозуміє, на його обіпреться й для його працюватиме. На це нездатні ні полонизатори, ні русификатори, і повинен хтось третій прийти, хто це зробить. Усе питання тільки в тому, коли той третій прийде.

XVII. Ще одна пересторога *).

Серед усяких виборчих звісток недавно в нашій газеті надруковано було коротеньке, але промовисте повідомлення з Холмщини,—з тієї самої Холмщини, яку російські націоналісти мають за „истинно-русскую землю“. Скрізь на виборах там проходять тепер ксьондзи і католики, а це знаменує

*) „Рада“. ч. 230.

разом і польську народність, хоча повну волю на виборах мають сами чорносотенні російські круги з православним „брацтвом“ на чолі. Навіть по тих гминах, де більшість належить православним, і там обірають католиків або „упорствующих“, за яких дає голоси свої й православна людність. Не помагає ніяка агитація та примус адміністративний, і голос людности рішуче висловлюється проти національстичних заходів.

Не чого иншого й треба було сподіватися, і в таких наслідках виборів маємо грізну й голосну перестерогу проти тієї політики, що панує здавна, а тепер ще більш розгорнулася на Холмщині. Тут виростає тільки те насіння, що довгий час сіяла обрусительна політика, яка не визнавала ні української національности, ні уніятської віри, і тим самим „упорствующихъ русскихъ и православныхъ“ гнала й жене до польської національности та католицької віри. Нація гартує свою відпорну силу й обстоює за свою національність тільки тоді, коли ніщо не стоїть на перешкоді до її національної самосвідомости, коли вона має змогу пізнати, хто вона й чим од своїх сусідів одрізняється. Коли цього нема, коли в ній силоміць нищать духа живого, коли з неї виймають її національну душу, то така нація легко стає жертвою,—але не того, хто над нею такі болючі операції робить, а когось иншого, хто впливає більш лагідними й людяними способами. Це як-раз і бачимо тепер на Холмщині,

Як відомо, за польських часів Холмщина разом з цілою Україною оборонила і своє національне добро, і свою віру православну, „благочестіє“. Панування російської бюрократії призвело до того, що „благочестіє“ поступилося перед унією. Але й цього здалось мало і тепер робиться усе, щоб попхнути українську частину Холмщини ще далі по тому шляху, на якому доведеться порізнитися їй з усією Україною. Силоміць перечисляють, на папері звісно, уніятів у православіє, а далі, коли виникло „упорство“, то заходами проти

„упорствующихъ“, гнітом на українство, обрусительною політикою так зогиджено все те, що народ уперто одвертається й од „русскости“ й од православія. І коли приходить теж пригнічений польський ксьондз з єдиною зброєю—словом, здебільшого рідним словом, то щò ж дивного, що темний, задурений, приголомшений холмщак іде туди, звідки він хоч раз на віку чує оте людське слово, а не начальственний крик? З його увесь час пильно виїдали душу, а тепер дивуються, що він стає жертвою душехватів, які вміють заговорити до його по-людському!...

Робиться таким чином те, що повинно робитися; зростає те, що посіяли Євлогії з Бобринськими. Денаціоналізаторська російська політика з кожним роком зменшує і зменшуватиме число українців на Холмщині і збільшуватиме натомісць польську людність, женучи воду на млин тих, проти кого ту політику ніби направлено. Ще кілька часу такої „патріотичної роботи“—і Холмщина зазнає такої величезної шкоди, що хто зна як її й надолужити. І ніякісенької надії нема на те, щоб схаменулися нарешті аранжери обрусительної політики й припинили свої руїнницькі заходи. Напевне мине без сліду й ця нова пересторога, хиба що нові викличе репресії, та вони тільки сприятимуть тому лихоліттю, під гнітом якого стогне Холмщина. І ми не знаємо, чи буде коли каяття за таку політику, але що вороття обрусителям не буде—то вже певно...

За освіту.

І. „Вони не просять“... *)

Старе, як світ, питання про те—„чого навчати й як навчати“, себто про зміст шкільної науки та мову в школі, давно вже вирішила педагогична наука. В-останнє, може, надзвичайно просто і рельєфно поставив був це питання Л. Толстой у своїх педагогичних працях і з того часу воно, принаймні в теорії, вже не викликало жадних суперечок. Кожне згодиться, що школа повинна готувати школярів до життя, виховувати їх на свідомих громадян рідного краю та добрих працьовників на користь рідного народу. І з цього погляду поставлене вгорі питання треба вважати за дуже просте, що однєї тільки відповіді й може вимагати. Зміст шкільної науки треба пристосувати до життя, до його вимаганнів,—тобто в першу чергу подавати учням відомости про ті обставини, з якими стріватимуться вони в самому житті—це раз. Друге—відомости ці повинно подавати учням їхньою мовою, зрозумілою їм до найдрібніших одтінків. У цих двох основних нормах лежать у зародку всі вимагання справжньої, на досвіді й розумі заснованої, педагогики; тут, скажемо словами євангелії, „весь законъ и пророцы“ педагогичної справи. Од відомого до невідомого—оце той шлях, що

*) „Світло“, кн. IV.

ним повинна йти наука в школі; це корінний принцип освіти й виховання, аксіома шкільного життя за наших часів.

Але—дивна річ: питання, добре в теорії, стає дуже заплутаним на практиці; непохитне в основних тезах—цілком знехтувано в дійсному житті; безперечне в коротенькій формуловці потягає за собою палкі змагання, скоро ми попробуємо показати справжній зміст отих певнісеньких, здавалося б, формул. Через отаку дивовижну річ виходить, що вся справа виховання в сьогочасній школі стоїть власне на забутті, на нехтуванні основних норм педагогичної науки та елементарних вимаганнів доброго розуму. Виходить, що вчимо ми зовсім не того, чого треба, і не так, як повинно вчити, що з школи робимо не підготовчий етап до життя, а важкий обов'язок, нудний додаток до майбутньої професії, місце для фабрикації дипломів, до вигіднішої кар'єри потрібних. Виходить, що школа стоїть у коренній суперечці, в незрозумілій якійсь ворожнечі до живого життя, котрому служити повинна.

Та коли зазначеним гріхом винна вся взагалі сьогочасна школа, то яким же гріхом винна буде та школа, що ставить собі цілком чужу для освіти й виховання мету: школа, що пробує, як мовляв недавно по щирости один з архиєреїв у Державній Раді, „обрусить и оправославить" школярів,—одно слово, школа серед так званої „инородческої" людности. Тут школа починає вже не з забуття основних норм педагогики, а з одвертої боротьби проти їх; тут вона не тільки не навчає того, що треба, і так, як повинно, а навпаки—вчить непотрібного і негодящими способами. Тут шкода од неї вже не сама пасивна—що вона не дає потрібних відомостей, а й активна, бо вона силкується вирвати з свідомости учнів усі сліди й коріння життя за-для сторонньої, наперед поставленої мети. Обрусительна школа—це таке тяжке й усякому тепер відоме лихо, що про неї нема чого й розво-

дитись широко. Тим-то не говоритиму тут про загальну систему, а перейду просто до одного з виявків її, найбільш може тепер пекучого, хоч і найбільш, через якусь гірку іронію долі, знехтуваного й забутого. Мова буде про українську школу, до того ж не так народню, як середню й вищу.

Українці, яких живе в межах Російської держави близько 30 милійонів чоловіка, тільки недавно заслужили в офіціяльних сферах рангу „инородців“ *). Що ж до практики, то раз-у-раз були вони в цьому одіозному становищі, і навіть культурна наша діяльність, мовляв другий офіціяльний документ недавнього часу, „съ точки зрѣнія русской государственной власти представляется крайне нежелательной и противорѣчитъ тѣмъ начинаніямъ, которыя правительство проводитъ по отношенію къ бывшей Украинѣ“ **). Цілком натуральні виходять з такого погляду ті обрусительні експерименти, котрі завжде тяжіли і, на жаль, до сього часу тяжать над українським народом. Серед урядових заходів для обрусіння „коренного русскаго населенія“, як люблять говорити при бучних оказіях урядові й близькі до них громадські сфери, школа на всіх її ступінях завжде стояла на першому місці. Збудована по типу казарменного „єдинообразія“, школа по всій Росії, звичайно й на Україні, ставила собі мету, що з освітою й вихованням нічого спільного не має. Не згадуючи вже про мову, з школи скрізь і всюди виганялось усе, що нагадувало про ріжнородний національний склад людности в Росії, все, що могло викликати й зміцнити любов до свого рідного, що могло подіяти на почування учнів, підіймаючи їхню свідомість національну, що сприяло культурним інтересам місцевої людности. За-для любови до далекого витрав-

*) Циркуляр міністра внутрішніх справ, з початку місяця лютого 1910 р.,—див. „Кіевскія Вѣсти“, 1910, № 36.

**) Рапорт міністра вн. справ до сената з приводу заборони в Москві товариства „Українська Хата“,—див. „Рада“ 1911, № 52.

лювано любов до близького; за-для абстрактної єдности нехтувано конкретними одмінами, що мають таку вагу велику в справжньому, не-бумажному житті. Наслідки такої політики ми знаємо,— це надзвичайна одсталість українського народу, культурне здичавіння, рецидив безграмотности й инші такі з'явища, занадто відомі людям ознайомленим із справжнім становищем просвітньої справи на Україні. Народ наш двічі безграмотний: „раз через те, що йому нічого не говорять літери; вдруге через те, що аж до недавнього часу книга його рідною мовою була заборонена, і навіть тому, хто вмів розбірати літери, книга зоставалась німою або недорікою, бо була чужомовна" *). Нема чого дододавати до цього, що в школі рідна книга й досі річ заборонена.

Не говоритиму докладно про народню школу на Україні, бо питання це вже досить розроблено і в загальному і в спеціяльному письменстві **), і досить широко відоме воно й серед громадянства, дякувати тим статтям, ще з'являлися в пресі. Цій ж таки справі присвячена й „Объяснительная записка" до законопроекта про науку рідною мовою в народніх школах на Україні, внесеного навіть у третю Державну Думу. Записка ота в загальних рисах дає всі важніші докази за українську мову в народній школі. Тим-то розглянемо тут саме питання про потребу українизації середньої та вищої школи, беручи в основу ті самі безперечні підвалини педагогичної науки, що сформуловано в питаннях, чого навчати й як навчати повинна школа.

Як відомо, українські домагання в сфері середньої й вищої освіти зводяться власне до того, щоб на Україні середня й вища школа знайомила учнів з минулим і сучасним життям українського

*) Б. Грінченко—Перед широким світом. Київ, 1907 стор. VIII.

**) Б. Грінченко—На безпросвѣтномъ пути. Київ, 1912.

народу,—тобто, з його історією, письменством та мовою, з географією рідної землі й її економичним становищем. Це мінімальна програма, якої можна вимагати й од теперішньої вже школи, єдино на підставі права кожного народу одбірати в школі відомости найбільш йому потрібні і в найбільш йому зрозумілій формі. Головніші докази, на яких оперто ці домагання що-до середньої й вищої школи, можна звести до таких-от мотивів.

1. За ідеальний тип школи треба вважати такий, коли освіта шкільна на усьому її протязі становить ряд східців, що один із одного, дальший із попереднього, розвиваються. Обіймаючи певний цикл закінчених наук, кожен вищий східець повинен натурально і консеквентно виходити з попереднього і з свого боку бути підставою для дальшого. З цього погляду, скоро ми пристанемо на істнування нижчої, народньої, української школи, то повинні будемо пристати й на природне по тому право людей здобувати дальшу освіту й довершати її рідною мовою, коли вже почали нею вчитись.

2. Величезна більшість тих, хто вчиться в середніх та вищих школах на Україні, тут же й лишається до віку, раз-у-раз стріваючись з околишнім народом і через службові обов'язки, і в приватному житті. Школа через те повинна дати їм добру підготовку до цих щоденних з народом зносин — тих зносин, в яких йому тепер призначено саму страдницьку ролю—служити за об'єкт вільного і невільного, свідомого й несвідомого обрусительства. Надто особливу звернути треба увагу на становище вчителів у народніх школах. Як що признати за українським народом право на національну народню школу, то ті, хто по тих школах учать, конче мусять знати ту мову, якою їм треба буде вчити, і той народ, якого дітей вони вестимуть до світла. З другого боку, щоб приготувати вчителів для українських наук у середніх школах, треба тих наук добре вчити й по вищих школах.

3. Одірвана від народу середня та вища школа одриває від його й тих, хто в ній здобуває освіту. Нігде може нема такої прірви між народом та інтелігенцією, як на Україні; нігде ота прірва не виявляється в таких ганебних формах призирства до „мужика“, до його мови, життя та потреб, як тут. Коли школа говорить про далеке замісць близького, про абстрактне замісць конкретного, то тим дуже шкодливо повинна діяти на психику учнів, бо привчає їх до абстрактних форм думки, бо нищить свідомість живої дійсности й чуття до дійсне насущних потреб. Єдиним засобом, щоб запобігти лихові од звички до абстрагування, й може бути знов же знайомість із тим народом, серед якого доведеться все-таки жити, його минулого й сьогочасного, його мови й письменства, як і взагалі усього його матеріяльного та духового життя і творчости*).

Коли вже не згадувати навіть про потреби самої науки, то оце ті педагогичні, практичні й ідеальні мотиви, що промовляють за навчання по середніх та вищих школах на Україні української історії, письменства, мови, географії й економичних стосунків. Скоро ми признаємо неминучу потребу народньої школи рідною для народу мовою, то тим самим повинні будемо признати і всі консеквенції, тобто таку ж неминучу потребу національної школи на всіх східцях освіти. Хто *а* сказав, той мусить сказати й *б*. З зерна народньої школи виростає дерево середньої й вищої освіти. Тісні зв'язки між народньою школою й дальшими ступінями освіти давно вже завважила і сформулувала навіть російська література. Досить відомий у 70-х роках російський письменник Юзов-Каблиць у своїй праці „Интеллигенція и народъ въ общественной жизни Россіи“ дуже влучно показав був оті зв'язки

*) Докладне мотивування справи з наукового боку можна знайти в книзі проф. М. Грушевського „Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ“, СПБ. 1907,—особливо в статті „Вопросъ объ украинскихъ каѳедрахъ и нужды украинской науки“.

і, певна річ, його слова не тільки не втратили своєї ваги тепер, але ще більшої набули, бо — з одного боку—освіта тепер більш поширилась, а з другого — і саме українство займає далеко дужчі позиції, нїж тридцять років тому. Життя теж не раз пробувало подати коректив до теперішніх порядків що-до середньої й вищої освіти на Україні. З числених фактів далекого і близького минулого нагадаю тут найбільш визначні.

Ще в 60 роках заснував був, за славного Пирогова, його помішник Тулов „Временную педагогическую школу“ в Київі, і вона стала на єдино правдиву путь, бо дбала про виховання таких учителів, які знали б той народ, серед котрого їм належало працювати. Тим то згадана школа не цуралась української мови, історії й письменства і навіть почала була дбати про підручники для українських шкіл. На жаль, усі заходи Пирогова загинули разом з тим, як він покинув попечительство в Київі, та й сама педагогична школа пробула на світі дуже не довго. Потім настала реакція і це, певна річ, не сприяло новим спробам українизації школи і з ними, поминувши деякі земські постанови та резолюції відомих „комитетовъ о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности“, ми стрінемось аж тоді, коли вже розв'язані стали руки й язики. Року 1905 опубліковано відому „Записку о нуждахъ украинской школы“, що вперше цілком виразно зазначила зв'язки між народньою школою та середньою й вищою. Р. 1906 принципи „Записки“ подекуди й на практиці справдились. Не спиняючись на спробах завести українські науки по гимназіях (у Київі, Одесі, Кам'янці), нагадаю недавню заяву, за 513 підписами, подільських семинаристів про те, щоб довести нарешті до діла дозвіл синода на викладання в семинарії українських наук *). Далеко ширше позначився рух до українизації у вищій школі, тим то варто згадати про його докладніше.

*) „Рада“, 1911, № 255.

Року 1906 на Україні проміж студентством залунав заклик до націоналізації вищої школи, щоб наблизити її до місцевого життя, потреб та інтересів. Київському університету належав почин справи, але на його щиро озвалось студентство й двох инших на території України університетів— харьківського та новоросійського. 16 жовтня 1906 р. в київському університеті одбулось велелюдне зібрання, що обміркувало справу українських кафедр і подало потім раді професорів свої резолюції та докладно мотивовану записку, яку підписало 1430 студентів. У записці зазначено, що ще р. 1905 українське громадянство і студентство домагались заснування по всіх університетах на Україні кафедр української мови, письменства й історії (на історично-филологичному факультеті) та українського права в зв'язку з одмінами економичних стосунків на Україні (на юридичному) Професорські ради деяких університетів, напр. новоросійського, поставились тоді були до такого домагання цілком прихильно. Зазначивши це й розглянувши докладно всі аргументи проти українознавства серед університетських наук, записка наприкінці висловлює певні надії, що рада університетська з свого боку не занехає справи, підтримавши всестудентське домагання й усіх заходів уживши, щоб довести його до щасливого кінця *).

Надії ці не справдились. Ради професорські, взагалі кажучи, ніби не дочули того голоса життя, що промовляв цим разом устами молоді. Тільки поодинокі люде з професорської корпорації озвались на той заклик. Року 1907 у всіх трьох університетах на Україні оповіщено курси українознавства: в харьківському університеті проф. Сумцова, в новоросійському пр.-доц. О. Грушевського і в київському — професорів Лободи й Перетца; два перші навіть і читали свої курси українською мовою. Ця спроба українських курсів серед сту-

*) Записку київських студентів надруковано в „Раді" 1906 р., ч. 64.

дентства мала чималий успіх, та міністерство народньої освіти поспішилось ліквідувати справу. На другий вже рік, через „незалежні обставини“, українськи курси зникли з університетського обрію. Але хоча надії студентства на піддержку професури й не справдились, то допомога й спочуття прийшли з иншого боку. Резолюція київських студентів збудила живий одгомін серед усів шарів української людности, од інтелігенції до селянства й робітників, що тисячами прилучали свої підписи до вимагання студентів. В усіх київських газетах, особливо в „Раді“ кінця 1906 й початку 1907 р. р., знаходимо силу листів та заяв із спочуттям студентам у їхній боротьбі за наближення університетської науки до життя. За малу годину число підписів, що найменше, перейшло поважну цифру 10.000 *).

Цей епізод минувсь непомітно під час затяжної громадської боротьби, а тим часом він має величезне принципіяльне значіння. Він наочно показує, скільки правди у відомому виклику одного третєдумця під час обмірковування шкільного законопроекта про українців—„они не просятъ“ (національної школи). Так, вони не просять... Але, як показує зазначений допіру епізод, вони в и м а г а ю т ь своєї національної школи. І ледві чи можна не вірити, що вимагання це, і у нас і в Галичині, раніше чи пізніше, а таки справдиться, як і кожне вимагання, що за підставу саме життя має та його непохитні закони...

II. З новим роком... **)

Справи народньої освіти на Україні, як шкільної так і по зашкільної, не розв‘язав і минулий рік, як і цілий ряд його попередників. Не розв‘язав так, як повинно було розв‘язати, вважаючи на найпершу потребу народню—мати власну школу

*) „Рада“ 1907, ч. 155.
**) „Світло“ кн. V.

і змістом і формою, зрозумілу, близьку й дорогу народові,—ту школу, яка не стояла б осторонь од народнього життя, а органично входила в його, зв'язана була б усіма сторонами з ним і, беручи з життя собі живущі соки, в свою чергу йому б з лихвою повертала—знаннями, в житті потрібними, та вихованням людей на добрих і користних громадян свого краю. Такої школи ми не маємо, ще навіть не світає на неї; не маємо й надії, що швидко те бажання наше—справжня народня школа на Україні—справдиться. Проте все ж таки, вітаючи читачів наших з новим роком, думаємо, що й їхні найщиріші бажання вимовимо, коли побажаємо всім нам нової школи в новому році.

І хоч який стоїть невідповідний на такі справи час, але наше бажання не здається нам утопією, чимсь абсолютно неможливим. Ми знаємо, як ставляться до української школи ті, од кого залежить тепер справа; ми тямимо, що ні з чим не борються вони так, як з вимаганням української школи; нам відомо безліч фактів, коли за саме спочуття ідеї української школи терпіли люди кару. За того загального походу проти українства, що виявився особливо на протязі останнього року, инакше звичайно й не могло бути. Де сама належність до українства, сама любов до рідного й близького кваліфикується за злочинство—там і мови не може бути про те, щоб вимагання української школи увійшло зараз же в життя. Це так натурально, це мусить бути... І все ж таки—бажаємо нової школи в новому році і певні, що коли не 1912 рік, то один з його наступників таки принесе нам цю справді таки „благую вість" для всього українського народу.

Все йде, все минає... Все минеться, одна правда останеться... А що може бути безперечнішою правдою над те, що народ повинен одбірати в школі ті знаття, яких йому найбільш треба, і в такій формі, яка найдужче йому зрозуміла, найлекше задовольняє його потяг до світла? Хоч би

яка непопулярна була ця правда, але знищити її неможливо, і боротьба за освіту раз-у-раз була й буде боротьбою за національну форму її, що єдина тільки може задовольняти народні маси. Дайте народові змогу самому вибірати—і не може бути й мови про те, що́ саме він вибере, до чого кінець-кінцем дійде, хоч би як запаморочили йому голову всякими сторонніми думками та спокусами. Навіть коли несвідомій людині поставити руба питання—якої нам треба школи, то вона не зможе одкинути того найпершого в справах освіти вимагання—щоб школа була рідна народові, зрозумілива йому й задовольняла найперші вимагання освіти й виховання. На Україні школа иншою не може бути, як українською. І або вона такою буде, або не буде зовсім справжньою школою й замісць світла освіти сіятиме чад півзнання та шкодливого виховання на покручів та байдужних до всього людей. І хоч би як тепер повставали проти цієї правди ті, хто силу має над школою, але... „все минеться, одна правда останеться“, і та правда таки вийде на правду.

Коли? і чи можна сподіватися її в новому році?—про це не беремось пророкувати і навіть більше скажемо: в близькім часі нема надій сподіватися, щоб наше бажання справдилося. Але єсть ознаки, які показують, що ідея справжньої народньої школи не тільки не вмерла, а навіть здобуває все нових і нових прихильників. Яскраві ознаки цьому дав навіть минулий рік,—той самий безнадійний в історії питання про українську школу рік, що до практичної постановки справи навіть близько не підійшов. Читачі наші знають події з шкільного життя за минулий рік, бо свого часу була про них мова в нашому виданні, і ми тільки дещо тут нагадаємо. Як відомо, по всіх більших містах на Україні відбувалися минулого літа вчительські курси, а в Москві зібрався перший земський з'їзд у справах народньої освіти. Як з'їзд, так і особливо курси, складалися з людей, що стоять у

самому осередку народньої освіти, що сами працюють для неї й знають обставини своєї роботи з перводжерела її—з самого життя. Як же поставились ці люде до питання про українську школу? Не вважаючи на те, що загальний дух і на з'їзді, й на курсах не сприяв щирій та одвертій постановці справи, все-таки скрізь, де здіймалось питання про українську школу—воно знаходило велику до себе увагу, палких оборонців і кінець-кінцем приймалось одноголосно або величезною більшістю проти одиниць. На ці факти мало уваги звертають тепер, але безперечно, що вони ляжуть в основу питання, коли надійдуть кращі часи. Колективний присуд діячів народньої освіти, в першій лінії самих же вчителів народніх, показує, що не можна бути ворогом української школи, остаючись на грунті педагогичному, що питання в своїх нормальних обставинах розв'язується дуже легко й без суперечок великих. Це голос життя, який безперечно багато заважить коли взагалі до голосів життя почнуть уважніше прислухатися й з ними рахуватись.

І рано, чи пізно—а це мусить бути. Минеться боротьба проти народньої мови в народній школі, перейдуть оті страхи про якусь і для кого́сь од цього небезпеку та шкоду. Все це минеться і педагогична насамперед справа стане тільки перед педагогичним судом. І не можна ні на хвилину бути непевним що-до того, який присуд складе отой суд і винесе. Впадати в зневірря що-до цього—значило б не вірити в силу самого життя, що всі свої потреби мусить колись повною мірою задовольнити.

Отже ще раз бажаємо—щоб на довго не одкладався той правдивий і праведний суд і щоб новий ще рік ясно й виразно поставив питання про нову школу. Це був би перший ступінь до того, щоб справдились наші найперші бажання в справах народньої освіти, і цим тільки й можна покласти незрушимі підвалини під справді нову школу на Україні.

III. До побачення *).

Серед сумних пригод на полі нашого шкільництва кінчаємо ми другий рік нашого видання. Там „висока палата“ пробує припечатати надії на рідну, справді таки р і д н у нашому народові школу; там усякі практиканти всіма способами виганяють рідне слово з української школи; там з призирством говорять про „діялект Грушевського“, там навіть саму думку про рідну школу мають за шкодливу вигадку... Не слухають люде голосу життя й потреб народніх і силкуються зробити неможливе—чужою мовою сіяти „разумное, доброе, вѣчное“, опинаючись усіма силами проти єдино розумних вимаганнів правдивого виховання. Ніколи, здається, за останні роки не було ще такого густого мороку на нашому обрію, ніколи ще не гнітив він так боляче, як тепер. Здається, що над нашими часами, як над брамою Дантового пекла, в самому повітрі лунає мертвущий поклик—„облиш надію на-віки“. А облишити надію—чи ж не значить це скласти руки й пускатись на дно?..

Отже не зневіреним „прощайте“, а бадьорим „до побачення“ кінчаємо ми й останню книжку цього року. Кінчаємо так тому, що зовсім не думаємо ні складати рук, ні пускатись на дно, а сподіваємося ще довго зіходитись на дружню, товариську розмову з своїми читачами. Сподіваємось, що не тільки „перебудем пригодоньку“, як перебули вже безліч їх попереду, а таки прийдемо туди, куди йдемо разом з своїми читачами та прихильниками, разом з усім свідомим громадянством українським. На фронтоні того будинку, куди ми йдемо поки що нечисленною, зате дружною громадою, пишається простий, але величній у своїй простоті напис—„рідна школа“; і хоч як од нас далеко ще той будинок і хоч яка втома налягає на подорожніх на цьому шляху з безліччю пригод

*) „Світло“, кн. IX.

та перешкод, але таки єсть той будинок, і ніщо не одбере бажання дійти до його. З кожним ступінем усе близче ми до його підходимо і все виразніше зарисовуються—поки що в думках наших—контури того бажаного будинку. І коли б навіть ми склали руки і з утоми лягли на шляху, то й то справа не пропаща, то й то сам час своєю стихійною ходою наближав би нас до того величнього будинку рідної школи. Бо будинок той само життя будує і не має над ним сили людська примха. Колись батько козацький, старий Хмельницький, мовив: що людська рука створила, те і зруйнувати може. Ми обернемо це слово навпаки і скажемо: не може ніяка рука зруйнувати того, що саме життя витворило.

До таких незрушимих основ життя людського належить вимагання рідної школи. В теорії ми не знайдемо певне такої безглуздої людини, що повставала б проти цієї аксіоми педагогичної науки. Проте ми знаємо, що на практиці багато істнує народів, для яких, мовляв, законів не писано, яким не дають того, що всі уважають за справедливе, певне й нехибне діло. До таких народів належимо ми, українці. Навіть за кордоном, у Галичині, де українська школа пустила вже глибоко міцне коріння й має за собою десятиліття незбитої традиції, навіть там у боротьбі важкій доводиться здобувати кожну п'ядь до національної освіти, навіть там на кожному ступіні стрівають борців за рідну школу вороги, що силкуються поставити перетики на шляху життя. Саме тепер ми живемо в процесі боротьби, в результаті якої мусить вирости український університет. Мусить, бо не може не вирости. Боротьба за його йде, бо не може не йти,—так само як не може сонце спинитися в своєму невпинному ходові, як не може припинитись і закам'яніти цілком життя на світі. І саме оті вічні напади на нашу справу, оте каміння, що кидають нам вороги під ноги, оті ями, якими перекопують нам шлях—саме вони й доводять, що нашу справу

життя зродило й викликало на світ і воно ж таки й живить її та підтримує, наперекір усім перешкодам, усім заходам знищити її. І що дужчають перешкоди, то росте і завзяття, бо физичний закон каже, що акція зростає з реакцією й ніякій реакції не подужати певної себе життьової сили.

Вимагання рідної школи не може впасти ні перед якою реакцією. Не вважаючи ні на що, воно житиме в душі людській, бо само життя заложило його туди, бо ніхто не полізе у вікно, коли до послуг йому широко розчинено двері. Рідна мова в шкільній науці—це й є оті широко розчинені двері і ледве чи знайдете нормальну людину, що воліла б вікном лазити замісць того, щоб ходити дверима. Правда, багато у нас єсть таких, що сами пролізли в храм культури вікном і не тільки не дивуються з такого дивовижного способу, а охочі були б, узявши на замок двері, увесь світ до свого вікна підсадити. Та ще більше, незліченні маси, стоїть за порогом храма культури й у вікно вони не протовпляться. Вони або широкою хвилею увіллються в той храм крізь широко розчинені двері, або навіки остануться там, за порогом: не про них вузьке й тісне віконце. Але не може того бути, щоб на віки вічні лишити за порогом культури великі маси людскости, і двері мусять раніше чи пізніше податись,—мусять, хоча б ніхто не силкувавсь їх одчинити: просто під тиском тих милійонів, що стоять під дверима, своєї черги дожидаючи.

Тим швидче мусять вони одчинитись, коли не тільки з-надвору на їх напірають, а і з середини нехай і слабі руки поодиноких людей силкуються зняти важкі засуви. Нашим виданням, що світиться нехай навіть малим вогником, ми й робимо якраз оту роботу в середині, допомагаючи дверям до справжньої культури одчинитись швидче і ширше для тих милійонів, що перебувають поки-що там, за порогом правдивої освіти. Ми не переціннємо своєї праці, ми знаємо, що невеличка вона в загальній сумі національної роботи, що на біль-

шу ми й не спроможемось тепер своїми кволими руками й з нашими обмеженими засобами. Та знаємо ми й те, що невеличкою громадкою ми йдемо в такт з життям, що одним духом дихаємо з тими милійонами, які за дверима прагнуть правдивого світла, і своїми слабими руками прочищаємо їм шлях до своєї рідної школи, цієї справжньої основи й підвалини всього життя національного. І цього з нас досить, щоб не кидати своєї малої, проте все ж таки помічної праці, свого непомітного, проте конче потрібного діла.

Ми певні, що—працюватимемо ми, чи ні—а рідна школа на Україні буде. Але тим більша втіха моральна—почувати себе серед камінярів майбутньої великої будівлі, знати, що в ній і тобі належить хоч крихта користної роботи, що перед твоїми силкуваннями хоч на краплину подаються важко окуті й міцно зачинені двері. Тим то ми не складаємо рук, не кинемо свого діла; тим то знов кінчаємо педагогичний рік, промовляючи до своїх читачів і співробітників не сумне—„прощайте“, а бадьоре—„до побачення“.

До побачення після літа, після спочинку, коли всі шкільні працьовники свіжої набираються сили. З свіжою силою, з надією на відому вже нам допомогу наших читачів і прихильників роспочнемо ми знов свою малу, муравлину роботу—наближення того моменту, коли прийдемо до будинку з написом на фронтоні: „рідна школа“.

IV. Паперова гребля *).

Законопроект про початкову освіту, досить ретельно почищений уже в Державній Думі, став оце в цьому місяці перед судом російських „перів“ і, звичайно, вийшов звідти вже зовсім чистим і невинним, як немовлятко. Коли чого „шкодливого“ не доглянули в йому З-юньські законодавці, то Державна Рада знищила й ті маленькі недо-

*) „Світло“, кн. VIII.

гляди і сплодила таку з педагогичного погляду нісенітницю, яка варта, щоб заняти почесне місце серед законодатних покручів останнього часу. Особливу увагу в Державній Раді, як і треба було сподіватись, звернуло на себе питання про мову навчання в народній школі, і тут російська реакція випустила свої найкращі сили, як д. Дурново та наш же землячок,—з категорії тих, на яких ще Шевченко наліпив досить виразну етикетку...

Як відомо, думський законопроект до артикула про те, що наука в початкових школах повинна одбуватись державною мовою, зробив обмеження. Примітка до арт. 16-ого давала право в тих місцевостях, де людність не говорить московською мовою, перші два роки вести науку місцевою мовою, як що є нею письменство. Намагання, щоб з таких „письменних“ мов виключити українську й білоруську, в Думі провалилось і примітка лишилася в загальній редакції, яка допускала до шкільного вжитку й мови найбільше скривджених з національного погляду народів. Опріч того примітка до арт. 9-ого установляла, що в місцевостях „съ иноязычнымъ населеніемъ“ з дозволу шкільної ради можна тих, хто цього схоче, навчати також і місцевих мов. Тут виступив відомий д. Пихно і зробив додаток: „малорусское и бѣлорусское населеніе не считается иноязычнымъ“, инакше кажучи, що ні української, ні білоруської мови нема на світі. Дуже цікаво те, як д. Пихно доводив свою більш, нїж дивовижну вигадку,—тим то наведемо його слова в оригиналі, щоб не зопсувати перекладом.

Въ малороссійскомъ краѣ, а особенно въ пограничной съ нимъ Галичинѣ образовалось мнѣніе, что малорусское нарѣчіе представляетъ самостоятельный языкъ. Существуетъ стремленіе разрабатывать этотъ языкъ, какъ самостоятельный, въ наукѣ, литературѣ и законодательствѣ, и представители этого теченія называютъ этотъ языкъ языкомъ Украйны. Это стремленіе къ полному обособленію и самостоятельности языка связано съ политическимъ теченіемъ столь же зловреднымъ, какъ и безумнымъ *).

*) „Биржевыя Вѣдомости“, ч. 12880.

Ну, і так далі—аж поки рипучий віз д. Пихна таки благополучно докотивсь до заклику—заборонити науку такою страшною мовою й починати навчання зразу ж мовою російською. А щоб українцям не було на самоті сумно, то прилучено до їх за одним заходом ще й білорусів.

Проти цього знаменитого додатку повстав між иншим проф. Багалій, але повстав так невиразно, що не тільки нікого не переконав у Державній Раді (на це й надій, правда, не могло бути), але заплутав навіть і затемнив принципіяльну вагу питання. Замісць того, щоб поставити справу на цілий зріст, як неминуче вимагання педагогичне, як голос життя, д. Багалій почав доводити, що в глухих закутках на Україні не всюди розуміють московську мову й через те на перший рік треба дозволити, щоб учителі могли незрозумлі слова поясняти дітям по-українському. Не тільки Державна Рада одкинула цю поправку, але навіть орган д. Пихна, „Кіевлянинъ“, похвалив д. Багалія за його більш нїж скромні бажання, які зводились до того що, кажучи словами „Кіевлянина“, харьківський професор „отвергалъ необходимость или пользу обученія въ школахъ малорусскому нарѣчію“ *). Кінець-кінцем Державна Рада ухвалила, що на Україні та Білій-Русі наука в народніх школах повинна одбуватись російською мовою з першого ж року навчання. „Кіевлянинъ“ проспівав зараз же радісну хвалу Державній Раді та своєму хазяїнові, д. Пихнові.

Власне на оцій хвалі практично справа й обмежиться. І досі всякі циркуляри, явні й таємні накази начальства вимагали того ж самого, так само одкидали навіть ту малу поправку, яку обороняв д. Багалій. І проте... Знов стало треба аж спеціяльного нагаду про це в законі. Це вже одно показує, що справа фактично стоїть не зовсім так, як росписав київський професор, „весьма компетентный (!!)

*) „Кіевлянинъ“, ч. 104.

въ этомъ вопросѣ", і що завчасу либонь почав радіти „Кіевлянинъ." Не вважаючи на постанову „високої палати", ми все ж думаємо, що „земля таки крутиться"—що не обійтись без української й білоруської мови вчителям, коли вони справді схотять чогось навчити своїх школярів. Практика, очевидно, мусить сама, тихцем та помалу, як і досі, робити неминучу поправку, і поки всякі Пихни радітимуть з своїх дотепних вигадок, поки „Кіевлянини" співатимуть пісні переможні—час усе-таки вестиме справу до одного кінця: до того, що українські діти колись таки одбіратимуть освіту рідною мовою. Паперова гребля не здержить сили живого життя, хоч, певна річ, багато шкоди наробить та зайвих мук безневинним учителям та школярам. Тільки з погляду цих мук і треба оцінювати таку стару річ, як нова постанова Державної Ради, але ніяк не з того, щоб нею можна було на самкінець досягти чогось.

V. Кривенькою стежечкою *).

Недавно була в „Раді" надрукована звістка з Олександрії, на Херсонщині, що шкільна комисія при земській управі дозволила вчителям земських шкіл користуватися з „украинскаго нарѣчія". Звістка трохи невиразна; з неї виходить, що в першій групі ніби дозволено вживати рідної мови досить широко, а в старших тільки поясняти рідною мовою незрозумілі школярам російські слова й вирази. Але коли навіть так, то все ж постанова комисії при земській управі має чималу принципіяльну вагу в справі ширення освіти на Україні.

Коли глянути на справу з чисто практичного боку, то треба признати, що згадана постанова не дає власне нічогісенько нового. З давнього давна й по всіх школах на Україні кожний путящий і тямущий учитель уживав у школі „украинскаго нарѣчія",—уживав, бо мусів, бо инакше наука

*) „Рада", ч. 42.

його ні на що йшла і з величезними труднощами доводилось дуже малих наслідків доходити. Тільки безнадійні тупиці, що нічого живого не вносили й не здатні вносити в свою науку, могли додержувати отото домагання, щоб учити дітей чужою й незрозумілою мовою, калічити їм психику й тішитися з того, як діти, мов папуги, цілком механично й без розуміння, тарабанили яке-небудь: „на берегу пустынныхъ волнъ стоялъ онъ думъ великихъ полнъ“. Але треба сказати, що таких учителів, які свідомо йшли до школи з обрусительною метою, певне була раз-у-раз меншість. Та й то найзапальніших з-межи їх швидко навчало життя й підборкувало той запал і, про людське око додержуючи циркулярів, вони разом з тим мусіли потаєнці, ховаючись од начальства, говорити до дітей так, щоб ці розуміли їх. Одно слово—здебільшого по Україні був той порядок, який нарешті зважилась легалізувати земська управа в олександрійському повіті: школа вчила не російською й не українською мовою, а якимсь російсько-українським жаргоном, механичною мішаниною двох мов, і не тільки школярі, а й сами вчителі безнадійно в них плутаються.

Але ж чи допомагає це справі, чи справді таким половинчатим, покрученим шляхом можна дійти до освіти? Історія освіти на Україні промовисто відповідає на це питання. Ми бачимо, що народня школа у нас, витрачаючи силу праці й енергії, досягає як найменших результатів, що в кращому разі випускає вона „безграмотних грамотіїв“, мовляв Карпо з „Суєти“, тобто письменних тільки на літери, а не на зміст прочитаного. Це в кращому разі, бо в гіршому... Нам пригадується сценка з оповідання одного вчителя з тієї ж таки Херсонщини: доросла людина, що колись дуже добре, з відзнакою, скінчила школу, билась-билась, упрівала-впрівала, щоб підписати своє прізвище і нарешті з мукою промовила: „коли ж бо я забув, як заглавне *Г* пишеться“... І отаких, що

„забули"—сила, ім'я їм—легіон. І це як-раз результат тієї школи, то цілком чужої, то половинчатої, що тільки крадькома й ховаючись, боязко й иноді півглузливо, контрабандою проносила до дітей рідне слово, а не закладала його в основу всієї науки. Опортунистична практика, що обходила кривими стежечками всякі гострі заборони, не могла дуже поправити діла, бо принципіяльно вона теж стояла на нехтуванні психичного складу дитини, її світогляду й готового запасу живих розуміннів та спостереженнів, з якими приходить до школи наше дитя. Замісць того, щоб запас той просто й одверто пускати в діло, як підвалину до дальшого розвитку, школа більшу половину його викидала цілком, а на остачі силкувалась будувати якісь покручі думки, вбиваючи живу й оригінальну вдачу, прищеплюючи несміливість, хитання, плутанину в думках та в способах ті думки висловляти. Та й сами діти добре розуміли, що рідне слово в устах офіціяльної особи, якою стоїть перед ними вчитель, було тільки контрабандою,—і певне з цього робили свої висновки, убійчі для справжньої освіти й виховання.

Зазначивши деяку, як на теперішні часи, сміливість олександрійської земської управи, що зважилась одверто легалізувати те, що контрабандою раз-у-раз було,—ми все ж таки не можемо з того вельми тішитися. Треба вже раз на завжде сказати, що половинчатість і криві стежки в справі шкільної мови так само шкодливі, як і цілковите нехтування рідного слова та одверте обрусительство. Треба признати нарешті, що тільки одверте й консеквентне, і в книжках і на письмі і в розмові, вживання народньої мови в школі без усякого обмеження—може одухотворити й саму школу і прищепити школярам і любов до знання, й охоту читати, і бажання працювати коло свого розвитку. Треба одкинути раз на завжде той ідеал „неграмотних грамотіїв", по-над який сьогочасна школа наша не спроможеться піднятись.

Половинчатими, несміливими, опортунистичними заходами цього не досягнути. Половинчатість у заходах веде до половинчатости і в наслідках, а це завжде було сущою карою божою на нашу школу. Так воно й буде, аж поки самий отой принцип половинчатости не счезне. Кривенькими стежечками не ходять у таких простих справах, як освіта й виховання, а коли ходять, то всього доходять, тільки не освіти, тільки не виховання.

VI. Промовисте німування *).

Закінчилась наука по народніх школах і вчительство здебільшого роз'їздиться на літній спочинок, щоб свіжої набратись сили на тяжку працю на той рік. Але велика частина вчителів не про свіжу силу матеріяльну дбає, а про силу духову, і теж хапається й її здобути, скористувавшись із літнього відпочинку. Тяжка, часто надмірна праця в школі, лихі обставини життя по глухих закутках, без освіченого товариства, без книжок — затягають учителів, одбірають часто навіть у найкращих той святий огонь, що з ним вони йшли колись у народню школу. Кілька років учителювання можуть за наших обставин і сильну духом людину знесилити, обернувши в механизм для справляння всяких циркулярів та офіціяльного відбування тяжкої повинности. Залежність од зверхніх обставин ще до більшого доводить омертвіння тих, хто з самої природи своєї праці найдужче повинен би дбати про духа живого. Недурно „человѣкъ въ футлярѣ" зробився символічною постаттю з часів лихоліття не тільки спеціяльно вчительського, а й громадського,—тим великим лихом, що одбивається на всьому нашому житті. Не гарно заправлена школа й невдаха-вчитель—це просто таки громадська небезпека, з якою тим важче боротись, що вона глибоко вже увійшла в життя і підсилює й увесь

*) „Рада", ч. 125.

наш лад, що на школу дивиться просто як на знаряддя сторонніх, чужих просвіті замірів. Здичавіння, байдужість, апатія в громадянстві—це великою мірою наслідки нашої школи, що одвертається від життя, а не шукає в йому живущої сили.

На щастя, само вчительство не хилиться перед обставинами, само змагається проти думки, щоб обернути школу в якийсь додаток до мертвущої дійсности. Час спочинку воно повертає не тільки на те, щоб набратись свіжої сили физичної, а ще більше—щоб набратися сили духової, освіжити й поновити свої знання, що їми потім житиме хто зна який довгий час. Що це дійсне так, доводить успіх учительських курсів, які раз-у-раз притягають до себе силу вчительства. По всіх більших і менших містах що-року літом одбуваються такі курси і на них перебувають тисячі вчителів, що шукають знання й науки, прагнуть освіжитись духом у товаристві таких самих працьовників духа, серед культурних обставин. Для багатьох з них курси бувають справжнім одпочинком, ясною смугою в сірому житті, яка довго потім кидатиме свій промінь і самими згадками вливатиме бадьорість та силу й охоту до живої праці.

Незабаром почнуться вчительскі курси й по багатьох містах на Україні. Київ, Харьків, Полтава, Катеринослав і чимало менших міст знов на якийсь місяць-другий прийматимуть у себе діячів народньої освіти, що приїдуть сюди по силу духову. Що ж даватимуть їм ці курси?

Не говоритимемо про спеціяльні завдання курсів: вони здебільшого одбуваються за приводом досвідчених педагогів і в своїй сфері певне не одну думку дадуть учителям, не один факт поставлять перед очі й вияснять. Але... Ось що писав про місцеві курси наш дописувач з Катеринослава у вчорашньому числі нашої газети: „Одно тільки неприємно вражає не тільки свідомого вчителя-українця, а і всяку людину, що звикла логично думати: курси на території України, курсисти переважно украї-

їнці, а як ні, то працюють учителями по українських селах, і тому цілком природно і в великій мірі бажано було б робити хоч деякі виклади з українознавства. Напр., бажано б слухати виклади по українському письменству, українській історії й т. и., а то тільки сама археологія нагадає слухачам про минуле життя України, а про сучасне життя мабуть і згадувать не мають на думці".

Це в Катеринославі. Так само, або й ще гірше і по инших містах. Напр., у Київі та Харькові з програми курсів просто викинуто „южно-русскую" історію, яку впорядчики хотіли були хоч краєчком розгорнути перед учителями. Тим часом сами вчителі на попередніх курсах виразно виявили своє бажання дізнатись найперше того, що їх, як синів України, найдужче обходить. І це натурально, і того, що натурально й потрібно, не хотять дати...

Та дарма: вигонь природу в двері—вона влетить у вікно. Ті ж самі курси, на яких не буде ні українського письменства, ні історії, ні сьогочасности, самим оцим німуванням промовлятимуть дуже добре за українизацію школи. І напевне хто вміє логично думати, той зробить із його належні висновки...

VII Два протести *).

Звістки з Галичини дають надзвичайно яскраву й характерну картину тієї боротьби, яка саме провадиться за український університет у Львові. Щось просто неймовірне діється тепер у Галичині. Цілком одверто, з найвищим цинизмом заявляють поляки що Галичина—край польський, що всі права належать там тільки полякам і без їхньої згоди українці не, можуть дістати власного університета. Протестуючи з'осібна проти заснування українського університету в Львові, поляки виставляють „аргумент": український університет скріпив би тут український еле-

*) „Рада", ч. 110.

мент і тим самим пошкодив би полякам, спиняючи полонизацію Галичини, тим часом як простори від Сяна до Дністра вони вже призначили на полонизацію. Професори університету виступають з закликами до студентства—розгромити український університет, коли б він наперекір їхнім бажанням таки став у Львові. Студенти підхоплюють цей заклик і виносять резолюції, що в боротьбі за своє „право" вони не звя'зуватимуть себе ніякими формами боротьби, складаючи свого рода Аннибалову присягу—не попустити на закладку українського університету в Львові. Такі ж „митинги протеста" відбуваються й по инших центрах у Галичині; так напр., у Кракові професори й студенти склали резолюції, що нічим од наведених допіру львівських не одрізняються.

Одночасно по Галичині відбуваються й инші „митинги протеста"—проти відокремлення Холмщини. Демонстранти знов же виходять з аргументацією, що Холмщина—край польський, що відокремлення її—акт насильства над польським народом. Ті самі уста, що допіру закликали до утисків над українцями—тепер протестують проти утисків над самими собою; ті, що протестують проти утисків над собою—накликають до утисків над иншими... Так перемішав позиції вузькоглядний, низькоокий шовинизм, що ним як гангреною понялося мало не все громадянство польське в Галичині.

Справді, надзвичайно характерно це, що разом, одночасно одбуваються митинги протесту цілком супротилежні своїм внутрішнім змістом і значінням. Доля немов навмисне підкреслює людям: якою мірою ви міряєте, такою й вам одмірятимуть,—і здається, це така промовиста наука, якої не можна не добачати. А отже засліплені шовинизмом люде й тут ухитрились заплющити очі на пересторогу та разом і протестувати проти утисків, і вимагати нових утисків!.. Станьмо тільки на становище поляків у Холмській справі, одкинувши навіть український момент у ній; уявімо собі той біль, якого завдав

їм цей удар по їхньому національному почуванню. Здавалося б, що це вже одно повинно було б роскрити очі їм на власну політику: адже те насильство, яке вони побачили в акті відокремлення Холмщини (забуваючи знов же про українців), вони самі щоденно творять у Галичині над українцями. Звичайна людська логика й етика наказує не робити нікому того, чого собі не бажаєш. Але шовиністична логика з цим не рахується: вона тільки свої болі почуває, навіть вигадані, фантастичні болі, але одверто вимагає насильства над иншим, скоро це насильство дає якісь вигоди. Далі шляхом цинизму й потоптання всякої справедливости нема вже куди йти.

Але не треба забувати, що таким способом потоптано не тільки справедливість до когось иншого: потоптано її й до себе самого. Нагадаємо знов: якою мірою ви міряєте, такою й вам одмірятимуть. Історична Немезида, одночасно поставивши Холмську справу і справу українського університету, немов ще раз остерегає польське громадянство, закликає його, щоб схаменулося, одумалось і звернуло з того шляху насильства й полонизації, яким воно пішло в своєму історичному житті, на якому дійшло до втрати державної самостійности, чести і пошани, але яким все-таки уперто йде далі „на землях Річі Посполитої". І от останні події в Галичині показують, що воно більш прислухається до закликів проф. Грабського—розгромити майбутній український університет, ніж до закликів долі—схаменутись і спинити свої полонизаторські заходи над українцями. Макбет своїм кривавим учинком „зарізав сон"—поляки своєю політикою сами зарізали вже справедливість до самих себе і що дня дорізують її без жалю. Не знаємо, чи прокинеться колись каяття у них, але що вороття тоді не буде, що вони сами перекопують шляхи до його—то це вже певно...

VIII Боротьба за освіту*).

Наш львівський кореспондент у вчорашньому числі нашої газети росказав докладно хронику університетської справи. Перед нами пройшли останні епізоди довгої й затяжної боротьби за освіту,—боротьби, що корінням своїм сягає далеко в глибочінь віків, а на наших очах, за останнє тільки десятиліття, не раз проривалась гострими конфліктами й сутичками. Пройшла тупа впертість польських верховодів, що на чужому лихові хочуть будувати своє національне добро; пройшли брехні й наклепи на борців за освіту; пройшли блюзнірські демонстрації польського студентства й професури, що протестують проти нового огнища освіти; пройшли співи гасителів духа, що разом нагадують про боротьбу за волю; пройшла уперта парламентська щоденна боротьба українських заступників у парламенті... Якийсь безладний ніби хаос промигнув перед очима.

Але в хаосі тому виразно виступають дві позиції: позиція гасителів і позиція оборонців світа й правди. Перші, почуваючи свій занепад, з останньої сили намагаються задержати непереможний хід ясного сонця освіти для українського народу; другі, надіючись на перемогу, твердо й упевненно, ступінь по ступіню, йдуть до своєї мети. І ми, певна річ, не можемо й на хвилину зневіритися в тому, чим має скінчитись ця боротьба за освіту у наших братів, розділених з нами політичним кордоном, але з'єднаних одним бажанням добра для рідного народу. Ми знаємо, що український університет, огнище рідної освіти, таки буде, і буде у Львові, як центрі українського життя за кордоном, і що ніякі гасительні заходи цьому на заваді стати не зможуть.

Ми знаємо це, але цього знання під час боротьби мало. Не треба говорити, яку вагу вели-

*) „Рада", ч. 113.

чезну, без огляду на політичні кордони, має справа українського університету, і не тільки з чисто просвітнього боку. Адже університет, що сам по собі становить величезне культурне добро, як огнище просвіти й місце виховання наукових сил та розвитку рідної науки, має ще й величезне громадське значіння. Це, скажемо так, свідоцтво національної дозрілости для нації, як наша, приборканої в культурних і громадських потребах; це ознака повної перемоги над заходами стерти її з кругу світа. За наших часів ніякі фортеці не можуть устоятись проти руйнуючої сили,—опріч тих фортець, що служать справі культури та освіти, й університети стоять у першій лінії таких нездоланних фортець. Український університет, де б він не був, самим фактом свого істнування послужить цілому нашому народові, всій нашій національній справі так, як рідко що може за теперішніх обставин послужити. Не диво через те, що наші брати за кордоном усіх сил напружують, щоб здобути цю національну фортецю, і ми—треба це підкреслити—знаємо, що вони її здобудуть і що тоді й ми використаємо той великий здобуток, черпаючи з його і світ науки в національних формах, і силу та взірець на роботу у себе дома.

Та поки це станеться, ми не повинні здалеку лиш придивлятись до тієї боротьби,—навпаки, ми мусимо взяти в ній участь, хоч таку, яку можемо тепер. Під час боротьби не тільки безпосередня допомога багато важить, а й слово спочуття та заохоти з дружніх уст. Воно показує, що борці не самотніми стоять на своїх передових позиціях, що за ними йдуть несчисленні свіжі сили, які стануть за те саме діло, як прийде слушний час. Це може і знеохоченим, зневіреним та втомленим нової надихнути сили, а ще більшого завзяття додасть тим, хто й сам вірить у свою справу та надіється на перемогу. Кінець-кінцем таке щире, гаряче слово спочуття теж може дещо заважити на терезах боротьби.

Українське громадянство по цей бік кордону що з таким захопленням стежить за боротьбою за фортецю освіти, не повинно, не має права бути тільки мовчазним свідком того, що діється. Воно позинно промовити голосно й своє слово—слово спочуття справедливому ділові, слово привітання борцям за його, слово осуду й протесту ворогам. І хоч тепер чудес і не буває, а від голосу сурем не рушаться більш мури єрихонські, як не ростікається й темрява од ясного слова—проте буває, що й слово служить за підпору в боротьбі. Воно покаже нашим братам, що за ними стоїть уся Україна, не вважаючи на кордони, що для неї вони роблять ту важку роботу і що робота ця стократ повернеться, зростаючи в процесі національного життя.

З словом спочуття обертаємось ми до наших закордонних братів і закликаємо до того всіх, хто розуміє вагу національного огнища культури і просвіти! Нехай це буде борцям моральною допомогою й піддержкою в їхній боротьбі, що скінчиться незабаром—ми знаємо це—повною перемогою світла над темрявою...

IX. Небезпечні играшки *).

У віденському парламенті українці роспочали обструкцію. Викликано це тактикою уряду, що в університетській справі тягне руку за польське коло й цілком став на позицію нехтування справедливих українських домаганнів. Згодитись на те, на що розщедрився уряд—значило б на довгий час зректися всякої думки про український університет. Отже українські посли не могли на це пристати й мусіли вхопитись за крайні способи парламентської боротьби. Тепер не час ще важити безпосередні наслідки обструкції,—підождемо дальших подій,—але треба зазначити, що иншого способу українським послам не було, що уряд і поляки сами зіпхнули їх

*) „Рада“, ч. 126.

на шлях гострих виступів, які можуть кінець-кінцем одбитися на всьому хатньому житті в Австрії. Таким чином культурна насамперед справа не тільки прибрала гострого політичного характеру, а навіть зробилась мірилом політичної физіономії тих чи инших громадських организацій. Мало того, вона вже вийшла і за межі Австрії й одбивається в сусідніх сторонах.

Нема чого багато говорити про те, яку величезну має вагу університетська справа на Україні, з яким інтересом та спочуттям прислухаємось ми до того, що діється тепер у Відні. Наші читачі, що разом з нами гостро відчувають і переживають усі перипетії нової боротьби за освіту, знають це. Але варто дізнатись і того, як ставляться до цієї великої для нас справи наші тутешні сусіди,—чи з нами вони, чи проти нас і, значить, проти культури, проти тих світових надбаннів, по які простягає нині руку український народ в особах своїх парламентських заступників? Позиція поступового російського громадянства в цілому досить уже визначилась: за деякими нечисленними винятками, воно ставиться до справи цілком байдужно, не подаючи про неї навіть фактичних звісток. Не розуміючи ваги українського питання в Росії, воно дивиться на боротьбу українців за освіту, як на чужу справу, що зовсім не обходить російського громадянства,—і по старому в російській пресі знайдемо безліч усяких найдрібніших звісток про що хочете, тільки не про геройську боротьбу за український університет. Инакше ставиться громадянство польське: воно безперечно цікавиться справою, але цікавиться з такого боку, який може довести до великого непорозуміння.

Характерну звістку знайде читач у сегодняшньому числі нашої газети. Наш львівський дописувач з певних джерел повідомляє, що все оте заострення університетської справи сталося головним чином під тиском польських кругів з Росії. Тутешні поляки думають насамперед, що становище

українців у Галичині завжде повинно компенсуватися становищем поляків у Росії: коли хто згадує про утиски українців, то звичайно поляки відповідають, посилаючись на ті національні утиски, що терплять у Росії поляки. Виходить якась „кругова порука“ українців за росіян, чи, краще кажучи, за тих, хто робить у Росії політику, однаково для українців і для поляків шкодливу. Опріч того, тутешні поляки бажають мати українців, так би сказати, в запасі: коли можна буде слушного часу вимагати якихсь уступок у Росії, то щоб тоді компенсувати їх уступками українцям у Галичині. Університетська справа, як бачимо, попалася в лещета складних межинаціональних рахунків, які не дають їй нормально скінчитись зараз, як того вимагають інтереси українського народу.

Найдужче дивує тут оце поводіння поляків з Росії, оті надії чужим коштом здобувати якісь прибутки для себе. Це „реальна політика“, але така політика, яка не тільки зле рекомендує самих політиків, але давно збанкротувала на практиці. Цю політику загарливо провадить коло польське в Петербурзі, але чи виграв що з неї польський народ, чи здобув собі які полегкости—про це нема чого говорити. Їх нема, і—додамо—не буде, поки взагалі обставини національного життя в Россії не підуть на краще. Тільки разом з иншими національностями діждуться поляки кращої й для себе долі. Не поможе тут і та кривда, що завдають поляки українцям там, де не мають сили російські порядки.

Швидче навпаки. Повстаючи проти справедливих вимаганнів українських там, де мають силу, поляки шкодять і собі, своїй власній справі бо принижують її й дискредитують себе і як політиків, і як культурних діячів. Це небезпека насамперед самим же полякам, що сами на себе кують зброю, в дивному засліпленні не бачучи заздалегідь того моменту, коли вона повернеться проти них самих. Ми певні, що український університет, хоч

ціною тяжкої боротьби й напруження, таки буде у Львові. Але певні також, що й та вакханалія, яку зняли коло цієї справи польські круги, не так то легко піде в забуття й буде ще довго тією раною, що ятритиметься в стосунках двох народів. Ми бажали б, щоб коли не ради справедливости, то хоч ради власних інтересів тутешні поляки, які могли б об'єктивніше поставитись до справи, облишили свою ганебну гру. На ній вони нічого не здобудуть, але програти можуть дуже багато.

X. Наслідки обструкції *).

Читачам нашим відомо вже, що українські посли у віденському парламенті мусіли вхопитись обструкції,—кажемо, мусіли, бо не було иншої ради, як протестувати проти поводіння уряду, що його загнуздало й веде коло польське. Уряд, тягнучи в університетській справі руку за поляків, показав тим, що не вважає на становище українського народу в Австрії, нехтує його справедливі домагання і цим самим не може й до себе вимагати од заступників цього народу добрих стосунків. Уряд сам поставив на вибір українцям: або зректися своїх домаганнів, а разом на довгий час і всякої надії на щасливе закінчення університетської справи, або взятись до боротьби. Українці вибрали, не могли не вибрати, останнє.

Обструкція українських послів роспочалася разом по всій линії парламентської роботи. Найбільше праці саме було тоді по комисіях і сюди перенесли українці свій протест проти неможливого становища українського народу в конституційній державі, яка може своїм громадянам не давати такого культурного огнища, як університет. У комисіях військовій, бюджетовій та финансовій—скрізь спинилася безпосередня робота під натиском українців, скрізь вони поставили своє домагання просто

*) „Рада", ч. 127.

й одверто, викриваючи неполітичну політику уряду та користливі заходи польських шовинистів. Головний момент обструкції був у комисії військовій, перед якою саме стояла нагальна робота з реформою військових законів. Вже перший промовця, д-р Окуневський, поставив справу цілком виразно. „Українці,—казав він у своїй тригодинній промові,—не перепиняли досі праць військової комисії, хоча настрій серед народа був здавна вже неприхильний. Ми сподівалися, що правительство змінить свої погляди й додержить даного слова... Але правительство слова свого не додержало. Воно хотіло підсунути цісареві таке відручне письмо в якім говориться, що українці просили за університет, а поляки мають його дістати“ На. цілу широчінь розгорнув українські домагання д-р Лев Бачинський, що промовляв 14 годин, од пів до десятої вечора 31 мая до пів до дванадцятої ранку 1 июня, побивши своєю промовою рекорд серед усіх обструкційних промов, які тільки були коли-небудь в австрійському парламенті. Щоб показати читачам, якого напруження вимагала така промова, наводимо за „Ділом“ кілька звісток про цю справді таки обструційну ніч.

Відень. Засідання військової комисії тревало цілу ніч. Пос. Бачинський, який зачав учора говорити о годині 10-й вночі, промовляв спершу по-німецьки, а далі по-українськи. Нині о годині 8-й ще говорить. О годині 5-й і пів до 8-ї просив припинити засідання і дано йому 10 хвилин перепочинку. В залі засідань пусто... Посол Бачинський задумує ще говорити до 10 годин перед полуднем.

Відень. Година 10-та перед полуднем. Бачинський говорить далі.

Відень. Година 11. Бачинський у військовій комисії говорить далі. Говорить вже 13 годин... Українські посли приносять послові Бачинському від часу до часу чорну каву і коньяк.

Відень. У військовій комисії скінчив пос. Бачинський свою промову по пів до 12 год. в полудень серед оплесків українців.

Така завзята обструкція, якої справжнім героєм став посол Бачинський, показала австрійському уря-

дові, що українці не відступляться від своїх домаганнів, а швидче загальмують і спинять усю державну роботу, аж поки домагання будуть задоволені цілком. Разом з тим справу винесено вже з гісних закутків закулісних переговорів і поставлено на очі всьому культурному світові, який з цієї прилюдної боротьби сам може дізнатить, на чиєму боці правда. І не вважаючи на протести кола польського, уряд побачив, що він занадто вже затягає вузол, і пішов на уступки.

1 іюня виступив з промовою міністр народньої просвіти Гусарек і заявив, що уряд зовсім не має на думці зменшати права українців у теперішньому університеті в Львові, що термин для заснування окремого українського університета може бути зменшений, що уряд подбає про те, щоб як найшвидче приготовити наукові сили для майбутнього університету, що, нарешті, місце для університета буде визначено законодатним шляхом. „Правительство,— так закінчив міністр,—готове здійснити ці обіцянки і таким способом виконати практичний свій обов'язок—допомогти в культурнім розвитку великого і могучого народу". По такій заяві укранці побачили, що єсть спосіб до нових переговорів в університетській справі й припинили обструкцію.

Як бачимо, перемога українських послів поки що чисто моральна. Вони показали, що не можна нехтувати справедливих потреб та домаганнів українського народу й що народні заступники не перестануть боротися за ці домагання, поки не буде їх повною мірою задоволено. Ця національна маніфестація має таким чином величезну вагу в тяжкій боротьбі, як покажчик певної себе сили, з якою повинні рахуватися й вороги.

Але не треба думати, що цим усе зроблено, не треба датися зловити себе на гарні фрази. Це ще тільки середина боротьби, а не кінець її й багато ще авангардові борців за національну освіту доведеться сили положити, поки здобудуть своєму народові вище культурне огнище освіти. Вороги не сплять

і, певна річ, не віддадуть своїх позицій сплоха. Нехай же в тій боротьбі, що має далі бути, українські посли так само твердо стоять на своїй варті й нехай образ посла Бачинського з його геройським виступом пам'ятної ночі буде раз-у-раз їм перед очима. З такою енергією та видержкою вони напевне здобудуть те, за що тепер, себе не жалуючи, борються.

XI За український університет*).

Обструкція, що провадили українські посли в парламентських комисіях, поставила університетську справу на новий, більш певний шлях. Ми вже згадували, що австрійський уряд змушено обструкцією піти на уступки, і закордонні газети подають тепер ті умови, на яких український „парламентський союз" може пактувати в справі українського університету. Уряд повинен признати українській професорській колегії повну автономію, призначити 6-літній річенець для заснування українського університету, а тим часом подбати про всякі наукові інституції, стипендії і т. и. для майбутнього університету. Що-до місця, то хоча б у цісарському рескрипті й не був точно зазначений Львів, проте уряд має дати иншим способом свою запоруку, що університет буде не де инше, як таки у Львові. Ось на таких тільки неодмінних умовах українські депутати згоджуються вести далі переговори з правительством.

Звичайно, що парламентський шлях тільки тоді добрий і може довести до мети, коли посли почуватимуть за своєю спиною дужу піддержку широких народніх мас, спільну думку всього народу. Сами посли нічого, певна річ, не могли б подіяти, коли б робили на власну руч, не рахуючись з бажаннями народніми. Отже найперше завдання тепер—це організувати справу так, щоб

*) „Рада", ч. 129.

той голос народа рознісся по всіх закутках рідної землі й дав потім потужний одгомін у парламентських кругах. За цю чергову й надто пекучу тетер справу взялися політичні організації в Галичині.

В останньому (134 му) числі газети „Діло“ маємо відозву до українського народу—„За український університет“; підписали її заступники од комитетів національно-демократичної, радикальної й соціял-демократичної партій, а також од українського студентства. „Справа першорядної ваги для українського народу, справа українського університету, стоїть нині на порядку дня нашого життя політичного“,—з такими словами обертається до народу відозва, присоглашаючи однодушно й одностайно відповісти на ворожі напади цими словами: „український університет мусить стати у Львові“.

„Це ж не розбишацький, хижацький похід на чуже добро,—аргументує відозва,—це ж не варварський похід на здобутки культурні другого народу! Це домагання культурне новочасного народу, що хоче на своїй землі мати свій храм науки... Не хочемо загарбувати чужого добра. Не хочемо відбірати ніякого університета у польського народа; ми хочемо свого українського університету і хочемо його мати там, де маємо право бути, жити, думати й боротись за кращу будучність, в столиці краю, де живуть милійони українського народу,—там, де українська наукова праця може розвиватись. Ми не позволимо на це, щоб нас уважали паріями там, де ми живемо!“

Таку відповідь польським шовинистам дає нині все українське громадянство, без ріжниці напрямів політичних; усе воно одностайно виставляє домагання українського університету. Ми можемо бути певними, що цей голос заступників політичних організацій справді знайде широкий одгомін і могучою хвилею розійдеться серед народніх мас по всій Галичині й звідти залунає те ж саме домагання: „український університет мусить стати у Львові“!

Ми певні, що на голос заступників громадянства одгукнуться величними манифестаціями численні збори і віча. І ми заздримо нашим закордонним братам...

Цим способом ми тепер не можемо підтримати їх у боротьбі за своє право. Але хай вони знають, що спочуття всієї свідомої України—з ними, що тут теж озивається голосно пульсування того живчика, який б'ється там, за кордоном. І приєднуючи за себе й за наших—ми кажемо це сміливо—читачів і свій голос до домагання наших братів, з певністю кличемо: „так, український університет стане у Львові!"...

XII. Україножерна потіха *).

Відома нашим читачам відозва закордонних українських політичних організацій викликала злістне сичання в „КіевлянинѢ". Як і треба було сподіватись, почавши з грубої непристойної лайки, обізвавши згорда авторів відозви „осмѢлѢвшими холопами", „Кіевлянинъ" не був би „Кіевляниномъ", як би не скінчив „при сей вѣрной оказіи" доносом на тутешнє українство. „Украинскій манифестъ, кінчає аристократична газета,—характеренъ тѢмъ, что онъ выдаетъ съ головой нашихъ домашнихъ „украинцевъ" и раскрываетъ ихъ карты, которыя они тщательно прячутъ. Заявленія манифеста о томъ, что „культурныя требованія украинскаго народа тѢсно и неразрывно связаны съ политическими освободительными требованіями Украины", бьетъ не въ бровь, а въ глазъ нашимъ „украинцамъ", которые на томъ и построили свою игру, что въ нашемъ украинофильствѢ якобы нѢтъ никакой политики, а одна только культурно-этнографическая невинность. Манифестъ галицкихъ „украинцевъ" долженъ раскрыть глаза у насъ тѢмъ лицамъ и общественнымъ кругамъ, которые до сихъ поръ позволяли себя обморочивать этой культурно-

*) „Рада" ч. 137.

этнографической невинностью украинофильства, а теперь увидятъ, что это далеко не такая ужъ невинная штука".

Просимо пробачення у читачів за цю пахучу цитату, але ми повинні були навести її, щоб наочно показати, до якої міри може доходити безсоромність Пихнової газети, що завжде спекулює собі на малій знайомости російських громадських кругів з українською справою й завжде кінчає недоладнім доносом. Почавши з політичної заяви з а к о р д о н н и х п о л і т и ч н и х к р у г і в, вона зручним вольтом перекидає відповідальність за цю заяву на всіх „живих і мертвих і не нарожденних, в Україні і не в Україні сущих" українців... На таку шулерську вихватку може бути дуже проста відповідь, а саме—що за всяку заяву відповідають підписані під нею особи чи организації й ніхто більш і що сам „Кіевлянинъ", очевидно, розуміє, як зветься такий спосіб полемики, на який він уже не вперше пускається. Та ми можемо сказати й дещо більше від такої формальної відповіді.

„Кіевлянинъ" пробує цим разом більш-менш „искусно удавати" з себе якогось недотепного просторіку й робить таку міну, ніби це вперше чує він про політичні течії серед українства і що заява галицьких земляків наших роскриває чиїсь-то карти, з якими хтось-то дуже ховається. Видима річ, що це просто груба неправда. Ніхто ніяких карт ніколи не ховав, і політичні организації українські, з Кирило-Мефодієвського товариства почавши, просто й ясно ставили свої завдання—відомі, звичайно, кожній в політичних справах освіченій людині. І річ тепер зовсім не про ці політичні задання, а про той новий вольт, який своїми благородними руками робить на наших очах „Кіевлянинъ".

Культурне й політичне життя всякого народу, звичайно, тісно і неподільно зв'язано,—як тісно, це показує хоча б університетська справа в Галичині, що з культурної на наших очах виросла у вели-

чезної ваги політичну. Це теж азбука політичної практики, і даремно удає „Кіевлянинъ“, що він цієї азбуки не знає. Він її так чудово знає, що навіть тут же, зараз, у цій самій статті, пробує й до діла прикласти, накликаючи репресії на культурні справи українські й тим самим підіймаючи їх на височінь справ політичних. Звичайно, некультурна політика неможлива, як неможлива й безполітична культура: політичне життя та змагання тільки частина того великого, що охоплює все життя людське й зветься культурою. Але кожна з їх, і культура і політика, як це напевне й „Кіевлянинъ“ знає, мають і свої тісніші завдання. Напр., ширення народньої освіти має свою власну мету, зовсім незалежну від того, як і чим це позначиться на політичному світогляді народніх мас. І за нормальних обставин народня освіта тільки оцієї своєї безпосередньої мети й досягає, не дбаючи зовсім про ті чи инші політичні наслідки, що сами собою приходять. Та ось виступають на сцену прихильники „Кіевлянина“ і своїми заходами проти народньої освіти роблять те, що культурне вимагання набуває політичної окраски, стає домаганням не самої тільки культури, а й громадянським, політичним, бо без його неможливими робляться нормальне життя громадське й розвиток.

Всякі заборони і репресії, як бачимо, сами творять політику там, де за нормальних обставин нею й не пахло б. Польські товариші „Кіевлянина“ сотворили політику в університетській справі в Галичині, а він увесь час силкується ту ж таки політику витворити в усіх сферах українського життя тут, у Росії. І треба додати, що ці його заходи мають успіх: що вужчою стає сфера легального істнування культурного українства, то побільшується сфера політичних домаганнів. Репресії, на які й цим разом закликає „Кіевлянинъ“, тільки пересовують центр ваги на політику, бо всяке домагання кінець-кінцем робиться домаганням політичним. Напр., питання про те, якою мовою вчити на-

род—це чисто педагогична справа, але коли рідну мову забороняють навіть законодатним шляхом, то це педагогичне питання робиться вже виборчим лозунгом, тобто стає питанням політичним насамперед. Одкиньте цю безглузду заборону—і питання знов увійде в свої нормальні береги, знов буде справою чисто культурною, якою й належить йому по правді бути.

Отже найперший шлях до того, щоб позбутись цього, і нам зовсім нелюбого, перетяження політикою—це дати простір культурним домаганням, задовольнити їх повною мірою. Звичайно, це не на руку однодумцям „Кіевлянина“ і вони запопадливо працюють коло того, щоб кожну культурну справу українську повертати на політичну. Це їхнє діло,—але ж на віщо вони ще й удають із себе просторік недотепних, виливаючи жалі свої на осоружну політику? Знов кажемо: це їхніх рук діло, і вони повинні б тішитися, на своїх рук діло дивлючись.

І вони тішаться, без сорому тішаться. Сам „Кіевлянинъ“, напр., з приводу відозви закордонних українців каже, що її наслідки ані трохи Росії не страшні („окажутся гораздо болѣе скромными и не столь грозными для Россіи“), а тим часом оцими, на його погляд, нікчемними й нестрашними наслідками він наприкінці своєї статті все ж лякає, кого треба, щоб викликати нові репресії на українство в Росії. Що ж це, як не потіха і над логикою, і над звичайним людським глуздом? Що це як не глум над елементарною справедливістю? І ми не думаємо, щоб „Кіевлянинъ“ такої простої речі не розумів. Він розуміє, але тим огиднішого набірає значіння вся його україножерна агитація, якої зразок перейшов оце перед нами.

Inter arma.

I. Перед війною *).

Напружене становище на Балканському півострові де далі все гіршає. Враз запахло дуже порохом. З одного боку колишній „больной человѣкъ“ — Туреччина; з другого—коаліція балканських невеличких держав, як Болгарія, Сербія, Чорногорія та Греція. А з боку через пліт ласо заглядають ще й цікаві сусіди, що тільки дожидаються доброї оказії, щоб на чужому жару й собі руки погріти. Легко може статися, що пожежа з Балканського півострова перекинеться й далі, і вже є тому деякі небезпечні симптоми... Поки що найбільш трагічне становище Туреччини. Війна з Італією та хатні чвари вже таки досить знесилили цю одмолоділу на час державу і може бути, що аж тепер буде поставлене на карту саме істнування її, як незалежної держави. І в цьому можна бачити немов пересторогу від історичної Немезиди.

„Больной человѣкъ“, не вважаючи на всі песимистичні пророкування, проживотів собі до самих останніх часів, дуже зручно використовуючи собі ту какофонію, яку здавна чутно було в концерті так званих великих європейських держав. Мало того, судилось йому діждати навіть оновлення свого застарілого организму державного, що подавало надію на кращі часи. Революція 1908 року, скинувши султанський абсолютизм, поставила була

*) „Рада“ ч., 214.

Туреччину на колію звичайної в Європі держави, і можна було сподіватись, що новий лад потроху вигоїть старі болячки, проказавши Туреччині й новий шлях до розвитку. Сталось инакше, і це треба покласти цілком на карб отій необачній політиці, що запанувала в Туреччині після революції.

Молодотурки, завдавши смертельного удару системі Абдул-Гамида, на ниві позитивної творчости не тільки не стали на нову путь, а ще назад подалися, коли рівняти до старого ладу. Старий лад майже однаковою вагою падав на всі національности, що складають Турецьку державу, у його не було обраних, і національного гніту не почував ніхто за гнітом політичним. Після революції зразу ж повстали були надії на те, що вільні громадяне дістануть також задоволення й своїх національних потреб, тим то старий лад і не знайшов собі оборонців поміж пригніченими національностями і вони стріли події 1908 р., як зорю визволення. На жаль, молодотурки зразу ж розбили ці надії, звернувши на звичайний шлях державного централізму. Звикши в своїй конспиративній діяльності йти централізованою масою, той самий принцип почали вони прикладати й до державного життя, керуючись ідеєю голого та непоміркованого отоманського патріотизму. Інші народи, що мали надію дістати за нового ладу автономію, зараз же зачули на собі важку руку турецьких націоналістів, що турецьку мову й турецьку культуру поставили як пануючу, накидаючи їх силоміць иншим національностям.

Потурчення, за старого ладу несвідоме, за нового стало державною системою, а ця система й довела Туреччину до тієї безодні, що тепер саме все тісніше обступає розхитану державу. Певна бо річ, що ні албанці, ні греки, ні серби, ні болгари, які великими масами живуть у Туреччині, не схотіли поступитись своїм національним добром, щоб зробитись тільки тим матеріялом, з якого централісти турецькі виковували б один народ.

Спершу завзяте повстання в Албанії було відповіддю на централізаційні заходи молодотурків, а там почався заколот і серед инших народів; заколот цей раз-у-раз знаходив собі дуже голосний одгук за кордонами Туреччини, серед одноплеменних держав, і війна з Туреччиною, війна „за визволення братів з неволі турецької“, стала найпопулярнішим гаслом і в Греції, і в Болгарії, і в Сербії з Чорногорією. Патентовані політики, дуже вміло награючи на войовничому настрої людности, довели вже справу до того, що досить невеличку кинути искру, щоб запалав увесь Балканський півострів. Та ще добре буде, коли пожежа не перекинеться далі й цілого європейського континенту не охопить. Принаймні шовинистичні вигуки разом з більш-менш одвертим закликанням до війни бачимо вже не серед самих Балканських держав.

Єдиний є спосіб щоб, запобігти величезному лихові—це коли б Туреччина зрозуміла нарешті причини отого заколоту й небезпеки та облишила централістичну систему, вернувшись негайно до автономистичного ладу в державі. Поки ще не полилась кров—цей єдиний рятунок не вибито з рук. Але надій на його, треба правду казати, майже немає і з кожною годиною шанси на замирення та згоду робляться меншими. Можливо, що коли ми пишемо ці рядки, гарматні постріли розбили її вже вкрай, показуючи ще раз на живому прикладі, яке страшне зерно роспаду таїть у собі ота централістична система, якої залюбки держаться деякі сьогочасні держави.

II. Східнє питання й українці.

Боротьба українського народу з степом—отими турськими племенами, що по черзі переходили незмірними чорноморськими степами, належить до найбільш популярних мотивів у нашому письмен-

*) „Рада“ ч. 217.

стві. Широкий степ таємничий, звідки без упину забігали на Україну кочовники, завжде був тим ворогом, що чигав на наші селища, руйнував, палив і плюндрував оселі, грабував добро, забірав людей у неволю. В боротьбі з степом, отим „диким полем", гартувалась за старих часів українська сила, в боротьбі ж складався й руйнувався лад державний, установлялися й економичні стосунки, як напр. торгівля та навіть і хліборобство. Печеніги й половці, потім татари й турки найдужче записалися кривавим слідом на сторонках історії українського народу. Од цих хижаків не були безпечні навіть далекі од степу сторони, не помагали ні сторожі, ні кріпости на пограниччі степовому. Кожної хвилини могла зірватись буря од степу, що валила вироблений лад, позначаючи свій слід кров'ю та пожежами. З рукою на шаблі працював у полі хлібороб, озброєний виходив у свою дорогу крамарь, за міцними мурами справляв своє діло ремісник. Ця безупинна, повсякчасна боротьба з дикими турськими ордами наложила свою печать на все життя на Україні, вона ж одбилася і на письменстві та на тих устних творах українського люду, якими він виявляв свої почуття й думки, висловлював свої надії та болі. Не згадуючи вже про сторінки наших давніх літописів, суспіль залитих, як що можна так сказати, кров'ю од цієї боротьби, не згадуючи про невміруще „Слово о полку Ігоревім", промовистий пам'ятник тієї ж таки боротьби,—маємо цілий великий цикл народніх пісень та дум, що всіма сторонами показують усі моменти в тій одвічній боротьбі. Напад орди, плюндрування осель, турецька неволя й каторга, походи козацькі та визволення або втеча бранців, сутички й смерть у степу і т. и.—ось звичайні мотиви цієї надзвичайної епопеї, що уривками, але повно малює оту боротьбу. Кожне мабуть знає такі перлини народньої творчости, як от думи про втечу трьох братів із неволі турецької, про Байду, про бурю на Чорному морі, про Самійла Кішку, невольницькі плачі і т. и. Всі вони бренять одним тужним мотивом:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей, витоптала Орда кіньми маленькії діти;
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала...

Особливо в знаки давалася нашим людям в старовину тяжка неволя турецька. Було українців скрізь у ті часи, по всьому побережжі Середземного моря; попадаючи спершу до турків бранцями, потім наповняли вони собою невільницькі базари по всьому сході. Недобрі почування викликала до себе ота „земля агарянська", що стільки мук набачилася й стільки крови напилася „бідного невольника". „Стали бідні невольники,—співається в одній думі,—на собі кров християнську забачати, стали землю турецьку, віру бусурманську кляти - проклинати:

Ти земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлука християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матіррю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!..

„Визволь, Господи, всіх бідних невольників з тяжкої неволі турецької, з каторги бусурманської" —це звичайний кінець мало не всіх дум того циклу про українсько-турецьку боротьбу і вже це само показує, якою пекучою проблемою була для України ота боротьба з хижим степом—оте східнє, мовляв, питання.

Не дивно, що така популярність зазначених мотивів, традиційна в українському житті, перекинулась навіть у наше новітнє письменство, коли давня боротьба одійшла вже в безвість минулого: ледві чи знайдемо хоч одного письменника до самих 80-х років, який би цими мотивами не захоплювався, який би не підходив так або инакше до визволу „всіх бідних невольників з тяжкої неволі турецької". Хоча самій Україні за нових часів не було вже страшно тієї неволі, але багато ще тоді жило під турком того невольника, християнської „раї", що почувала на собі все страхіття турецько-

го ладу. Тим-то коли в самій Туреччині починалась боротьба, щоб визволитися з тих „турецьких“ порядків, то велику вона знаходила симпатію на Україні. Повстання 1875 р. найперше позначилося не де инше, а тут. Перші волонтери, перша агитація за визволення, перші гроші—все пішло з України. „Зібралися громадяне в помешканні М. П. Драгоманова,—пише в своїх згадках один з волонтерів,—і на цій раді пропоновано було зорганизувати цілий отряд українців-волонтерів... Порахували, скільки коштуватиме подорож кожного волонтера і тут же зробили першу грошову складчину на цю справу: по 100 карб. з кожного громадянина“ *). Програму цих визвольних заходів дав тоді ж таки Драгоманов. „Це вп‘ять мов та козаччина,—писав він про визвольні заходи—тільки не зовсім така, як колись. Тепер вже про здобич ніхто не дума; ніхто не ненавидить турка за те, що він турок, що инакше живе, инакше говорить, другої віри. Хотять тільки, щоб ніхто не гарбав чужого добра та щоб ніхто не неволив другого, щоб кожний жив у своїм краї, хазяїнував, говорив, думав вільно, як собі сам хоче“ **). Нові часи поставили, очевидно, й нові завдання перед людьми.

Особливо ці щиро-людські завдання, оті визвольні думки, позначилися серед українського громадянства в дальшому ході так званої війни за визволення. Тоді як переважна більшість росіян не вдержалась од голосних шовиністичних вигуків, а дехто, як напр., Суворин, з тим галасом зв‘язав свою особисту кар‘єру й добробут, українська публіцистика до кінця додержала того щиро-визвольного тону. Надто великої уваги варті з цього погляду писання Драгоманова. Обурюючись справедливо на „турецькі порядки“ нелюдські та спочуваючи од

*) Яновський В.—Спогади українця-волонтера... „Л.-Н. Вістник“, 1911 р., кн. VII—VIII, стор. 93.

**) Драгоманов М.—Про українських козаків, татар та турків. К. 1876, стор. 69.

широго серця визволенню братів-слав'ян, наш публіцист ні на мить не спускав із очей того, хто́ і що́ підтримує ті „турецькі порядки" і хто саме забезпечує „істнування Туреччини в XIX в." Мало того, такі ж „турецькі порядки" знайшов він і по инших державах і на них саме й поскладав усю вину за неволю та гнобительство. Досить згадати тільки заголовки статтів Драгоманова, як „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ", „Турки внутренніе и внѣшніе", „Внутреннее рабство и война за освобожденіе", „До чего довоевались" і т. и., щоб зрозуміти широку постановку східнього питання у найвизначнішого українського публіциста. Визволення слав'ян з неволі турецької він зв'язав із загальним визволенням, даючи цілу широку програму того, як позбутися „турецьких порядків" не в самій тільки Туреччині...

Стоїмо знов перед заверюхою на Сході, знов східнє питання захоплює громадську увагу. Правда, воно инакше стоїть тепер, ніж у 70-х роках. І Туреччина вже не та тепер, що була, та й „брати-слав'яне" не тільки в ролі „невольників турецьких" виступають, а мають змогу брязкотіти зброєю й навіть дозволяти собі таку роскіш, як шовиністичні вигуки. Все ж таки знов справа визволення народів, що так терплять багато від турецького централізму, повинна стояти на першому плані й тепер. Цей централізм, що дихати не дає недержавним націям у Туреччині, й викликав серед їх ворожнечу проти оновленої Туреччини, він же дає поживу й симпатії до справи визволення по-за межами Туреччини, він же годує обурення проти турецьких порядків серед вольних слав'янських народів. Уряди мають, звичайно, свою думку, не завсігди чисту та безкористливу, але народньою, боротьба може стати тільки тоді, коли є в ній елемент визволення. Тим-то нам здалося, що до речі нагадати тепер про те широке, щиро-визвольне освітлення східнього питання, яке зробив був колись Драгоманов. „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ",—і тепер можна про-

казати слідом за Драгомановим, а насамперед— „нужно сдѣлать всю внутреннюю и внѣшнюю политику страны дѣйствительно славянскою, народною, реформирующею и освобождающею! Нужно, словомъ, и для братьевъ и для самихъ себя устроить домъ, въ которомъ можно было бы жить хоть сколько-нибудь по человѣчески и развиваться безпрепятственно". Без цього нема чого й говорити про визволення, бо ті ж самі теперешні турки з повним правом можуть одказати своїм ворогам-порадникам: „врачу, ісцілися сам"...

III. 1812-й рік на Україні *).

Вся війна 1812 року одбувалася далеко від України, в центральній Великоросії та на західніх гряницях Росії, в Польші й Білорусі переважно. З українських земель чужоземне військо зачепило було, та й то злегка, кілька західніх повітів на Волині, де на короткий час зупинялись переходом частки великої армії Наполеона. Поспішаючись до Москви, Наполеон пішов простішою дорогою, не скористувавшись з іроничної поради одного російського генерала, який нагадав йому, що Карл XII „ішов на Москву через Полтаву." Правда, як видко з опублікованих у книзі французького історика Артура Шуке документів, Наполеон мав думку рушити на Україну з Москви, бо там було б краще й вигідніше зімувати **), але цим разом дорогу йому заступило російське військо й завернуло його на старий шлях, де в край дезорганизовані недобитки великої армії й знайшли собі здебільшого могилу. Безперечно проте, що з свого походу Наполеон виніс деяке зацікавлення Україною. Нехай то був просто випадок, що в його речах знайдено між иншим „Енеїду" Котляревського, але маємо инший факт, який показує, що Наполеон таки хотів дізнатись

*) „Рада", ч. ч. 199, 200 і 201.

**) Artur Chuquet—„1812. La Guerre de Russie",—див. А. Вороновъ—Французскіе документы, „Кіевская Мысль", 1912 р. ч. 236.

докладніше про Україну та її народ. Про цей факт росповів недавно на сторінках „Ради“ д. Подолянин*) і ми тут тільки нагадаємо коротенько, що коли Наполеон вернувсь до Франції р. 1813-го, то з його спеціяльного наказу написано й надруковано в 30 примірниках Лезюра „L'Histoire des Kosaques“—велику, на 600 сторінок, історію України, складену на основі самих європейських джерел. Не дурно мабуть такий практичний чоловік, як Наполеон, зацікавивсь був Україною: певне він снував що-до неї якісь свої комбинації. Але зоря його вже зайшла і незабаром Лейпциг та Ватерлоо поховали і славу його, і вплив на європейську політику.

Таким чином на всій Україні, опріч невеличкого куточка її, зовсім р. 1812 не бачили узброєного ворога. Та й там, де переходили чужоземці, вони не лишали за собою вікопомних слідів, і через те про їхнє перебування скупі маємо й випадкові звістки. Через Волинь, як згадано, переходили корпуси князя Шварценберга, Фреймонта та Реньє, спиняючись на одпочинок по селах ковельського та володимир-волинського повіту. З архива володимир-волинського духовного правленія можна дізнатись, напр., що 17 августа польський полк пограбував соборну церкву у Володимирі; що 18 августа в селі Єзерянах католицький священик з Фреймонтового корпусу правив свою службу в православній церкві, „не гнушаяся ничѣмъ, но отдавая надлежащую честь дому Божію“; що в с. Черневі генерал Реньє ночував у церковному притворі, але поводивсь надзвичайно ввічливо і пристойно **). Так само не лишили майже ніякого сліду і ті спроби завести тісніші зносини на Україні, на які пускалися з французького війська: одна з прокламацій, поширених серед польської шляхти на Волині, просто докоряє поля-

*) С. Подолянин — Наполеон і Україна, „Рада,“ 1912, ч. 141.

**) О. Л.—Союзники Наполеона на Волыни въ 1812 г. „Кіевская Старина“, 1894, кн. I, стор. 134—135.

кам за те, що вони байдуже ставляться до відродження Польщі, а французький резидент Прадж опісля признавався, що йому не пощастило знайти прихильників на Волині, хоча на це ні коштів не жалувано, ні инших заходів*).

Не диво, що „тревожные годы", як зве той час д. О. Левицький, далеко не так одбилися на Україні, як по инших місцях, що мали безпосередні спіткання з чужоземним військом. Сюди доходили сами чутки, та й то часто дуже непевні, до того ж і вони запізнювались надзвичайно. Так, у Київі про піддання Москви навіть серед високих кругів, до яких належав напр. митрополит, довідались аж за три тижні по тому, як Наполеон увійшов у „серце Росії**). Серед народу, очевидно, всякі чутки про війну ще більш були поплутані і ще пізніше туди доходили. Можна сказати, що народ на Україні майже нічого не знав певного про „нашествіе двунадесяти языкъ" і тільки начальство та поміщики робили ті чи инші заходи на случай „вторженія" ворога. Дехто з панів од „смятенія и страха" збірався тікати далі на південь, до Єлисавета або навіть і Катеринослава, а начальство на правобічній Україні або, по офіціяльній терминології того часу, „въ губерніяхъ отъ Польши пріобрѣтенныхъ" дуже пильно додивлялося, чи нема яких розрухів між польською шляхтою, а до неї ж тоді належало тут мало не все панство.

Як по правді казати, то оцим нагляданням спершу й обмежувалися всі урядові заходи на правобережній Україні. Ще р. 1810-го, тільки сподіваючись війни, заходивсь був уряд ставити по деяких місцях фортеці, між иншим і в Київі, та ловити шпигів, емисарів і всяких „злонравныхъ людей". „Лицъ польской, французской и жидовской націй, любопытствующихъ о числѣ и о состояніи войскъ, яко

*) О. Левицкій—Тревожные годы, „К. Старина" 1892, XII, 359.

**) Отрывки изъ дневника митр. Серапіона, „К. Стар." 1884, VI, 451—454.

о предметахъ не приличныхъ и не принадлежащихъ частнымъ лицамъ" велено арештувати *). Дехто більш спритний з поліцейського начальства доводив навіть про „народное возмущеніе", хоча все те „возмущеніе" в сквирському напр. повіті виявлялось хиба тим, що „всѣ молодые дворяне сего края выдумали отпущать себѣ усы и по молвѣ носятся слухи, что отпущенье усовъ есть какой-то знакъ, тайно между ними положенный **). Жадного шпига чи емисара тоді не спіймано і взагалі всі ті адміністраційні заходи здіймали тільки колот поміж людьми, ширили трівожні поголоски й витворили скілька голосних справ, що в основі своїй мали саму безмежну підзорливість разом з безмежною ж наївністю та безпорадністю місцевого начальства.

Так, із великої київської пожежі р. 1811, коли од звичайної необережности міщанського хлопчака ввесь Поділ пішов з димом і од Київа лишились сами руїни, зроблено прелюдію до ворожого нападу на Росію. Народився миф про таємних паліїв, наїхала з Петербургу ціла комисія з генералом Ертелем на чолі, щоб їх виловити; почалась велика турбація, по дорогах скрізь поставлено сторожу з наказом усіх безпашпортних—„если тотъ человѣкъ будетъ простого званія, то прислать его за карауломъ въ нижній земскій судъ, а ежели будетъ проѣзжать какой человѣкъ состоянія знатнаго и никакого письменнаго вида не будетъ имѣть и не будетъ никому свидущъ, чили знакомъ, такова пристойно (!) упросить, дабы онъ обождалъ до резолюціи, и заразъ давать о семъ-же знать нижнему суду или земскому исправнику" ***). Для України, що доти не знала ніяких пашпортів, це було усе одно, що все життя перевернути; на підставі отого неначе у Щедрина позиченого наказу, щоб „незнат-

*) О. Левицкій—Тревожные годы, „К. Старина" 1892, XI, 201—202.

**) Ibid., 203.

***) Ibid., X, 19—20.

наго представить, а о знатномъ, упросивъ обождать, доносить", наловлено справді силу людей, хиба Богові духа винних,—особливо, коли хто з них виявляв свою вину „перемѣною лица и трясеніемъ цѣлаго корпуса", або удаванням (!), „будто не знаетъ говорить языками русскимъ и польскимъ", як це траплялось раз-по-раз із чужоземцями, що приїздили за-для торгових чи инших яких справ на Україну. Через отакі накази, трівожні поголоски та звістки непевні з'являються навіть усякі авантюристи та психопати, як Тршалковський або Ковальський, що складають цілі легенди про ватаги паліїв, оповідають складні історії, які потім показуються вигаданими од першого й до останнього слова, але поки що закручують у вир підозріннів багато неповинних людей, що своєю неволею мусять відпокутувати буйну фантазію самозванних паліїв. Всі такі заходи безперечно сіяли трівогу серед людности й творили той грунт, на якому дуже легко плодяться усякі непевні поголоски, ростуть легенди та примари небувалої небезпеки. Пожежі, „единственно отъ безпечности и неосторожности хозяевъ или отъ шалости и неудовольствія домашнихъ служителей (происходящія)", як поясняв губернатор київський Милорадович, поставлено таким чином на перший план, як події великої політичної ваги. Серед такого трівожного настрою прийшла до Київа звістка про те, що чужоземне військо увійшло в Росію.

II.

З початку іюля вийшов відомий манифест, щоб усі люде в державі „съ крестомъ въ сердцѣ и оружіемъ въ рукахъ" стали на оборону держави. Панство й на правобічній і на лівобічній Україні озвалось зараз тим, що ухвалило сформувати своїм коштом скілька полків миліції („земское ополченіе"). На лівому боці Дніпра, в Полтавщині, таких полків справді набралося на чотирі піших та на сім кінних, які 1 ноября 1812 р. рушили в похід і

після всяких військових справ, під Замостям то-що, р. 1814-го повернулись додому *). Не так гладко пішла справа з земською міліцією на правому боці Дніпра. Як доводила до відомости міністрові місцева власть, тут одразу виявилась незгода між панством „россійской націи и польской". Перше, а також міщане з Київа та Богуслава, з більшою ніби-то охотою озвались були на заклик уряду, даючи одного чоловіка на 100 душ, другі ж на-силу згодились дати 3 чоловіка на 500 душ. Опозиція поляків довела до того, що місцева власть надумалась була „особъ, подозрительныхъ по своему вліянію надъ прочими и не благорасположенныхъ къ правительству" повисилати з України **). Міністерству було тоді, правда, не до того, то цей план не доведено до діла; зате ж звелено було миліції тут зовсім не збірати, а зібраних пустити по домівках. Натомісць в урядових кругах зродився новий план: використувати на війні популярне ще на Україні ім'я козацтва.

З планами вернути козаччину на Україні уряд не раз носився й до того. Так, відомо, що ще р. 1807 думка „учредить въ Малороссіи козачьи полки" була і в Олександра I, і у його прибічників, як напр. у Аракчеєва ***). Не диво, що вона знов народилася, коли настала небезпека од далеко дужчого ворога. Уряд згадав тоді про славне українське козацтво,—немов пророчими стали слова з старої пісні: „зруйнували Запорожжя—буде колись треба". Така потреба справді прийшла під лиху годину. „Въ здѣшнихъ губерніяхъ,—писав губернатор київський, гр. Санті, до міністра полі-

*) Про це див.: Павловскій И.—Къ исторіи полтавскаго ополченія 1812 г. „К. Стар." 1904, III, 110—111; Китицынъ—Полтавское дворянское ополченіе 1812—1814 г. „К. Стар." 1904, VII—VIII, 10—14.

**) О. Левицкій—Тревожные годы, „К. Старина," 1892, XII, 240.

***) А. Л.—Мысль имп. Александра I объ учрежденіи въ Малороссіи казачьихъ полковъ, „Кіев. Старина," 1890, I, 119—120.

ції,—владѣльческіе крестьяне состоятъ изъ древняго россійскаго народа и много есть между ними семей, происходящихъ отъ малороссійскихъ казаковъ, имѣющихъ толь сильныя войны и ненависть противу польской республики; они же, бывъ единовѣрны и преданы Россіи, могутъ быть весьма съ пользою быть употреблены при нынѣшнихъ обстоятельствахъ, а особливо есть ли дать имъ древнее названіе козаковъ пѣхотинцевъ, могущее не только удержать ихъ отъ побѣговъ, но и родить въ нихъ отмѣнное усердіе и ревность къ службѣ россійській" *). Думка така про відродження козаччини очевидно носилась, як то кажуть, у повітрі, бо урядові заходи навіть попередили це бажання гр.Санті. Ще за тиждень до війни прийшов царський наказ до полковника гр. де-Витта, щоб він сформував на Київщині й Поділлю охочекомонне українське військо з міщан та селян, по одному чоловікові од 150 ревизських душ. Коня і всю справу до його, зброю й одежу козаки повинні були справляти власним коштом. Незабаром набрано було 4 таких полки, на 3600 чоловіка, і з назвою українських козачих полків вони прилучились до армії Тормасова **).

Цікаво тут буде зазначити, що вербунок у козаки через те, що до його людність поставилася з великим захватом, збудив нові страхи серед місцевих адміністративних Касандр. Поліція побачила в цьому велику небезпеку для держави й засипала своїми доносами вищу власть. „Ни за какое дѣло,—пише один з поліційних чиновників,—так охотно не брались, какъ за собираніе козаковъ. Этимъ что-то подаютъ на себя великое подозрѣніе, а особливо тѣмъ, что палестранты ***) и молодежь... пьютъ и

*) О. Левицький—Тревожные годы, „К. Ст." 1892, XII, 341—342.

**). Ibid.; И. Павловскій—Малороссійское козачье ополченіе въ 1812 г. „Кіевск. Стар.", 1906, IX, 1—2.

***) Палестранти—адвокати й практиканти при судах.

пѣсни, составленныя стихами, поютъ на счетъ сбора сихъ козаковъ, что-то непріятное и въ критику для Россіи“ *). Не втік од цих підозріннів і сам гр. де-Витт, що на своє лихо був свояком одного польського магната. „На сихъ дняхъ,—доносив звенигородський справник,—слышалъ я, что формирующій въ г. Умани украинское казачье войско полковникъ графъ де Виттъ якобы нѣкоторымъ полякамъ говорилъ сіи слова: „что я съ этими козаками буду дѣлать? Ежели я поведу ихъ къ арміи и попадуться мнѣ на встрѣчу французы,—то я скажу имъ, что я сихъ козаковъ къ вамъ веду“... А въ насъ теперь внутри войска нѣтъ: чтобы не вышло на то (чего Боже сохрани), что мы сами на себе дадимъ имъ способъ и въ руки мечъ“ **). Так далеко заходила в своїх страхах правобережна адміністрація.

III.

Инакше стала з козаччиною справа на лівобіцькій Україні, де не знайшлось такого „козла отпущенія“, яким на провобіцькій для адміністрації стали поляки. Коли 25 іюня вийшов царський до генерал-губернатора Малоросійського, кн. Лобанова-Ростовського, наказ про сформування козацьких полків на Полтавщині та Чернігівщині, то місцеве начальство узялось до діла з великим захватом. Мало того, Лобанов-Ростовський подавав навіть надію, що такий порядок одбування військової служ-

*) Левицький.—Цит. праця, „К Ст.,“ 1892, XII, 348. Характерно, що до українців адміністрація ставилась инакше, ніж до поляків; київський губернатор писав до ген. Тормасова: „землемѣры здѣшней губерніи всѣ малороссіяне, въ вѣрности ихъ сомнѣнія не имѣю, окромѣ одного—и потому только, что учился въ Кременцѣ, для чего держу его въ Кіевѣ. Хотя всѣхъ повѣтовъ карты, также и почтовымъ дорогамъ, хранятся въ архивѣ города Кіева, но при отступленіи войскъ нѣкоторые изъ здѣшнихъ дворянъ (поляки тобто) не оставятъ снабдить непріятеля вѣрнѣйшими картами, которыя они имѣли еще во время республики“. Ibid., XI, стор. 211.

**) Ibid., XII, 349.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

би, замісць зненавистної рекруччини, лишиться й на далі. Подавши інструкцію, як набірати полки та комплектувати їх, яку справу їм та амуницію мати (загалом те саме, що і в інструкції гр. Виттові),—генерал-губернатор додає поміж казенно-патріотичними фразами отакі обіцянки: „Таково сихъ полковъ устройство столько близко или похоже съ древнимъ состояніемъ малороссійскихъ козаковъ, что нѣтъ сомнѣнія, что здѣшнее козачество не представитъ однимъ избраніемъ пользоваться, а польстится употребить сей случай доказать многочисленной формовкой, что они всѣ достойны получить навсегда право составлять изъ себя защиту и служить не по очереди рекрутской, а по усердію къ царю и ревности къ ремеслу, въ коемъ отличиться они всегда умѣли: ибо кто не вѣдаетъ, что быть дома и быть на войнѣ было сущее дѣло предковъ ихъ и потому ожидать можно, что и безъ наряду отъ меня представится изъ каждой сотни больше одного охотника. Послѣ чего доведется мнѣ донесть царю, отцу Россіи, что всѣ козаки равно на злодѣя готовы и потому оказать повели, всемилостивѣйшій Государь, быть имъ въ свободное время дома и отъ рекрутства свободными, ибо на оборону царства твоего составятъ они всегда цѣлое войско“ *). Звичайно, досить було тоді тільки натякнути на козаччину, щоб народ сунув записуватись залюбки. Адже на Україні ще не перевелась тоді традиція, що сполучила до купи слова „вільний козак“, і за козаччиною зараз же виринала надія—здихатись зненавистного кріпацького ярма разом з некруччиною, податками, то-що. Поет наш Котляревський, що набірав 5-й полтавський полк, між иншим доводив до відомости генерал-губернаторові, що народ „поступалъ въ козаки съ удовольствіемъ, охотностью и безъ малѣй-

*) Павловскій И.—Малорос. козачье ополченіе, „К. Ст.“ 1905, IX, стор. 7—8.

шаго унынія“ *); з остерського повіту писав земський комисар, що люде прийняли звістку про козаччину „восторгомъ чувствъ увѣряясь“; пирятинці посилали до війська од кожних 20 чоловіка—по козакові. Менш нїж за місяць було вже набрано 15 полків: 9 з Полтавщини й 6 з Чернігівщини; в полку рахувалось 1.200 чоловіка **). В сентябрі козаки вже рушили в похід на Калугу й Тулу, стояли потім „кордоном“, що заступав од ворога гряницю України, а деякі з козацьких полків ходили і в Європу: були у „Храмъ-фурті“ (Франкфурті), в Швейцарії, Гамбурзі, то-що. Царським наказом 30 сентября 1814 р. козацьке військо роспущено „въ домы свои“. „Во изъявленіе же особеннаго благоволенія къ сему ополченію“, на прощання звелено козакам дати... по 2 карб. асигнаціями „единовременнаго вознагражденія“...

Тим і закінчилась ця новітня козаччина, не виправдавши й малою мірою тих жертв та надій, що покладали на неї люде. А тим часом, не кажучи вже про те, що вони положили великі матеріяльні жертви, у походах довелось їм багато усякого лиха зазнати, та й не тільки того лиха, що несе з собою всяка війна, а ще й специфичного російського лиха, що падає на військо од казнокрадства та користливости тих, „кому сіе вѣдать надлежитъ“.

У всіх звідомленнях про похід козаків читаємо про „великі недостатки“,—про те, що зимою козаки у літній одежі ходять, що взагалі „несутъ службу въ ветхой одеждѣ и безъ обуви“, що вони „совершенно обезмонетились“ і т. и. „Совѣстно,—пише до кн. Лобанова-Ростовського генерал Рот,—имѣть въ чужой землѣ россійское войско въ такомъ положеніи,—наго, босо, не имѣетъ и необхо-

*) Павловскій И.—Участіе И. П. Котляревскаго въ формированіи малорос. казачьихъ полковъ, „Кіев. Ст.“ 1905, VI, стор. 315.

**) Павловскій И.— Малороссійское казачье ополченіе. „Кіев. Стар.“ 1906, IX, 8.

димыхъ въ движеніи и дѣйствію потребностей“ *). Як піклувалися про козаків, видко з такого, напр. факту. Один з полковників, Свічка, рапортуючи кн. Лобанову-Ростовському про те, що козаки мерзнуть без теплої одежі, прохає вислати кожухи. На це князь відповів дуже простою порадою: „хотя полушубки не положено, но поелику всякій обыватель ихъ имѣетъ, то каждый козакъ свой собственный изъ дому требовать можетъ, и семейству или обществу его легче дать оный, нежели новаго человѣка, который потребоваться можетъ на щотъ того, который отъ стужи изуродованъ будетъ **). Дійсне, легко було за тодішніх почтових порядків росшукати кожухові свого хазяїна де-небудь у „Храм-фурті“! І хоча князь оддав перевагу людині перед кожухом, проте й після такої мудрої резолюції козаки мерли, як мухи, і з деяких полків і четвертої части не вернулось додому.

Але суще лихо було ще не тут, а в тому, що казаки здебільшого попали в лабети до таких людців, які потихеньку та помаленьку висотували собі з них користь для себе самих. Охочих офицерів взагалі важко було набрати; для панства служба у війську під час війни не мала в собі нічого принадного; але, як і завжде, знаходилось і тут чимало „патріотів“ на те, щоб погріти руки й кешені коло оборони „любезнаго отечества“, коштом, певна річ, „святої худоби“, беручи влучний вираз Драгомирова. Один офицер вимагає хабарів з козаків, другий обдирає підрядчиків, третій продає „тайнымъ образомъ“ речі своїх козаків, четвертий пускає козаків додому по таксі—25 карб. з чоловіка, і стільки пустив, що не міг і в похід рушити; п'ятий провіянту видає $^1/_4$ того, що мав давати, а коней так годує пугою, що вони мало не всі виздихали; шостий, забіраючи фураж, мав благородну звичку ні копійки за його не платити; сьомий... восьмий...

*) Ibid., кн. X, 147.
**) Ibid., кн. IX, 15.

і т. д.—кожен чим-небудь та уславився, кожен поживився на своєму патріотизмі. Як та чорна галіч, обсіли ці патріоти новітнє козацтво, що в наївності своїй думало, ніби йде державу обороняти й тим має заслужити собі на вічнії часи волю. Ми вже бачили, як оціновано було („по два карбованці асигнаціями") оцю жертву для тих, хто якимсь чудом вернувся живий із походу... Так і минувся цей епізод, викликавши тільки нове розчарування серед народніх мас на Україні.

IV.

Коли обернемось до того, як саме одбився 1912-й рік в українському письменстві, беручи це слово в широкому розумінні, тобто однаково користуючись і з устної словесности, і з писаних літературних творів,—то насамперед мусимо зазначити величезне убозство яких-небудь спогадів про цю подію. Просто дивно на перший погляд робиться, як і народ наш і наша література пройшли поуз неї, майже цілком не реагуючи на те, що, здавалося б, повинно було спинити на собі загальну увагу. Нижче я попробую докладніше розглянути причини цього, а тепер подам відомі мені фактичні окрушини з українського письменства про війну 1812 року.

В українських етнографичних збірках даремно було б шукати навіть натяків на 1812-й рік. Рідко навіть можна взагалі про французів здибати згадку. Одну, напр., наводить Драгоманов з звичайно вояцької пісні про похід „сільної вармії" та про гуляння її в „царевому трахтирі".

Сип меду, сладкої горілки,
Ще й зеленого вина,—
обертається „майор" до шинкарки молодої:
Подпоїть сільную вармію,
Щоб веселая була,
Щоб Турка звоювала,
Ще й Француза загнала;
Ой, щоб моя славна варміюшка

Хрести получала
Ще й мидалі узяла *).

Натяк, як бачимо, такий надто невиразний, що пісню можна з однаковим правом приточити і до війни 1854—55 р. р., як до 1812 року. Та вже й самий зміст цієї пісні, звичайний салдацький, як і мова, засмічена москалізмами та специфично великоруськими виразами поруч українських („сладка горілка", „зеленe (!) вино")—показують, що не на українському ґрунті вона зродилася, а перейшла з чужого поля і тільки трохи її зукраїнизовано. Такий самий вигляд мають і дві недруковані ще пісні, що записав я був р. 1892-го в с. Пальчику, звенигородського повіту, на Київщині. Одна пісня оповідає про царя Олександра I,—це щось на зразок віршованого життєпису; друга—про „козака Платона",—очевидно відомого героя 1812-го року Платова, якого перехрещено у нас на „Платона". На жаль, я не маю тепер цих пісень під руками й через те не можу подати їх цілком **), особливо цієї другої, що про козака Платона-Платова. Росказує вона

*) Драгоманов М.—Нові українські пісні про громадські справи. Женева, 1881. Стор. 84.

**) Частину першої пісні надрукував д. Х. Майстренко в „Раді" (ч. 205); записано її в гадяцькому повіті на Полтавщині.

Пише, пише, а король французький
Великому цареві:
Ох і бережися, Олександр Павлович,
Бо я тебе розорю.

Я по твоїх по церквах, соборах
Усе коні становлю;
Ох, і я із твоїх із святих іконів
Коням ясла горожу.

Як заплаче Олександр Павлович:
Ой, що будем робити?
Ох, і хоче-хоче а король французький
У нас землю одбити.

І т. д. Треба додати, що цей полтавський варіянт більш укаїнизований, ніж був той, що я записав на Київщині.

про ті вояцькі фіглі, що ними вславився цей партизанський ватажок. Платон,—співається в пісні,—поголився й поїхав до француза в гості, з французом пив-гуляв і так поводився, що француз його не пізнав, а не пізнавши ще й роспитувати почав про самого ж Платона-козака.

Ой сів Платон на коня—
Дивись, француз, на меня:
Такий Платон, як і я.
Ти з Платоном пив-гуляв
І Платона не пізнав.

Кінчається пісня досить ущіпливо:

Ой дурний француз, як ворона:
Не пізнав він Платона.

Пісня, яку я навожу з пам'яти й через те не ручуся за буквальну схожість з записаним текстом, досить українизована вже, але добре видко, що вона не українського походження. Цю саму пісню, тільки у великоруській редакції, записав цим літом у Вороніжщині д. Пятницький *),—і це вже напевне рішає питання про її походження, коли б ще була в тому якась непевність.

Оце мабуть і все, що маємо у себе в устній традиції про події 1912 року: і мало надзвичайно, та ще й до того воно не своє, а позичене. Звичайно, можна думати, що колись пісень було більше, та всі вони втрачені. Я вже наводив посвідчення з одного поліцейського доносу, що в Махнівці і в Сквирі „пѣсни, составленныя стихами, поютъ на счетъ сбора сихъ козаковъ, что-то непріятное и въ критику для Россіи" **), і тут можу тільки пожалкувати, що донощик погребував текстом тих пісень: може б мали ми цікавий голос сучасників, тепер на-віки втрачений. Але вже ця легкість, з якою затрачувались подібні пісні, показує, що на Україні взагалі мало цікавились подіями

*) „Изъ народныхъ пѣсенъ о двѣнадцатомъ годѣ", — „Русскія Вѣдомости", 1912, ч. 197.

**) Левицкій О.—Тревожные годы. „Кіевск. Старина", 1892, XII, 348.

1812 року і швидко про них цілком і до решти забули.

Теж саме доводиться сказати, переходячи до того, як одбився 1812 рік у нашій писаній літературі. Коли поминути деякі українські мотиви у відомому романі Мордовця та один вірш Метлинського, то мусимо признати, що жаден з українських письменників аж до останнього часу не зацікавився подіями 1812 року так, щоб узяти їх сюжетом до якогось більшого твору. І коли б випадково не дісталася була до нас опублікована вже в „Кіевской Старинѣ“ „Ода на изгнаніе французовъ изъ Россіи въ 1812 г.“, то ми повинні були б сказати, що ті події аж ніяк не одбилися в нашому письменстві. Зате ця одним-одна ода досить цікава — не своїми художніми прикметами, бо їх і з свічкою в ній не дошукаєшся, а тільки тим, що це голос сучасника подій.

Хто був автором оди—ми не знаємо, та певне й не дізнаємось ніколи. В одному спискові вона підписана загадковою літерою М., що ні трохи не помагає догадатися про автора. Д. О. Лев—ій, що надруковував оду з своєю передмовою, на підставі очевидного наслідування „Енеїді“, ставить питання— чи не належить вона часом самому Котляревському *). Мені здається, що на це питання можемо з чистим сумлінням відповісти: ні, не належить. Наслідування Котляревському очевидне, але очевидно й те, що це тільки наслідування: не та була хода у Котляревського і автор „Енеїди“ ніколи не знизився б до того шкутильгання по віршовому складу, не кажучи вже про утрироване грубіянство у виразах, які бачимо у невідомого автора. Це зразок тієї „котляревщини“, що один час у нас пішла була гуляти по світах, викликана популярністю невмірущої „Енеїди“, з примитивністю письмацької манери єднаючи сервилістичний зміст, копіюючи цим не кращі, а гірші

*) О. Лев-ій — Двѣ малорусскія оды изъ эпохи Наполеоновскихъ временъ. „Кіевская Старина“, 1886, I, 189.

сторони першої української поеми. Проблески деякої свідомости та успіх „Енеїди“ зродили були, як знаємо, чимало таких „писарчуків поганих вірш“, що навперейми бігли за Котляревським, не маючи ні того хисту літературного, ні його художнього такту, не розуміючи зовсім завдань письменства. Кілька найменнів того типу зберегла нам історія нашого письменства, і певне, що не авторові цієї оди збагатити його ще новим прізвищем.

Як-не-як, а ода належить сучасникові подій і написана певне на лівобічній Україні й, як видко з самого змісту оди, того ж таки року, по тому вже, як Наполеон покинув Москву. З автора великий патріот російський та державний—риса теж одного часу досить поширена серед наших письменників першого періоду. Подякувавши Богові за те, що вже „стало тихо, мов на морі після бурі“ і що „страх минувся і спить лихо, мов на сідалі ті кури“— ода переходить до характеристики Наполеона, — розуміється, „поганця“, „мошенника“, „злодія“, для якого автор не жалує крепких епітетів. Ось який Наполеон:

Кажуть—пан з себе маленький,
Незавидненький щенюк,
Низький, смуглий і сухенький—
Що ж то? видно, чорту внук!
Мабуть, клятий він одмінок,
Мабуть він мари потімок (sic);
Він із біса ростом, пес.

Дуже не хвалить автор Наполеона за його честолюбні заміри і своє обурення виявляє комедним способом.

Далебі мені аж чудно:
Як то смів царем ся звать
Бонапарт, бурлацьке пудло!
Що воно?—хотів я б знать.
От як царь у нас царює,
З давніх предків все панує;
А то—не знать що таке!
Десь узявся Корсиканець,
Мабуть з пекла сей поганець,
А піди ж лихе яке!

Отаким стилем росказує ода про зруйнування Москви, про спробу Неполеона піти на замирення, про втікання його з Росії, подаючи час од часу прозорі сентенції:

Ні, поганець, будеш знати,
Як то руських зачіпати,—

або нахваляючись:

Ось ще лиш поткнись до наських,
Ззіш (sic) гостинчиків козацьких,
Коли зможеш укусить.

Отаких віршів нанизав наш автор щось рядків на 300, але все-таки зневірився що-до свого хисту й кінчає досить жалісно про себе самого.

Я цю славу росказати
Не зумію й не берусь (!),
А щоб її описати—
І подумати боюсь!
Описать її щоб хвацько,
Треба розуму багацько:
Хоть би й Ломоніс не вмер,
То над славою такою
Довго б рахувавсь з собою,
Лоб до мізку він протер.

Така була перша спроба в українському письменстві—озватись на події 1812 року. Незугарна вона усіма сторонами, та як, кажуть, з пісні слова не викинеш, так і з історії факта. Другою та й останьою спробою був вірш А. Метлинського (Могили)—„Пожар Москви“, що своїм змістом може бути приточений безпосередно до анонимної „Оди на изгнаніе французовъ изъ Россіи въ 1812 г.“, хоч переважає таки останню своїми літературними прикметами. Відомо, що своє українолюбство й славянолюбство Метлинський єднав з досить непоміркованим казенним патріотизмом, який мабуть найвиразніше виявився у згаданому вірші. Йдучи слідом за Пушкиним та Жуковським у їхніх патріотичних писаннях („Клеветникамъ Россіи“, „Бородинская годовщина“, „Пѣвецъ въ станѣ русскихъ воиновъ“, то-що), Метлинський малює ідилічну картину „царства білого царя“, що „широко розляглося, од восходу до заходу сонця

простяглося", даючи досить місця не тільки живим людям, але й на могили. Примитивне слав'янофільство, що раз-у-раз ставить Слав'янщину навпроти Німеччини, теж виразно пробивається в цьому творі українського поета. Тісно в Німеччині,—каже Метлинський,—так що й для гробовища місця не раз бракувало, і тоді німецькі полки йшли „на нас" і „ми" рідную землю їм оддавали—на могили:

І до землі аж німців списами ми пригинали
І в глибоченьких, рідних, біленьких снігах ховали.

Оте „на нас", „ми" і т. и.—показує, як мало вдумувався Метлинський у суть подій 1812-го року й як по-рабському йшов він слідом за своїми російськими взірцями. Єсть у його тільки один національний мотив—згадка про ту саму козаччину, що поновлено було її під лиху годину.

І козаків із могили на час той викликали,
Щоб уставали на поміч, Москву рятували.
Знову чубатий на коніку в полі гасав,
Москву святую із-під ворога визволяв.
І наших костей полягло
Тоді коло Москви чимало:
Та так їх чимало було,
Що й воску на помин не стало.

Самий факт поновлення тієї козаччини, очевидно, один тільки й заняв увагу Метлинського, і він зовсім не розважав, яка була справжня вага того факту й які наслідки мизерні він мав для українського народу. Для такого непоправного романтика й співця козаччини, як Метлинський, досить було вздріти „чубатого на коніку", щоб уже не стямитися з радощів і за зверхньою декорацією поминути цілком справжній зміст і вагу факта.

Отже маємо в усьому писаному й устному письменстві всього чотирі згадки про войну 1812 року. З першого погляду здається незрозумілим, якце так вийшло, що український народ, витворивши таку багатющу історичну поезію, цілком поминув такий, здавалося б, великої ваги факт, як події 1812 року. Але це так натурально, що инакше й бути не могло.

Народ пам'ятає й озивається тільки на такі

події, в яких він сам бере участь, які тим чи иншим способом стали близькі йому й рідні. Погляньте, яким піетизмом оточив він, напр., Хмельнищину й як доніс до останніх днів пам'ять про таких ватажків, як Нечай, Кривоніс, то-що. Бо Хмельнищину він сам робив, бо він розумів того Нечая або піддавав йому свої власні думки. З того ж, що він забув зовсім про події далеко ближчі до нашого часу й нічим на них не озвався, опріче однієї - двох, та й то позичених, пісень, видко стає справжню вагу подій 1812 року для нашого народа: вони нічим його не зачепили. Це була далека для наших людей мало буча, про яку він знав, якою не цікавився й якої, просто скажемо, не розумів. Ближчих інтересів його вона не торкалась. Правда, на терези покладено було тоді долю всього державного життя, але що̀ значило це життя для кріпака, який—нехай там що—мусів регулярно відбувати панщину й не мав навіть часу свідомо вдуматись у небезпеку для держави. Був, правда, епізод у війні, який міг би задержати на собі увагу народніх мас,—це ота поновлена козаччина, що давала деякі надії на по̀правку народньої долі. Але, як знаємо, цей епізод закінчився так безбарвно, таким дрібненьким трафаретом („по 2 карб.асигнаціями!"), що і його не варто було держати в пам'яті. І народ і його викинув. Народ замовк і не озвався нічим на велику боротьбу однієї чужої державности з другою не близкою, хоча до останньої й сам він належав.

Більш ніби цікавости виявляли вищі класи на Україні, але неоднакова вона була на правому боці Дніпра й на лівому. На Правобіччі ті классі були спольщені—і розносили „что-то непріятное и въ критику для Россіи"; на Лівобіччі—змосковлені, і лишили нам свідоцтво про свій настрій в отій патріотичній оді та не менш патріотичному віршу Метлинського. Але й це була цікавість, видимо, невелика, бо правобіцькі „непріятні" пісні й зовсім зникли без жадного навіть сліду, а патріотичні оди лівобіцькі пролунали самітнім гласом вопіющого в пу-

стині й не знайшли наслідувачів. Одно слово—минули „трівожні роки“, вщухли маленькі хвильки, збиті під час трівоги, життя на Україні пішло звичайною колією і кожне вернулось до своїх щоденних справ і турбот, не згадуючи про причину того хвилювання. А вже по сотні уплилих літ силкуються охочі до парадів люде виставити минуле якоюсь бурею, що зглибока проняла була ввесь організм народній!.. Дарма: оте німування загальне може бути найкращим свідоцтвом з глибочіні могил проти свідомого фалшування історії...

З літератури.

І. Поезія самотности *).

Леся Українка. Твори, том І. Видавництво „Дзвін". У Київі.

„Часто, лежачи над самісеньким морем, під навислим камінем, і дивлячись на фалянги хвиль, на ясний горизонт, здавалось мені, що я опинилась у такій країні, де ще не було, чи вже нема людей. Мушу признатись, що така мрія була мені мила. Мизантропія не в моїй натурі, але часом буває, що хочеться на який час втекти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх. Десь я чула вираз, ніби сама природа, самий краєвид, без людй, то все одно, що рамка без картини; але я часами думаю, що се картина—безъ плями".

Це початок оповідання „Над морем" з першого тому „Творів" Лесі Українки. А ось що читаємо на кінці того ж таки оповідання.

Я протовпилась крізь ту щільну юрбу і вийшла на набережну, потім на сквер. І там було людно, але вже не так тісно, як у саду. Свіжий вітрець подихав і коливав біля причалу човни з вітрилами. По затоці снували байдаки, оддалік біліли фелюки, мов зграя лебедів, тихо пливучи вгору до горизонта, немов ростаючи. І мені забажалось поплисти за ними у слід.

Я наняла собі човна з вітрилом.

— Куди ж правити?—спитав гребець.

— Просто так,—і я показала рукою на горизонт.

Наведені уривки здаються мені надзвичайно характерними для творчости Лесі Українки,—принаймні для творчости одного періоду, періоду тих „драматичних поем" та „діялогів", над якими здебільшого працює останніми часами Леся Українка й яких маємо кілька і в першому томі „Творів" та-

*) „Рада", ч. 146.

лановитої авторки. Характерний тут насамперед отой настрій. Це не мизантропія, звісно,—Леся Українка занадто добре знає людину й цінить її саму по собі, щоб укинутися в мизантропію; це й не те удане призирство до людини, на котурни якого так багато спинається з модних останніми часами співців пишної самотности і яке у них завжде означає зневагу до людини,—занадто бо авторка щира для цього й занадто цурається вона всякої ефектної пози. Це щось глибше й далеко безпосереднiше, що виникає з самого настрою Л. Українки, з внутрішньої потреби її, що голосно озивається й заявляє про своє право. Потреба ця—„на якийсь час втікти від людей", бо „краєвид без людей... це картина—без плями". Така потреба веде за собою те голосне право, яке можна б назвати правом на самотність.

Чудне, здається, це право, якось ніби й не личить воно людині, що шукає звичайно теплого товариства, шукає симпатій, тужить за тим, щоб хтось зрозумів її, на себе переняв хоч краплину того, що її цікавить. Та бувають хвилини, коли позбавлений такого права не знати що заплатив би, щоб його мати, коли він терпить такі великі муки, що не кожне їх витерпіти може. Пам'ятаєте у Достоєвського, в „Записках изъ Мертваго дома", той жах, що охопив оповідача, коли він зрозумів, що од цього часу він ніколи не буде сам. Сам!.. А тим часом з людини ж—ζῶον πολιτικόν, як мовляли в старовину, і який-небудь Робинзон, самотній на своєму острові, знов же нічого так не бажав, як побачити людину, як мати товариша, і безодмовний П'ятниця зробивсь для його сущим скарбом, утіхою й теж свого рода потребою. І це натурально для зголоднілого на товариство Робинзона, так само як для людини за звичайних обставин натуральне бажання хоч иноді, хоч на часинку побути на самоті, одпочити од людей. Право на самотність—не таке вже, виходить, чудне й нікчемне право, і проблема, скажу так, самотности, далебі, заслуговує на деяку увагу

серед инших великих і нагальних потреб людського життя. Вже хоч би через те заслуговує на увагу, що самотність часом буває у людини чисто психичною потребою, незадоволення якої може затруїти життя так само, як незадоволення й кожної иншої потреби людської.

Отже—проблема самотности... Але буває самотність і самотність.

Самотність, як психична потреба, як спосіб одпочити душею на самоті, кинути без перешкоди погляд на своє внутрішнє я, дуже одріжняється самою натурою своєю від самотности, як гіркої долі людини, що живе на людях, але чужа їм, незрозумілива й далека. Оця самотність, самотність на людях, самотність під вагою байдужного погляду чужих очей холодних і веде за собою бажання повної самотности, без людей,—на те власне, „щоб не почати ненавидіти їх", як справедливо каже Леся Українка. „Я понялъ;—пише Достоєвський,—что кромѣ лишенія свободы, кромѣ вынужденной работы, въ каторжной жизни есть еще одна мука, чуть ли не сильнѣйшая, чѣмъ всѣ другія. Это вынужденное общее сожительство". Спільне життя—це, взагалі беручи, велике добро; але спілка з примусу, спілка з людьми чужими, од яких без вісти забіг би, з якими нема ні слова спільного, ні спільної думки та бажання,—це справді гірш каторги, це певний шлях до мизантропії. Два раби, одним ланцюгом сковані, мусять ненавидіти один одного, бо спільне життя з примусу, що не од нашої волі залежить, привчає дивитись на спільника тільки як на страшну колоду, вчеплену за кару до ноги,—до того ж колоду живу, яка не тільки вільно поворухнутись не дає, а ще й контролює кожен твій учинок, слідкує за кожним поглядом, часто в саму думку прозирає. Порятунком на таку самотність психичну, реакцією на це силуване товаришування з иншою істотою тільки й може бути ота физична самотність, тугу за якою так виразно бачимо в наведених на початку словах Лесі Українки.

Перечитуючи перший том „Творів“ нашої письменниці, ми як-раз і побачимо цілу низку самотних людей в усяких обставинах, і що найгірше— самотних на людях, часто навіть з'єднаних одною спільною долею, але тим більш може осуружних, бо роз'єднаних неоднаковими думками й бажаннями, силоміць зведених до купи, як ті сковані невольники. Це в буквальному розумінні поезія самотности, що малює всі її тяжкі муки, які розбивають життя людське, роблять його нестерпучим і виганяють людину кудись „просто так“, або навіть шукати, де б було хоч гірше, аби инше.

Спершу перед нами самотність у своїх елементарних формах: самотність людей усим ріжних, силоміць зігнаних в одне місце, на якому вони топчуться, наступаючи одно одному на ноги, викликаючи тим саму ворожнечу. Ось перед нами невольничий табір, юрба зморених, змордованих людей, що живуть самою зненавистю до ворога. І серед них молодий пророк Елеазар, самотній, одинак, бо стоїть понад ту сліпу зненависть („Вавилонський полон“), або що самотніша пророчиця Тірца, що хоче тих зморенних людей будити

Для праці! Для поради! Для життя!
Щоб сонце не зійшло в твоїм лінивстві,
щоб час визволу не застав тебе
у сні ганебнім, соромнім безділі („На руїнах).

Дарма праця: слухачі або тільки вигідніше вкладаються спати, або разлютовані кидаються за якусь формальну дрібницю один на одного, а найперше на тих, хто не дає заснути. Ось два раби-невольники, зв'язані однією роботою, але обидва самотні в своїх думках—і якою правдою бренять слова покривдженого:

Я мушу знать, що я тут раб рабів,
що він мені чужий, цей край неволі,
що тут мені товаришів нема („В дому роботи,
в країні неволі“).

Товаришів нема, хоч повно їх кругом... Це, кажу, самотність на людях в її елементарних формах спільного життя з примусу і вона ще не най-

страшніша, бо свідомість ворожнечі тут ще не велика, бо протест тільки починає набиратись активности. Далеко гірше коли свідомість того, що „тут мені товаришів нема“, осявається ще згадкою про тих дійсних, але втрачених товаришів, з якими стояла людина за одним ділом, одними спільними думками жила. Йоганна, що закуштувала вже була повного захоплення вищим життям—під одним дахом з чужим їй чоловіком, серед атмосфери непотрібної брехні, брудного лицемірства, лукавого підлизництва не тільки самотня—вона мученицяя тієї вірности своєї до колишніх „товаришів“, яких тим важче забути, щоб більший контраст між колишнім минулим та дійсністю.

Йоганна (сама, падає на коліна і здіймає руки).

О Господи! чи довго цеї муки?
Учителю! На що мене покинув?
Коли ж те царство боже? де ж воно?!
Чи доживе ж душа моя до нього?

Мовчазне, здавлене ридання без сліз потрясає все її тіло. Вона встає і, хитаючись мов билина од вітру, виходить з світлиці) („Йоганна, жінка Хусова“)

Тут виходу жадного немає самотній людині, тут у перспективі саме безмежне терпіння, до якого підготовляє нас ота постать жінки, що хитається „мов билина од вітру“. Буває й инше,—буває, коли самотня людина не видержить самотности і, шукаючи виходу, сама йде на небезпеку, аби зазнати повного життя, без мук відчуження й самотности. Тут справді вже—хоч гірше, аби инше. Жирондист („Три хвилини“), якому пощастило вирватися з физичної самотности, з тюрми—на волі, серед добрих, але чужих йому людей, мучиться гірше, ніж перше перед перспективою лютої кари. Неволя справжня зуспіла його на волі. Не знаю сам,—каже він,

чи я клясти, чи я святити маю
той час, як я з неволі йшов на волю,
чи з волі у неволю,—як сказати?

То остання була йому хвилина, „коли життя бу-

ло живе навспрaвжки"—і він вертається назад—туди, де напевне чигала на його смерть, але разом справжнє життя кипіло, тікає з свого спокійного, затишного захистку. Тікає безповоротно, „назад не треба", бо зрозумів, що самотність на людях гірш од смерти, бо то ж нудне, мляве конання без жадного просвітку.

Так само самотніх, до безнадійности, до роспачу самотніх людей, малює Леся Українка і в своїх оповіданнях із сучасного життя. Самотня ота моторна панночка з оповідання „Над морем", самотня й її поважна товаришка, од котрої йде все оповідання,—самотні вони серед „щільної юрби" курортної публіки, хоча одна з них і бажає всякими авантюрами розбити свою самотність. Самотня мала Юзя („Приязнь"), разом з нею росте її самотність і вже напевне й дорослою не придбає справжнього товариша, бо з усієї життьової науки найдужче затямила одно: „уміти показатися в товаристві", тобто як-раз те, що справжнє товаришування розбиває. Самотня „відставлена актриса" („Розмова"), що заплатила своїм талантом за ту самотність. Скрізь бачимо самотніх і скрізь вони більш або менш тяжкими психичними, а то й физичними, муками покутують ту свою гірку самотність. І не здивує нас отой неначе б то висновок з усього пережитого та передуманого—„хочеться на який час втекти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх", тобто самотність силувану пригасити самотністю з власної волі й уподоби, повною самотністю „на який час".

Важко вгадати, скільки на такий висновок дало матеріялу громадське життя наше і що докинуло до того матеріялу власне життя авторки, її особистий настрій та переживання. Але на одну надзвичайно характерну рису я дозволю собі звернути увагу читача. Мало не всі твори Л. Українки, що увійшли до першого тому, належать останнім часам її літературної діяльности, докладніше кажучи—періодові 1904—1906 років. Здавалося б, що це були роки, коли найдужче прокинулась була у нас со-

лідарність громадська, що це був той час, коли всі, немов ті каменярі у Франка, йшли „в одну громаду скуті, а молоти в руках“, коли тими молотами пробивали нову путь громадському життю. Так здавалося... І звідки б, знов здавалося, узятись тому настроєві самотности у талановитої письменниці,—настроєві, що межує иноді з зневіррям, хоч воно так не пасує до загального ясного, бадьорого, жвавого настрою тих часів? Звідки?

Тепер, оддалік на ті часи дивлючись, ми знаємо, що це не так. Ті часи зовсім не були часами одностайности в думках та вчинках, не були часами громадської солідарности, а тільки ми зважали тоді більш на те, що єднало людей, ніж на те, що їх різнило; тоді ми пускали мимо ушей і очей події останньої категорії, не надаючи їм тієї ваги, яку віддати конче належало. Тепер ми бачимо, що саме тоді по всій людности у нас пройшла велика росколина, яка розбила людей на два до віку ворожих табори: на „їх“ і „нас“. Тепер ми добре знаємо, що навіть і в „нашому“ таборі зовсім не було одностайности, а було багато, аж занадто, ворожнечі, змагання та звади. Знов кажу—бачили ми їх і тоді, не могли не бачити, бо на очах у нас кипіла ота завзята боротьба навіть між тими людьми, що одну мету собі ставили і йшли навіть до неї паралельними стежками,—але тоді це в нашій свідомості ясно не одбивалося, а складалось у пам‘яті тільки як матеріял для майбутніх, спокійніших часів. І от саме в той час, коли загал громадянства поспішався до одної мети і, здавалось, однодушно й одностайно наближавсь до неї—в той самий час бистре око художника вже щось зовсім инше спостерегло, якісь трівожні симптоми отієї самотности та загального роз‘єднання, і вже лунав перестерегаючи його голос, тоді незрозумілий:

Я знаю те, що кожний сам за себе
і местник і борець, або—ніщо,
бо кожний має тільки власну долю,
бо кожний в світі може тільки жити

або вмірати, третього ж нічого
не сужено на цьому світі людям („Три хвилини").

„Кожний сам за себе"—ось вам і той корінь, з якого повинна була вирости відома нам формула самотности на людях. Єсть у Л. Українки образ, який ще дужче малює те роз'єднання, розбрат та самотність людей, що навіть коло одного діла працюють. В Єгипті, „в дому роботи, в країні неволі", раби будують величній храм, і за спочинком раб-єгиптянин і раб-гебрей, спільною недолею сковані, розмовляють про свою роботу. Обидва—раби, невольники, але кожний инакше свою неволю почуває. Єгиптянин, коли б був вільний, все одно ставив би той храм, бо йому це рідне й близьке діло, тільки ставив би його не так. Гебрей иншу голубить надію на волю. „Я? що зробив би я?"—питає він,—

розруйнував би
усі ті храми ваші й пирамиди!
порозбивав би всі камінні довбні!
всіх мертвяків повикидав би геть!
Загородив би Нил і затопив би
увесь цей край неволі!

І... „єгиптянин мовчки одводить руку і дає в лице гебреєві"... „Дозорець прибігає з києм... б'є обох" та, замісць спочинку, за кару ставить їх на роботу. Вороги-товариші працюють знов самотні поруч... „Инші раби сплять" („В дому роботи, в країні неволі").

Написано діялог цей в-осени року 1906-го. І мимоволі спадає на думку порівнання тієї події, що сталася давно колись „в дому роботи, в країні неволі", з тим, що у нас р. 1906-го і потім творилось. Неволя одна, та неоднакова, коли невольник-хазяїн „дає в лице" товаришеві, закликає до боротьби „безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ" проти невольника чужої національности—подвійного невольника, що мусить працювати над ворожим з самої сути храмом чужої державности. Перший невольник тільки проти деталів змагається, тим часом як другому увесь той храм осуружний, як чу-

же та вороже діло... Таке діється в кожній „країні неволі“, і мимоволі теж переймаєшся здивуванням перед цією проникливістю письменниці, що схопила й зафіксувала невиразні тенденції часу і в алегоричній формі дала в своїй поезії самотности майже пророчий синтез того, що незабаром усім стало видно...

II. Незужитий капітал *).

Др. Осип Маковей—Життєпис Осипа Юрія Федьковича. У Львові, 1911.
Писання Осипа-Юрія Федьковичіа т. IV. Матеріяли до життєпису. У Львов' 1910.

Повне критичне видання творів Федьковича, що почало виходити у Львові р. 1902 заходами Наукового Товариства імени Шевченка, дуже добре завершено докладним життєписом „буковинського соловія“. Разом з матеріялами життєпис цей, пера д. О. Маковея, складає два чималих томи, що досить повно і докладно обіймають безталанне життя поета,—безталанне і з особистого, і з громадського боку, характерне не для самого Федьковича, а й для тих часів та людей, в яких і серед яких довелось йому жити. Особисто нещасливе життя Федьковича так тісно переплелося з недогідними громадськими обставинами, що разом не могло не витворити трагичної й великого жалю гідної постати талановитої людини, яка фатально мусіла помалу марнувати свій хист, спускатися все нижче й нижче, аж поки зовсім заниділа й перевелася. Промінь світла, що блиснув був Федьковичеві тільки в останні дні життя, вже не зміг осяйнути йому перебулих пригод, а тим більше колишню силу вернути, і поет сходить у могилу, справді зруйнований і тим, що було в йому самому, і тим, що його оточало в житті,—жертва і свого нещасливого темпераменту та зáвичок, і тієї громадської

*) „Рада“, ч. 193.

темноти, безпорадности та байдужости, що панували тоді на Буковині. Невимовно сумну історію цього загубленого життя докладно росповідає в своїй дуже цікавій книзі д. Осип Маковей, цілком слушно засновуючи життєпис Федьковича на тлі тодішнього громадського життя в закордонній Україні, особливо на Буковині.

Зв'язок між трагичною долею Федьковича та умовами громадського життя на закордонній Україні не першому д. Маковеєві навинувся на очі. Вже Драгоманов, перший видавець оповіданнів Федьковича й автор цікавої статті про його, ще за життя поетового ясно бачив, на якій похилій стежці стоїть цей чоловік, що на його талант поетичний Україна великі могла покладати надії. „Федькович,—згадував опісля про свою знайомість з „австроруським Шевченком" Драгоманов,—видавсь мені капиталом, котрий і сам себе не вміє вжити як слід, і ті, що навколо його, не вміють, і котрий через те просто що-дня пропадає і навіть деморалізує громаду приміром свого пропадання" *). Цю коротеньку, але влучну характеристику можна б просто поставити епіграфом до життєпису Федьковича,—так добре вона обіймає постать його. Ступінь по ступіню, з фактами та документами в руках, доводить д. Маковей—який справді великий капитал національний був з Федьковича і як той капитал потроху, але невпинно розвіювавсь марно, поки з його нічого не лишилось. Не тямив своєї ваги й сили ні сам поет, ні тим більше люде, з якими доводилось йому в житті стріватись, тобто все тодішнє закордонне громадянство українське, коли не лічити кількох світліших одиниць.

Насамперед сам Федькович. Од батьків одержав він ту психичну организацію, що стоїть на межі великого таланту і—божевілля... Хитання між цими двома складниками душі Федьковича випов-

*) Драгоманов—Австро-руські спомини, ч. III і IV, Львів, 1890, стор. 180.

нили все його життя, надали йому того змісту, що вражав людей, одвертав їх од поета тими „дивацтвами“, яких так багато було у Федьковича. З „дивацтвами“ Федьковича стріваємося вже з перших сторінок його життєпису—в формі того туману, що про себе, про своїх батьків та стосунки з ними напустив був сам Федькович у своїх автобіографичних записках. Досить сказати, що бувши сином шляхтича, урядовця австрійської служби, Федькович уперто скрізь зве себе мужицькою дитиною і на скріплення цієї вигадки творить і пускає між люде навіть роман своєї матері з якимсь Коссованом, своїм ніби батьком, звучи свого родимого батька „песім Ляхом“ та радіючи, що він „повіявся (!) на дідьчу маму“ (стор. 9). Взагалі вже самий перегляд автобіографій Федьковича, свідомо баламутних і суперечних, що пустили не одну легенду про поета, дає привід біографові до цілком справедливої уваги, що „вони є документами з його життя, однак документами більше його душі, його психичної недуги, яка, як бачимо, не покидала його від молодих літ аж до смерти“ (стор. 21). Далі тих „дивацтв“ ще прибувало й множилося. На службі у війську офицер Федькович товаришує й запивається з самими простими вояками—не тільки через свій справжній, глибокий та щирий демократизм, але й через ненормальну свою вдачу сексуальну. Вийшовши з війська, передягається Федькович у гуцульську одежу і вже не скидає її до смерти,—знов же не з самого демократизму, а й з бажання цілком одлучитися від своєї родини та польських традицій свого батька. Цілий вік снує він усякі фантастичні мрії: „йому здається, що він може бути або дяком, або лірником, або професором, або управителем друкарні, або урядником,—і всього того він готов принятися, переконаний, що до всього здався, коли б тільки позволили йому носити гуцульську одежу“ (стор. 191). Разом із тими необачними мріями може Федькович і дійсне щиро та багато працювати й цього

доказав ділом,—напр., під час сервитутового процесу, виступаючи за інтереси покривдженого селянства, або служачи заступником громади чи то шкільним інспектором у рідних горах. Та й тут, поруч дійсно здорових думок педагогичних, може він знов братись до складання не тільки добрих і користних підручників, а з однаковим запалом дбати і про молитовники та житія і навіть усякі ворожбитські книги. Кінчає ж ще гірше: повним захопленням астрологією, на яку віддає цілих десять років свого життя. Так само поводивсь Федькович і в стосунках своїх до людей: то принижав себе без міри, цілуючи, напр., „панів“ (!) у руки гуцульським звичаєм, то так озивається на адресу тих самих панів: „а нашим редакторам там скажіть, аби моє имено не важилися у своїх газетах споминати, ні друкувати, бо мені не тяжко до Львова поїхати да їх обдрукувати, але не друкарським калилом, а гуцульським топорищем“ (стор. 369). „Сам Федькович,—завважає д. Маковей,—дав нам досить доказів на те, що у його душі не все було в порядку,—про це мабуть у нікого не буде сумніву. Чим далі його недуга змагалася, нещасний поет був мабуть часом свідомий того, що хитається на порозі поміж свідомістю а божевіллям, хотів лічитися, але віра у фаталізм ломила його волю і він далі брів у астрології та й дійшов у ній до Геркулевих стовпів, до яких доходили і його попередники-астрологи зперед соток літ. Ця астрологична филозофія була вже певним доказом звихнення ума у поета, що найменше в однім напрямі, і нагадувала собою товянизм і месіянизм польських поетів, містику Гоголя і ин. Це було нещастя його—таке життя: напів свідоме й розумне, а напів безкритичне. Хто пізнає астрологичні праці поета, той і зрозуміє та оправдає його всі нерозумні поступки від хлоп'ячих літ. Стільки праці, скільки він вложив в астрологію, не вложив би чоловік із здоровим розумом. А весь трагизм тут у тім, що поет уважав свою працю дійсно важною і пожи-

точною, а себе трохи не апостолом правди" (стор. 539).

На цьому не кінчається трагизм Федьковичевого життя: ще яскравіше пробивається він і в його літературній діяльності. Тут теж мішма стоять велика талановитість з повним занепадом, оригинальність з безвартним наслідуванням чи просто копіюванням чужих зразків, острий розум з абсолютною безкритичністю. „А я вам кажу,—писав про Федьковича ще на початку його літературної діяльности Антін Кобилянський,—що прийде небавом чоловік з гір гуцульських, з своєї родини. Той соловій вам заспіває так, що всі наші поетчуки обернуться в жаби" (стор. 151). Ці пророчі слова справдились, та тільки на половину. Федьковичева пісня дійсне пролунала була спершу могучою нотою серед тодішнього занепаду літературного на закордонній Україні, але незабаром сама вона повернулася—не буду позичати зневажливого епітета у Кобилянського—в рабське наслідування Шевченкові, бо поет увірив у своє посланництво й почав уважати себе за наслідника по великому українському Кобзареві й силкувався його думки та його навіть і складом вимовляти. „З'орю свою Буковину,—писав Федькович,—

Як наш Тарас, як мій тато
Научив мене орати („Нива"),

дарма, що з тієї „науки" не виходило нічого путнього. Загубивши оригинальність у поезії, Федькович плодить невдатні думи й поеми „під Шевченка" з такою напр. класичною нісенітницею, як „Кохайтеся, чорноброві, та не з умерлими" (!). І найдивніше, що саме під час недотепного наслідування Шевченкові в віршовій поезії Федькович пише дуже гарні, свіжі оповідання, якими захоплювались такі знавці, як Тургенев та Драгоманов,—але знов же цілком не розуміє ваги тих своїх творів. „Моє видання повістей (Федьковича),—свідчить Драгоманов про цю авторську несвідомість,—зробилось доволі кумедно: автор стояв тоді на то-

му, що його повісті „нічого не варті“ й не хотів не тільки дати мені яких рукописів, але навіть сказати, чи я зібрав усі його повісті, котрі були напечатані в галицьких часописах. „Е, то не варто! Робіть, що знаєте!“—з цих двох фраз я нічим не міг його збити“ (з листу Драгоманова, стор. 496). Згодом Федькович пішов ще далі в своїй безкритичності та душевному роздвоєнні: з одного боку маємо його астрологичні „праці“, „епохальні“, на його думку („Apotelesmata oder das Buch der Dekrete“ на 900 сторінок!); з другого повні крівавого „чорножовтого“ патріотизму австріяцького „Пісні жовнярські“; нарешті затуманені містицизмом „дивоглядії“ (драматичні твори), в яких ні ладу, ні складу не доберешся. А кінець-кінцем гірка, убійча для письменника свідомість, що „нема для кого писати, нема читателів“ (стор. 502)... І знов найстрашніше, коли хочете, у всьому цьому те, що Федькович отакі свої твори мав за найкращі в своєму літературному надбанні („епохальні“, мовляв про астрологію), а себе за непризнаного апостола правди, якого не змогло оцінити громадянство.

А воно таки справді не розуміло й не оцінило по правді свого поета. Вина громадянства перед Федьковичем дійсне велика, — тільки не в тому, в чому бачив її сам Федькович, лежить вона: не в нехтуванні його астрологичних і инших таких праць, а де инде. Розуміли й цінили Федьковича тільки поодинокі люде, як Кобилянський, Драгоманов, Куліш та ще дві-три особі. Решта ж закордонної публіки дивилась на його то як на майстра на всі руки, то як на дивака, з яким важко мати яке-небудь діло й од якого поли вріж та тікай, щоб клопоту не зазнати. Не казатиму вже про тверезе критичне слово, брак якого иноді й сам Федькович дуже гостро почував*), — ніхто не прийшов

*) „Я би сьогодні навіть яко поета багато вище стояв, коби було кому мені правду уповідати та усе на

до його просто вже з приязним словом, з товариською порадою чи допомогою, з розумінням, що може і чого не може ця людина. Федьковича, художника насамперед, запрягають у ремісницьку роботу на „Просвіту“, зобов'язуючи його контрактом постачати по стільки й стільки аркушів друкованого матеріялу, — якого, то другорядне питання. Того, що він дає, не друкують, хоча між тим недрукованим не все було на зразок астрологичної „Ворожки“: Федьковичів букварь та читанки, напр., не могли діждатись видання ні в Галичині, ні на Буковині, хоча багато в цих працях було справдітаки користного. Нарешті, коли Федькович зовсім пустився берега в своєму приватному житті — його зовсім забули, його одцурались і цілих довгих десять років поет живе у великому місті, але сам один, одлюдком, осторонь од громади,—„ніхто не шукав і не потребував Федьковича“ (стор. 515), кажучи словами його біографа. „Було в цього чоловіка,—пише д. Маковей,—багато завзяття й готовости служити громаді, був і талант, було й розуміння потреб народу, але він з'явився на Буковині „за скоро“, випередивши на четвертину століття людей, які його могли зрозуміти і оцінити“ (стор. 446). В письменстві на Буковині панувала тоді мертвота й язичіє; в політичному житті—доноси, залицяння до російських консулів та жебрання усякої „благостині“; в національному — зрада та румунизація. Досить тільки перечитати той розділ у праці д. Маковея, що говорить про „Суспільне життя на Буковині в роках 1848—1874“ (стор. 242—315), щоб зрозуміти громадські причини духового занепаду Федьковича. „Все разбивалося о заскорузлість і темноту буковинської „інтелігенції“, яка скоренько потонула в москвофильстві“ (стор. 445),—завважає д. Маковей, даючи яскраві зразки тієї темноти. Але досить було кільком живим людям,

---

праву дорогу наводити“,—пише Федькович у листі до Танячкевича („Матеріяли“, ст. 84).

щирим народолюбцям, витягти р. 1884-го Федьковича з його закутка та показати йому можливість справді для народу працювати, щоб закинув він і свою астрологію та навернувся до громади, обіцяючи знов їй служити своїм талантом.

Та час позитивної праці для його вже уплив тоді без повороту. Не минули Федьковичеві дурно оті довгі страшні роки самітнього життя на людях, але без людей: і сила вже не та була, і талант виснажився, та й шкодливі звички все тягли до старого. І останні роки життя Федьковичевого— це повільне завмирання колись великого й свіжого таланту, це агонія, на яку з жахом дивились тямущі люде. Як народився Федькович занадто рано, так і визволення для його прийшло занадто вже пізно. То вже сама тінь од колишнього Федьковича ходила...

В світлі особистої на громадському тлі біографії Федьковича він перестає бути для нас загадкою й виразно стає перед нами на цілу свою трагичну постать. „Всі... життьові пригоди і поступки його: меланхолія, „хлопське“ життя, піятика, непосидючість і охота до вандрівки, любов до мужчин, містицизм і астрологичні заняття — це, певно скажуть лікарі, цілком звичайні об'яви у неврастеників, і Федькович є лише класичним прикладом такого хорого“ (стор. 582),—такий ось останній присуд зробив біограф поетів. Цьому правда, але треба ще додати, що громадські обставини тим дужче сприяли цим руйнуючим рисам особистим і зробили з Федьковича той незужитий капітал, який з жалем добачав у йому ще Драгоманов. І коли проти природних рис у поетовій вдачі може й не сила була боротись, то тим більший жаль пориває на те, що в людській було силі — на ті громадські умови, що наближали й пхали Федьковича до безодні, з якої так і не пощастило йому врятуватися. На світ прийшов він дуже дочасно, а рада на лихо наспіла аж тоді, коли ніякої ради власне вже не було...

III. За невсипущу працю*).

По всіх майже українських, закордонних і тутешніх, часописах надрукований був недавно заклик до громадянства з приводу 40-літнього ювилею літературної діяльности Івана Франка. Ювилей той припадає на 1914 рік, і ювилейний комитет, що склався за кордоном з українських письменників та громадських діячив, визначив уже й деякі способи, якими єсть думка вшанувати ювилята. Має бути насамперед виданий на честь його ювилейний збірник; опріч того ще зроблено заходи, щоб зібрати кошти на ювилейний дарунок, не зазначаючи поки що його форми.

„Протягом 1912 і 1913 р.р., — пише в своєму закликові комитет,—нехай напливуть грошеві жертви з цілої України, від заможніх і бідних, від інтелігентів, селян і робітників, нехай буде доказ, що українці вміють цінити своїх заслужених людей не тільки по смерти, а й за життя".

Нема напевне свідомої людини на Україні, яка не чула б про Івана Франка, не бачила його обличчя хоч на портреті, не читала його творів. Покоління за поколінням протягом останніх 40 літ виховувались на тих ідеях, яких Франко був у нашому письменстві найкращим виразником, користувалися з його творів, як з невичерпаного джерела живої думки, вічно свіжої та ворушкої, ясних образів, що приваблюють своєю красою, та того бадьорого й потужного настрою, що кличе до життя, до боротьби за його, до праці,—кличе жити повним життям, бути „цілим чоловіком". Одним став Франко за вчителя й проводиря в нетрях буденщини, надихаючи їх на протест проти неї; з другими працював поруч на ниві громадської діяльности, ще иншим давав „чисту роскіш братньої любови", а найбільш — чарував своїм художнім словом. Не знайдемо такої ділянки в нашому літературному й громадському житті за

*) „Рада", ч. 71.

цих 40 літ, на якій б не кинув свого сліду Іван Франко. Кипуча, ріжностороння натура не давала йому ні застоюватись на одному місці, ні заспокоюватись на якійсь одній сфері людської діяльности. Од мови богів, поезії, переходив він до політичної праці, од белетристичних творів до науки, од популяризації до публіцистики. Блискучий стиль його творів, огнева манера, жива мова були раз-у-раз невідлучними прикметами усього, що писав цей письменник, і не диво, що слово його падало глибоко в людські душі, запалювало їх і привертало до того, чому служив і сам письменник. Історія „останніх десятиліть" українського руху, яких він був не тільки свідком, а й літописцем, тісно зв'язана з ім'ям Франка; нарожденню „Молодої України" безпосередно сприяв він своєю працею за всю свою довгу й таку живу, блискучу, ріжносторонню діяльність. І коли та „Молода Україна" тепер густими вже лавами оточує своїх проводирів — заслуга в тому і честь велика належить одному з перших — Іванові Франкові.

Не легкий, не квітками встелений був той довгий шлях, що пройшов у своїй діяльності наш письменник. Важкою боротьбою дістався кожен ступінь уперед — такою боротьбою, що не всякив міг її знести. І як борець з натури, Іван Франко не тільки не ухилявсь од боротьби, а навпаки шукав її і, посилаючи на-право й на-ліво свої удари, тільки краще загартовувався на своїй позиції—оборонця всіх знедолених і окривджених, борця за долю рідного краю й народу. Як борець, багато він на своєму віку мав ворогів, але навіть вороги не могли закинути йому чогось темного, не могли заплямити його чистого ймення. Це постать, наскрізь осяяна тим внутрішнім світлом, до якого він і сам простував невтомно, і кликав инших без упину, і вів за собою всіх, хто не задовольнявся дрібним животінням, а шукав широкого, вільного, справді людського життя.

За 40 літ багато лиха може впасти на голову такого борця й працьовника, яким був раз-у-раз

Франко. Людське туподумство, нерозважність, фарисейство, злість, заздрість, полохливість не раз обірали його собі за показну жертву, яку їм було найзручніше осипати витворами власної нікчемности. Були й такі ганебні для нашої історії моменти, коли Франка цурались не тільки чужі, а й свої, коли він одинцем, самотній, стояв на своєму шляху, коли тільки сам себе міг розважати—

Та над усе ціню я ту
Малую мірку мук і болю,
Котрі приняв я в цім життю
За правду, за добро, за волю.

Були й гірші може моменти, коли найкращий наш письменник того часу не знаходив собі притулку на рідному полі, а мусів „ізгоєм“ тинятись по чужих нивах та вибувати довгу „панщину“ на чужій роботі. Були й ще гірші часи, коли на голову людини, що все віддала на користь рідного краю, падали прокльони, як на зрадника. Всього було за цих 40 довгих і важких років...

Але все темне й ганебне безповоротно минулось. Іван Франко здобув тепер загальне признання, дяку і шану за свою працю, круг його стоять лави його прихильників. І їхня то повинність—показати тепер, що не тільки устами, а й серцем шанують його, не тільки словом, а й ділом віддячити хочуть за те, що дав цей чоловік рідному краєві за 40 літ невсипущої праці.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА

Серед чужих.

І. Пушкин і українство *).

На сьогодні припадають 75-ті роковини смерти великого російського поета, що справив російське письменство на шлях народности від солоденького наслідування чужим зразкам та перший приклав до російського письменства печать геніяльности. Коли ще за часів Пушкина можна було ставити, як зробив Бєлінський, питання—чи істнує російська література, то вже потому саме питання таке зробилось неможливим. Пушкин, витворивши свою школу в літературі, разом з нашим земляком Гоголем дав початок найновішому російському письменству, що потім появило стільки на ввесь світ славних письменників. Мав він безперечно вплив не тільки на своє рідне письменство, а й на деякі инші, як от і наше українське, хоч як далеко сам стояв од усяких національних питаннів та справ; з другого боку, й сам зазнав деяких впливів од нашої української стихії. Хоч які ті впливи невеликі були на перший погляд, але все ж їх обійти не можна, розглядаючи творчість російського поета. Найдужче вони позначились на великій поемі з української минувшини.

Українські впливи на Пушкина, хоч зростав він на півночі, починаються дуже рано. Ще в ліцеї

*) „Рада“, ч. 24.

Пушкин пише поезію „Казакъ“ на досить популярну в українській народній поезії тему про залицяння й зраду козака. Як прийшов автор до цієї теми— невідомо, але українське її походження доводить власна авторська примітка „подражаніе малороссійскому“. Дехто думає, що з українською народньою поезією міг Пушкина познайомити його ліцейський товариш Іллічевський, українець зроду; але можливо, що на український сюжет Пушкин натрапив, читаючи який-небудь із тих „пѣсенниковъ“, українських збірничків, що з кінця XVIII в. роблятьсся досить популярними в Великоросії. Пізніші факти з життя поета показують, що він таки цікавився українською народньою поезією. Так, р. 1822 він прохає свого брата прислати йому до Кишинева „Цертелева древнія стихотворенія“, — очевидно, „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“ кн. М. Цертелева (1819); трохи згодом, під час праці над „Полтавою“, Пушкин сам признався Максимовичеві: „а я обираю ваши пѣсни“. Перебування на Україні (на Київщині, в Каменці) та опісля знайомість з Гоголем могли додати Пушкинові ще більш зацікавлення до України. Принаймні, коли „Полтаву“ можна ще поясняти впливом инших джерел (Байрона, то-що), то вже „Гусар“ носить видимі риси Гоголевого жанру і манери. До 1830-го року,— значить, до знайомости з Гоголем— належить і невеличка замітка Пушкина про Україну,—ніби конспект тих відомостей, які він хотів про неї зібрати: „Что нынѣ называется Малороссіей. Что составляло прежде Малороссію. Когда отторгнулась она отъ Россіи“ і т. и. Певне, десь коло того часу Пушкин читав уже й знамениту „Исторію Русовъ“ псевдо-Конисського, з якої кілька уривків з дуже прихильною оцінкою („множество мѣстъ въ Исторіи Малороссіи суть картины, начертанныя кистію великаго художника“) наводить в одній з своїх рецензій. Все це показує, що Пушкинові доводилося стрічатись з українством і так чи инакше на його озиватись.

Але не треба, звичайно, тих впливів прибільшувати, бо знайомість Пушкина з українством була випадкова й неглибока, а Україна не зробила певне великого на його враження. Поет не знав ні української мови, ні народа, ні його історії,—та остання за тодішніх часів була зовсім і не розроблена. Україна, на якій Пушкин бував тільки наїздом, уявлялась йому як чарівний якийсь край, повний таємничих пригод та пейзанського раювання. Пушкинів гусарин, нарікаючи на долю щербату, що занесла його „на распроклятую квартеру", згадує Україну, але як згадує!

То-ль дѣло Кіевъ! Что за край!
Валятся сами въ ротъ галушки,
Виномъ хоть пару поддавай,
А молодицы—молодушки!
Ей, ей, не жаль отдать души
За взглядъ красотки чернобровой...

Теж і в „Полтаві" поет дав кілька чудових описів української природи („Тиха украинская ночь"...), кілька яскравих характеристик, але в цілому, звичайно, далеко одступив не тільки од історичної, але подекуди й од художньої правди. Не кажучи вже про дрібниці, з Мазепи, звісно, зовсім не був отой мелодраматичний лиходій („Мазепа въ козняхъ посѣдѣлый"), яким його змальовано у Пушкина, та й сама поема показує у знаменитого гетьмана звичайні людські почування. Так само й Орлик ніколи не був катом, яким виставлено його в „Полтаві". Намагаючись справедливо поставитись до українського життя за часів Мазепи („Украйна глухо волновалась" і т. и.), Пушкин все-таки не міг перемогти в собі централістичної тенденції і поема його дає в цілому перекривлений образ України, характерний більш для централізаторських заходів Петра І, ніж для тодішніх українських діячів. З погляду історичної правди „Полтава" тим більшої наробила шкоди, що окремі місця у їй справді надзвичайно гарні й написані з такою силою натхнення, до якої не часто й самому Пушкинові доводилося злітати. Оця сила й зробила помилки поета загальними помилками. Можна на-

певне сказати, що така поширена тепер репутація Мазепи, як бездушного інтригана та лиходія, повстала тільки через оту невірну й несправедливу характеристику, що зробив Пушкин. Історія дає зовсім инший образ Мазепи, але знаючи навіть дійсну історію, трудно буває визволитись з-під чарів геніяльного художника. Несвідомо він став знаряддям того людозненавистного патріотизму, що орудує тепер поетичними формулами в практичній сфері... Взагалі вся „Полтава“ може бути чудовим зразком того, як переломляються в централістичній свідомості події, що їй суперечать, і з цього погляду помилки геніяльного поета, що з свого погляду судить чужу історію, можуть бути надзвичайно цінними.

Певна річ, даремно винуватити за них самого тільки поета, хоч і тоді вже знаходилися люде, як Рилєєв, що з иншою мірою підходили до української історії. Але на помилки, хоч і геніяльних людей, треба все ж дивитись як на помилки. Знаючи їх причини й коріння, не треба закладати їх в основу нових помилок, яким тепер прощення вже не може бути.

II. Герцен і українство *).

На 100-літні роковини Герценового народження.

25 марця 1812 року народився Герцен. Російська преса майже однодушно озвалась на цей ювилей людини, навіки пам'ятної в історії російського письменства, громадської думки та політичного визволення. „Ми, —писав у „Колоколѣ“ сам Герцен про свою діяльність,—хотѣли быть протестомъ Россіи, ея крикомъ освобожденія и крикомъ боли“, і ці слова дуже влучно характеризують політично-громадську сторону діяльности Герцена. Не тільки він хотів бути, а таки й був справді живим протестом проти мертвущого режиму в дореформенній Росії, був криком

*) „Рада“, ч. 72.

визволення молодої Росії з-під того режиму й криком болю її тоді, коли надії не всі справдились, коли історія пішла не тим шляхом, на який силкувалися спровадити її кращі заступники громадської думки. Після декабристів Герцен перший заходився скликàти своїм „дзвоном“ живих людей („vivos voco“) до живої праці на користь народу, перший руйнував і ховав („mortuos plango“) мертві пережитки, що не давали проте зазеленіти новим паросткам життя. Темного часу лютої реакції, вдосвіта, був це один з перших ясних промінів, що блискучим сяйвом прорізав темряву і довго світив, та й досі світить, на шляху до щастя і волі...

Є за віщо добрим словом спогадати великого вигнанця і нам, українцям. В публіцистичних працях не раз доводилось Герценові торкатися й українського питання і просто дивно стає, як він зумів—швидче геніяльним натхненням, анїж докладним знанням обставин—угадати, чого треба Україні та як інтелігенція російська повинна ставитись до її розвитку. Ще Драгоманов завважив, що з українським питанням фактично Герцен обзнайомлений був дуже мало,—не більш од звичайного столичного літератора тих часів. А отже навіть з такими вбогими данними Герцен дійшов правди і знов таки перший з-межи російського громадянства зумів не тільки правдиво і справедливо поставитись до української справи, а не злякатись навіть крайніх, як здавалося, висновків із свого становища. Твори Герцена—це одна з найкращих і досі в російському письменстві сторінок, присвячених українському питанню, яка захоплює вас своїм надзвичайно щирим, одвертим тоном і може служити за взірець того, як треба ставити й розв'язувати національні питання в письменстві пануючої нації.

Погляди Герцена на національне питання взагалі, і з'окрема на українське, цілком натурально випливали з усієї системи його світогляду. Як відомо, увесь свій світогляд Герцен збудував на потребах народу, тобто тієї частини нації, що животіє

з власної праці — в Росії тоді переважно покріпаченого селянства. Кожне певне знає, як палко обстоював Герцен за інтереси селянства, обороняючи його право на волю і землю. Але до лозунга—„землю крестьянамъ“ Герцен зараз же додав другий — „волю областямъ“ і це останнє було другою умовою справді вільного ладу, якого Герцен ніколи не міг уявити собі в формі централізованої держави. Тим то визволення селянства з кріпацької неволі було для його тільки першим ступінем, тільки початком діла, або, як сам Герцен казав, „началомъ освобожденія областной жизни“. Для Герцена нічого не було на світі „нелѣпѣе этихъ китообразныхъ государствъ, которымъ двигаться тяжело отъ роста“, і умови правдивої волі він бачив тільки в федералістичних народніх державах. Вільна спілка рівних народів — такий був для Герцена ідеал державного життя. „Я искренно, отъ всей души желаю не разрывъ славянскаго міра, а его свободную федерализацію“ — пише Герцен у своєму „Отвѣтѣ на письмо изъ Польши“, а попереду принципіяльно свій погляд висловив він ще виразніше: „Глубоко ненавидя всякую централизацію, я убѣжденъ, что соплеменныя федерализаціи даютъ среду государственную несравненно болѣе широкую, чѣмъ раздробленіе одного рода на отдѣльныя части“. Але практично, як зараз побачимо, Герцен далі йшов і ладен був навіть із „раздробленімъ“ помиритись, аби спекатись силуваного єднання, що вело тільки до централізму. Саме лихо од роз‘єднання все-таки було для Герцена меншим лихом, коли рівняти до централізму, що панує звичайно по тих „китообразныхъ государствахъ, которымъ двигаться тяжело отъ роста“. „И отчего же намъ съ Польшей, съ Украиной, съ Финляндіей не жить, какъ вольный съ вольными, какъ равный съ равными? Отчего же все мы должны забирать себѣ въ крѣпостное рабство? Чѣмъ мы лучше ихъ?“—запитує Герцен р. 1863-го, ще попереду висловивши своє нехтування до матеріяльної

сили та історичних документів, як основи права. „Мы, — пише Герцен, —признаемъ не только за каждою народностью, выдѣлившеюся отъ другихъ и имѣющей естественныя границы, право на самобытность, но и за каждымъ географическимъ положеніемъ". І як приклад останнього Герцен бере Сибір, що, на його думку, має всі права на своє власне життя і всі підстави до автономного розвитку.

Нема нічого надзвичайного, коли такі теоретичні основи довели Герцена до того, що він зрозумів і відчув серцем національне становище України. Він хоча й не знав добре українського життя, проте бачив ясно, що Україна—і не Польща, і не Московщина, що це країна самостійна, з своїми національними прикметами і з власними інтересами, які наказують їй дбати насамперед про своє власне життя, не поступаючись ним перед сусідами. Для цього великого синтетичного розуму, що все-таки знав у загальних рисах історію стосунків України до Польщі й Московщини, не може бути й питання, кому „д о л ж н а п р и н а д л е ж а т ь" яка-небудь залюднена вже земля. Він навіть іронизує, що поступові великороси з поляками, неначе, мовляв, якісь „наслѣдники вѣнскаго конгресса", пробують росписувати державні межі між землями, не питаючись людей, що на тих землях живуть, яка їх власна воля. Прихильник того принципу, щоб кожен народ сам вільно порядкував своєю долею, Герцен прикладає це й до України, не спиняючись навіть перед тим, що̀ робити, коли Україна не схоче бути „ни Польской, ни Русской". „Украйну,—пише Герцен в статтях „Россія и Польша",—слѣдуетъ въ такомъ случаѣ признать свободной и независимой страной... Въ Малороссіи, — каже він далі,—живуть люди, люди подавленные рабствомъ, но не настолько сломанные правительствомъ и помѣщиками, что потеряли всякое чувство народности: совсѣмъ напротивъ—родовое сознаніе у нихъ очень развито... Развяжемъ-те имъ руки, развяжемъ-те имъ

языкъ, пусть рѣчь ихъ будетъ совершенно свободна и тогда пусть они скажутъ свое слово, перешагнутъ черезъ кнутъ къ намъ, черезъ папежъ къ вамъ, или, если они умны, протянутъ намъ обоимъ руки на братскій союзъ и на независимость отъ обоихъ". Проте Герцен певен, що сама Україна не схоче одходити од державної організації, як що держава даватиме їй повні гарантії вільного життя й розвитку, і страхи перед сепаратизмом він покидає на „казенних патріотів", що не тямлять навіть азбуки державного життя й установ і звикли до всього прикладати саму мірку насильства.

Сам Герцен дуже добре розумів зв'язок між своєю загальною позицією в національному питанні та українською справою. „Принявъ,—пише він у статті „Россія и Польша",—однимъ изъ начальныхъ шаговъ къ будущему союзу расторженіе насильственныхъ соединеній, мы тотчасъ признали полныя права на независимость и самоуправленіе за Украйной". Йому навіть було б шкода, як би Україна, маючи волю вибірати, зреклась своєї незалежности, звичайно в федеративному розумінні („Русскимъ офицерамъ въ Польшѣ"); слова з надрукованого в „Колоколѣ" листа Костомарова: „пусть же ни великоросы, ни поляки не называютъ с в о и м и земли, заселенныя н а ш и м ъ народомъ"—Герцен приймає цілком, як свої власні—„сжато представляющія все воззрѣніе наше". Певна річ, що не міг Герцен не обороняти й чисто національних потреб українського народу. На аргументацію, що національну ідею пробувала збити, доводячи її до абсурду й карикатури, він просто й спокійно відповідав: „Только тѣ группы, провинціи, тѣ части государства и будутъ добиваться до самобытности, которыя имѣютъ дѣйствительные элементы на особность, на самобытность. Съ какой стати,—поясняє він на прикладі свою думку,—калужская губернія или тульская скажетъ, что она хочетъ быть с в о е й, какъ Украйна?" Український народ Герцен мав за самостійну націю й визна-

вав за нею всі національні права, між ними право й на свій національний развиток, що однаково не мирився ні з русификацією ні з полонизацією. З приводу проекту, щоб поставити проти полонизації русификацію, Герцен з обуренням завважає: „Согласиться съ этимъ невозможно. И что это за регламентація языка, что за правительственныя, административныя вмѣшательства въ букварь?... министерство грамматики, департаментъ спряженій? Неужели не ясно, что школа и судъ въ странѣ, въ которой два нарѣчія—должны быть на обоихъ". Українець, на думку Герцена, ніколи не проміняє своєї мови ні на урядову московську, ні на панську польську й до обох пануючих націй письменик обертається з такою порадою: „начнемъ же, господа, прежде лингвистическаго завоеванія народа юго-русскаго съ того, что отдадимъ ему его землю, а потомъ и посмотримъ, какъ онъ захочетъ говорить и учиться" („По поводу письма изъ Волыни").

Здається, й наведених тут виписок (найбільш виразних та гострих я не зважуюсь подати) досить, щоб побачити, як дивився Герцен на українське питання та як ставився до українських домаганнів. Правда, можна знайти у його й де які хитання, які знов же Драгоманов, може трохи побільшивши, добре показав і пояснив у своїй відомій праці „Историческая Польша и великорусская демократія". Річ у тому, що Герцен ніколи не писав про українське питання спеціяльно, а раз-у-раз торкавсь його з приводу і в зв'язку з питанням польським. Проти своєї волі, більш під тиском Бакуніна, Герцен иноді сходив з свого широкого принципіяльного ґрунту й ніби давав деякі аванси заступникам „історичної Польщі". З другого боку, відповідаючи на домагання поляків, Герцен прохоплювався деякими незручними фразами і в другий бік (напр., що Київ такий само „русскій" город, як і Москва). Ці хитання поясняються надзвичайно важким і поплутаним становищем, у яко-

му проти волі опинився Герцен, обороняючи польську справу під гарячий час повстання. З одного боку, він уважав, що те повстання не на часі, і до того ж бачив, що повстанцям „въ сущности до крестьянской земли мало дѣла, а до провинцій слишкомъ много"; з другого—не міг він і проти поляків виступити, не бажаючи піддержувати ще більш йому огидної справи централістичного насильства. На ту середню, а через те й єдино певну дорогу, що ясно і рішуче розріжняла межі державні від етнографичних, Герцен не зважився ступити, хоч і безперечно вже знайшов був її. І в цьому велика помилка Герценова, а також і причина того фіяско, якого йому та його впливові завдало нещасливе повстання 1863 року.

Але теоретично Герцен таки знайшов свою дорогу. Знайшов самотужки, без певних проводирів, керуючись єдино своїм чутким розумом і випередивши на цілі десятиліття своїх земляків що-до української справи. Досить тільки порівняти те, що тепер чуємо від якого-небудь Струве, з тим, що 50 років тому писав Герцен, щоб оцінити його просто таки геніяльну інтуїцію, яка помогла йому знайти, зрозуміти й зважити найважніші моменти в українському питанні. І українці відразу це оцінили. „Вы,— писавъ до Герцена Костомаров, — проявили относительно Украйны такой взглядъ, который мыслящая часть южно-русскаго народа издавна хранитъ, какъ драгоцѣнную святыню сердца. Примите же отъ насъ сердечную благодарность. Къ числу многихъ истинъ, которыя вы первый высказали печатно на русскомъ языкѣ, принадлежитъ и то, что вы сказали о нашемъ отечествѣ". Ілюстрацією до цієї подяки Костомарова може бути ще те побожне почування, яке носив у своєму серці до Герцена та його „Колокола" й Шевченко. „Я въ первый разъ сегодня увидѣлъ газету (мова про „Колоколъ") и съ благоговѣніемъ облобызалъ",—записує наш Кобзарь у своєму щоденнику 6 лютого 1858 року.

Перед зазначеною у Костомарова невмірущою заслугою Герцена в ніщо обертаються оті його невеличкі хитання, за які не самого його й винуватити треба. Перед широкою й правдивою людяністю його поглядів на українську справу зникають дрібні помилки. Герцен все-таки перший у російському письменстві показав, як треба ставити й розв'язувати українське питання, і ми можемо тільки жалкувати, що присвячені українству сторінки його творів так мало відомі серед російського громадянства й ще менше на їх зважали і зважають Герценові наступники.

Ш. Пам'яти М. Ф. Анненського *).

Оце тільки дізнавсь я про смерть Миколи Федоровича Анненського. Хочеться й мені, хоч і пізно, згадати „не злим тихим словом" цього визначного громадського діяча і кришталево-чисту, незломну на все добре людину...

Коли я згадую про небіжчика, перед мене завжде встає в думках одна картина. Величезна зала, повна народу; скрізь живі, схвильовані обличчя, притишений гомін людських голосів. То в декабрі 1904 р. під час „банкетної кампанії", одбувався в залі Павлової в Петербурзі „банкет", присвячений пам'яті декабристів, протестові проти війни й демонстрації за волю. Почались промови; один по одному виходять на кафедру промовці, запалюючи серця слухачів нечуваними доти словами... Серед промови одного соціял-демократа, що вдарив не тільки на „бюрократію", а й на „друзів-ворогів"—зненацька серед тиші почувся запальний вигук: „это ложь!"—і серед моря людських голів вирізнилась сива голова з страдницьким, схвильованим обличчям. Керовник збору подав знак—і похилилась сива голова... Потім на

*) „Рада", ч. 177.

кафедру вийшов цей чоловік з сивою головою і прохав у зібраних пробачення, що не втерпів і дозволив собі перебити оратора...

Це був Анненський.

Я вже знав його. Ще до того мені довелося з ним стріватись і розмовляти, як з членом редакції „Русскаго Богатства“, з приводу принятої до журналу моєї статті „Внѣ закона“, й інцидент на „банкеті“ тільки ствердив те враження, яке я мав з безпосередніх стосунків з цією людиною. Анненський якось органично не міг стерпіти, коли у його на очах діялася, на його думку, неправда і тоді не було такої сили, що б могла його припинити. Багатьом певне відомо, як поводився Анненський на Казанському майдані під час пам'ятної демонстрації 1901 року, коли, заступаючись за молодь, він сам опинився під нагаями. Але щирість його не менша була за його лицарську невстриманість і, зрозумівши свою помилку, він сам же перший сповідався в ній. Тим то, певне, й поважали його так за ці лицарські прикмети всі, хто зазнав його,— навіть люде далекі од його своїми поглядами. Кожний знав, що коли що робив Микола Федорович, то робив те по правді й по щирости, і мимоволі якось бажалося схилитись перед цим молодиком з сивою головою, зробити так, щоб не вчинити йому того болю, який зарисовувався на обличчі, коли щось здавалося йому не по правді.

Пам'ятаю наші розмови з приводу згаданої моєї статті. Між иншим був там один епізод, який притяг особливу увагу Миколи Федоровича—це стосунки Бєлінського до Шевченка. Микола Федорович нічого не міг сказати проти самого факту: що було—те було; але я виразно бачив, що оповідання про той ганебний факт завдавало йому просто физичного болю, він сам ніби переживав почуття сорому за високо-шанованого російського критика, він бажав власною одежою закрити цю наготу його; він прохав не згадувати під цей час того, що могло б порізнити українців з поступо-

вими великоросами. І об'єктивно невдалі його аргументи дихали таким суб'єктивним переконанням, що я... викреслив сам із статті епізод про Бєлінського та Шевченка.

Не раз потім ще доводилось мені, хоч уривками, стрівatись з Миколою Федоровичем. І раз-у-раз вражало мене в йому це поєднання великої сили переконання з великою ж силою щирости та лицарського завзяття. Почувалося, що він увесь у тому, що робить і говорить, що инакше говорити й робити він не може і ніяка сила не всилує його піти проти своєї думки, проти власного переконання. Бувають такі щасливі люде, у яких думка ніколи не розминається з ділом — Анненський був одним із таких людей і він зачаровував усіх безпосередньою силою своєї щирости. Оця його вдача ще більш, ніж публіцистичні та наукові заслуги (а й вони дуже великі) притягала до його симпатії навіть чесних, ідейних ворогів і витворила серед них ту атмосферу загальної пошани та любови, яку сіяв кругом себе Анненський.

Тим то й гірко так під час загального зневірря й апатії почувати, що не стало цієї людини кришталевої віри, людини чистого слова і діла— цього справжнього лицаря без страху і догани.

IV. Герой моменту *).

Дивлюсь я на тебе і думаю:
де ти такий узявся?
„Хазяїн" Тобілевича.

Кожного разу, коли здумаю про Суворина, згадується мені це питання. Де справді взявся на ідеалістичному полі російського письменства такий надзвичайно „реалістичний" злак, як Суворин? Як на пісному грунті журналістики російської він зумів здобути собі не тільки слави, популярности й дійсного впливу, а й маєтків великих? Звідки на цього

*) „Рада", ч. 187.

мазунчика долі сипалося, як з чарівної торбинки, все те, чого треба для показного успіху в житті: для того, щоб син кріпака, простий народній учитель— помер милійонером, впливовою людиною, до голоса якої прислухалися з вершечку власти?

На питання—„де ти такий узявся?“ — герой з комедії Тобілевича відповідає дуже коротенько: „хазяїни викохали“. Ця відповідь немов улипла й до Суворина: його дійсне теж „хазяїни викохали“,— принаймні той Суворин, що став типом, героєм свого часу, справді великою мірою був вихованцем тих „хазяїнів“, що стоять на аван-сцені російського життя й досі. З того часу, як Суворин знайшов свого „хазяїна“ і, занехаявши „помилки молодих літ“, віддавсь йому увесь до останньої волосинки на голові, став до його на службу — з того тільки часу він і став справжнім Сувориним: тим, мовляв, „талановитим журналістом, що розмінявсь на п'ятачки „за-для лакомства нещасного“; хамелеоном, що буває і червоним і чорним і всім дуже догожає, запитуючи: „чего изволите?“; флюгером, що залюбки повертається на всякий вітер з гори; Скалозубом і Молчаліним в одній особі; „Лисом-Микитою“, що з усякої води сухим вийде і свого добуде“ *). Бюрократія, в якій знайшов собі хазяїна Суворин, справді таки „викохала“ цього найкращого собі прислужника, що перший і єдиний може її не зрадив до самого скону, і від неї досяг такої ласки, за яку дійсне міг почувати вдячність, одслужуючи не з остраху тільки, а і з щирого серця. „Хазяїни викохали“—це перша основа до нарождення такого Суворина, як типа.

Але цієї першої основи, певна річ, було б занадто мало: треба було й другої, що корінилася в самій вдачі Суворина, як людини. І в його вдачі така основа знайшлася, в душі забреніла голосно струна, що озвалась теплом на хазяйську ласку. Це був, знов виймаючи характеристику з комедії

*) „На ювилей „Лиса-Микити“. „Рада“, 1909, ч. 49.

Тобілевича, „промітний чоловік“, що і риби наловить, і ніг не замочить, що на свою користь особисту зуміє повернути всі хитання свого хазяїна, кожен його непевний ступінь, навіть усяку його помилку. Служити Суворин служив, служив щиро, од усього серця, але не безоглядно. Маючи добрий нюх, він наперед угадував, де небезпека — не для хазяїна, ні — а для себе самого, і тоді він міг навіть показувати зуби своєму хазяїнові. Здавалося, що він веде за собою бюрократію, що вона прислухається до його голосу. Але так тільки здавалось: Суворин просто награвав, як добрий виртуоз, на психології людей „нашого круга“, підшіптував їм те, що вже носилось у повітрі, як можливість. І це вміння принюхатись, спостерегти те, що було тільки-но в зародку, і вдарити ніби на новий курс—ніколи не одурило Суворина. Під його ударами падали впливові люде (напр. діячі „Священної Дружини“ на початку 80-х років), але падали тільки тоді, коли сами підгнивали до краю: Суворин просто вмів розглянути порожне дупло в міцному, здавалось, стовбурі, і тоді без жалю кидався на стовбур і, звичайно, дуже легко валив його на прах. З газети Суворина вперше залунало й крилате гасло: „Росії треба не реформ, а реформи“,—і знов же не через те, щоб він був прихильником тієї „реформи“: він просто побачив, що ніякими латочками не залатати на той час страшних проломів у власній позиції. І коли сподівана „реформа“ об'єднала проти себе всі темні сили й сама захиталася, коли реакція знов зробилась силою—той самий Суворин був першим, що почав топтати її з усією енергією типового прислужника. На „реформі“ він своє вже взяв і більш вона йому була непотрібна. Промітний чоловік: риби наловив, ніг не замочивши...

Таким скрізь і всюди був цей безперечно талановитий журналіст, що почав з співробітництва в ліберальних часописах, а скінчив... скінчив „Новымъ Временемъ“,—цим апофеозом огидного міщанства, золотої середини, дрібного опортунизма та

прислужництва, схиляння перед низькими інстинктами міщанського громадянства. В історії російської журналістики не було, здається, шкодливішої над Суворина фигури, з його викоханою дитиною, отим „Новымъ Временемъ“: вовк з своїм одвертим хижацтвом не такий страшний, як лис з м'ягкими рухами та в'юнкою натурою. Більш 40 років, день у день, без упину, величезні аркуші „Новаго Времени“ несли отруту в громадянство, сіяли кукіль, занечищали поле громадської думки,—а це ж дурно не минає і довго ще доведеться виполювати ті бур'яни, що сіяла тямуща, досвідчена рука. Кажуть, що Суворин особисто був кращий за своє „Новое Время“, що його статті — чистіші за те, що̀ поруч їх друкувалося. Це безперечна правда, але характерно вже те, що ватажок „нововременців“ мирився з усякою нечистю на сторінках своєї газети. Це тільки показує, як умів цей промітний чоловік пристосуватися до всього, що йшло йому на користь, як він свідомо принижував себе й свій хист перед „його величністю“ — міщанством всеросійським та найвиразнішим заступником того міщанства, бюрократією. І для Суворина краще було б, як би він був гірший за свою газету: може, хоч несвідомо, він тоді б менше лиха накоїв, ніж дивлючись зверху на своїх товаришів та керуючи їми своєю розумною головою.

Тепер, по смерти Суворина, серед реакційних панегиристів повстала тенденція постригти його у великі люде, поставити поруч мало не самого Толстого. Психологично це можна зрозуміти: виносячи на верх Суворина, його духові діти сами себе виносять. Але й по-за цим єсть таки трохи правди в тих панегириках чорної преси, хоч ту правду треба з иншого боку брати. Це й справді таки був великий чоловік—великий на малі діла та гидотні справи, великий у крутійстві, хамелеонстві, возвеличенні міщанства та прислужництва. І нічого дивного нема, коли всеросійське міщанство б'є поклони перед своїм привідцею, як не буде і в тому, коли воно захо-

диться ще й пам'ятники йому становити. Всякий час має своїх героїв, — і дійсним героєм нашого промітного часу тільки й може бути отакий промітний чоловік, що і риби наловить, і ніг не замочить.

Але він таки занадто вже її наловився й не далеко зайде в будуччину з такою великою вагою своїми „не замоченими“ ногами. Це герой одного тільки моменту,—хочемо думати, вже скінченого в російській історії моменту, і популярність його тільки до вечора, коли зайде сонце всіх „ликующихъ, праздно болтающихъ“... А що їхній день до вечора наближається—це безперечно, як і те, що за нового дня не буде ходу таким промітним людцям, як Суворин...

V. Дві позиції*).

Як відомо, початок сили та впливу Суворина належить до половини 70-х років,—коли, з одного боку, офіціяльна Росія посунула на Балканський півострів „братів-слав'ян визволяти“ од турецьких порядків, а з другого—у себе дома обстоювала за порядки, що по своїй суті мало чим ріжнилися від турецьких (згадаймо хоча б акт 1876 р., що заборонив українське письменство). Ліберальний „Незнакомецъ“, тоді вже видавець „Новаго Времени“, своїм добрим нюхом зачув, яку йому особисто можуть користь дати ті „странныя идеи“, що попереду, в формуловці Каткова, викликали у його саму огиду, і рішуче схилився до „національної політики“. Він не помилився: барабанний патріотизм в атмосфері шовиністичного чаду так припав до серця середньому обивателеві, а особливо бюрократичним верствам, що „Новое Время“ зразу ж зробилося дужим конкурентом усім тоді впливовим часописам, а незабаром і зовсім забило їх. На слав'янах Суворин зробив добрий „гешефт“, поклавши їх в основу свого власного добробуту.

*) „Рада“, ч. 188.

Це тоді ж таки завважив Драгоманов, що виступив з острою критикою позиції російських „визволителів“ взагалі, а з'осібна російської преси та самого Суворина. Нагадати цей епізод особливо буде тепер до речі, коли смерть Суворина викликала багато згадок про часи, що винесли його на вершок літературного й громадського впливу.

Драгоманов, що здавна серйозно цікавився слав'янськими рухами, ставлючи їх у тісний зв'язок з національним рухом у своїй рідній стороні,—як ніхто инший бачив, як мало знає російська преса про дійсне становище слав'ян і як мало може вона претендувати на керування в цій справі. Шовинистичні крики та барабанний патріотизм не тільки не закривали йому, як иншим, з-перед очей, а, навпаки, краще виявили справжню суть словесної кампанії на газетних сторінках—оту „традиціонную жилку Ивана Калиты и Аракчеева“, що нічого доброго слав'янам не віщувала. І от у статті „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“ („Молва“, 1876 р.) Драгоманов обурюється на заходи російської патріотичної публіцистики коло того, щоб „свести на нуль разницу между сербскимъ вопросомъ и ташкентскимъ во внѣшнемъ и внутреннемъ, щедринскомъ, смыслѣ“ *), пробуючи разом на инший бік повернути увагу громадянства в слав'янській справі. „Свѣжее, новое, чистое дѣло надо и ставить на свѣжую основу, доказывать чистыми аргументами, а не подлаживаться къ застарѣлымъ, часто патологическимъ инстинктамъ“ **),—резюмує свій погляд наш письменник. На зразках, узятих з російської преси, а надто з писаннів самого Суворина, Драгоманов яскраво показує всю нетямучість російських проводирів та нещирість їхніх войовничих вигуків, усю ту „комедію визволення“, що мала на увазі не так добро слав'ян, як егоїстичні інтереси російського централізму. „Съ Суворинами дружи, да камень за

---

* Драгомановъ—Собраніе политическихъ сочиненій, т. II, стр. 26.

**) Ibid. 25.

пазухой держи"—ось як сформулував Драгоманов вражіння серед слав'ян од тих голосів, що залунали тоді в російській пресі про слав'янські справи,—і дійсність незабаром показала, скільки чисто пророчої проникливости було в цих словах Драгоманова.

Тим часом на цю статтю, що разом дає й майстерний нарис того, як розвивається національно-політична свідомість у пригнічених слав'ян, обізвався не хто, як Суворин. Своїм звичаєм він силкується висміяти думки Драгоманова, виставляючи натомісць свої принципи того, як опісля назвав наш публіцист, „скалозубовскаго славянофильства", що роспаношилось тоді цілком на розлогих сторінках „Новаго Времени". На цю особисту зачіпку Драгоманов відповідає знаменитим „письмомъ къ издателю „Новаго Времени"—„Турки внутренніе и внѣшніе" (окремою брошюрою, 1876 р.), де з надзвичайною ясністю й логичністю роскриває суперечність тієї позиції, яку разом з російською бюрократією заняла в слав'янській справі і „услужающая" преса. Навівши силу прикладів „турецьких порядків", що панували в самій таки Росії 70-х років, Драгоманов роскриває свій „секретъ", як іронично назвав його думки Суворин,—секрет справжнього, щирого визволення, який один тільки може допомогти не тільки слав'янам стати на власні ноги, а насамперед і Росію вивести на широку путь внутрішнього й межинароднього розвитку. Секрет цей Драгоманов виказує в двох словах—„политическая свобода". Тільки політична воля і самоврядування самої людности можуть допомогти визволенню слав'ян, і навпаки—без цих умов неможливо „служить дѣлу свободы и самоуправленія славянскихъ и неславянскихъ племенъ даже подъ Турціей" *). Більше навіть, свої хатні „турецькі" порядки були й лишаються найкращою підпорою турецькому пануванню над слав'янами. „Нужно,—кінчає Драгоманов,—сдѣлать всю внутреннюю и внѣшнюю политику страны дѣйстви-

*) Ibid. 55.

тельно славянскою, народною, реформирующею и освобождающею! Нужно, словомъ, и для братьевъ и для самихъ себя устроить домъ, въ которомъ можно было-бы жить хоть сколько-нибудь по-человѣчески и развиваться безпрепятственно“ *). Не треба тепер поясняти, що правда й перемога остались за Драгомановим, котрий у названій статті дав не тільки критичну картину того, що було, а й широку програму того, що повинно бути. Стаття Драгоманова на завжде останеться одним з найкращих зразків політичної публіцистики як широтою поглядів, так і з чисто позверхового боку—палким тоном своїм, щирістю й безпосередністю та влучністю характеристик.

В цій старій полемиці з приводу все ж і досі нового питання виразно встає перед нами дві позиції. Одна позиція того „скалозубівського слав'янофильства“, на якій стояв ціле життя своє Суворин, і друга—того щирого, народолюбного и демократичного слав'янолюбства, з якої ніколи не сходив Драгоманов. Ці ворожі позиції й досі не минулися, і досі знаходяться прихильники і тієї й другої. Але тепер ми вже ясніше бачимо, де правда: історичні події рішуче засудили зоологичне слав'янофильство і так само рішуче його антипода поставили в основу правдивих межинародніх стосунків. Позиція Суворина, оті „странныя идеи“ націоналістичної політики, збанкротувала давно вже, викликаючи тільки загальну зневагу й огиду. І тільки на силу свою покладаються її прихильники, але й сила вже не раз їх дурила, та не раз певне й ще одурить...

VI. Змій-спокусник **).

Серед столичної публіки дуже поширена думка, що то Суворин спопуляризував у Петербурзі укра-

*) Ibid. 71.
**) „Рада“, ч. 189.

їнський театр. Та й сам Суворин був такої теж думки й не раз хвалився цим: „я люблю малороссовъ и смѣло могу сказать, что содѣйствовалъ ихъ успѣху въ Петербургѣ и ихъ извѣстности въ Россіи“. Справді, Суворинові рецензії на український театр, зібрані потім у книжці з блазенським заголовком („Хохлы и хохлушки“), дуже помогли популярности коли не українського театра, то принаймні декого з українських артистів, переважно М. Кропивницького та М. К. Заньковецької. Справді, з „Новаго Времени“ 80-х років лунали палкі слова хвали українським артистам та здивування перед їх талантами. Але чи допомогло це українському театрові—то питання инше і відповідь на його не важко дати, переглянувши згадану книжку Суворина, як історичний вже, коли хочете, документ.

„Я люблю малороссовъ“—писав Суворин і писав цим разом може й правду, тільки щоб цьому була ціла правда, треба невеличкий додаток зробити: „но странною любовью“, і ця „чудна любов“ настирливо визирає на вас із кожної його рецензії. Він любив іменно „малороссовъ“, себто те невиразне з національного погляду, що̀ сам накидав українським артистам, любив до того ж не їх самих і не за-для того, що̀ вони робили, а раз-у-раз кохаючи свою потаємну думку, котра всюди пробивається в його панегиричних писаннях. Любив їх, можна сказати, тільки за-для тієї думки, і вихваляючи їх під небеса, менш усього дбав про українських артистів, про українське мистецтво. Як і до кожного діла, якого торкався Суворин, він і до українського театру впускав течію роспаду,—і не його вина, коли справа була така міцна, що не помогли тут Суворинові ні його хитрощі, ні звичайна тактика спокус.

Вже в першій своїй рецензії, звівши мову на непрактичність українського артиста—на те, що його треба вишукувати й мало не силоміць показувати перед світом, Суворин прохопився харак-

терним виразом: „надо... пожалуй, дать ему сала (!) и привезти сюда". За цим блазенським виразом пишного столичного літератора криється чудова характеристика його писаннів про український театр. Напавши на думку про „сало", Суворин увесь час орудує ним, коли говорить про українських артистів; його рецензії—то те „сало", що ним він маже артистів, маючи якусь свою потаємну думку, бажаючи досягти цим потрібних йому наслідків. Думкою тією було—спокусити українських артистів і „привезти ихъ сюда", тобто — по-простому кажучи—на російську сцену. І як тонко, як хитро переводить свою думку Суворин!

Як справжній змій-спокусник, він крутиться перед артистами, розгортає спокусливі картини перед ними, умовляє, улещує, загрожує, залякує; кожного разу додасть якусь нову немов обіцянку, ніби між иншим пустить легеньке глузування з української мови, фразу про бідність української драматургії, про вузкість української сцени, про небезпеку для таланта, що може загубитись і пропасти на ній. Робив усе це він надто вмілою, тямущою рукою, де далі все виразніше й виразніше, аж поки зовсім роскрив свої карти. Вже в одній з перших рецензій, характеризуючи М. К. Заньковецьку, Суворин ставить питання: „есть-ли это только малорусская актриса или актриса вообще?" —і питання це зрозуміємо тільки згодом, коли прочитаємо й дальші рецензії. Заньковецька, Кропивницький і инші артисти—це такі таланти, що були б „первыми на Императорскихъ театрахъ". Але „большой талантъ долженъ свѣтить всѣмъ. Закакабаляясь въ узкую атмосферу мѣстнаго нарѣчія, мѣстной драматургіи, которая даже ничего не черпаетъ изъ европейскаго репертуара, большой талантъ обрекаетъ себя на второстепенную роль". Звичайно, можна українською мовою грати й п'єси світового репертуара, і Суворин один раз просто радить перекладати їх, „если у малорусскихъ актеровъ непреодолимая любовь къ своему язы-

ку", ніби не знаючи, що такі переклади були тоді просто заборонені. Згодом у його вже нема мови про переклади, зате в кожній рецензії знайдемо жалі на те, що українці не слухаються щирих його порад і уперто лишаються в своїй сфері. „Вмѣстѣ съ восторгомъ предъ этимъ изумительнымъ талантомъ,—пише Суворин про Заньковецьку,—является сожалѣніе, что артистка продолжаетъ играть только въ малорусской наивной драмѣ... но когда-нибудь она пожалѣетъ о томъ, что предпочла г. Карпенка всѣмъ великимъ дарованіямъ". „Да будетъ стыдно г. Кропивницкому, если онъ уѣдетъ со своею труппою изъ Петербурга, не давъ ни одного спектакля по-русски". „Можно, конечно, при извѣстномъ упорствѣ стать у стѣны и дальше не двигаться, но это не можетъ съ выгодной стороны рекомендовать ни таланта, ни человѣка". Такими фразами пересипано всі рецензії Суворина і його „любов" до українських артистів найбільш виявлялася в цьому бажанні, щоб вони перестали бути українськими.

Ці речі змія-спокусника, як знаємо, не мали бажаних йому наслідків: українці лишились українцями, виявивши свою подяку Суворинові хиба постановкою двох актів „Татьяны Рѣпиной" на бенефис Заньковецької та ще, опісля, знаменитим ювилейним подарунком з написом: „раз добром налите серце в вік не прохолоне" (це у—Суворина!)... І от разом з тим, як зникала у Суворина надія на те, що українські артисти його послухають—зникав і палкий тон його, холов ентузіязм. В останніх рецензіях ясно вже пробивається той образливо-поблажливий тон столичного літератора, що знижає себе до „хохловъ",—тон, якого попереду не було помітно зовсім. „Сало" не помогло, його вже не треба було, то Суворин його й відкинув.

В стосунках своїх до українського театру Суворин був тільки Сувориним: не мистецтво цікавило його само по собі, а націоналістичні тенденції, і пророкуючи напр. Заньковецькій славу „пер-

вой звѣзды“, як що вона перейде на російську сцену, він просто дуже дотепно грав ролю змія-спокусника. Та, на щастя, цим разом він не досяг свого. І ми дожили до того, що співробітники й товариші Суворина пишуть, з його благословення, доноси на український театр, як на польську інтригу та політичне знаряддя „мазепинства“. Цей останній нововременський фортель найкраще показує, яку мав ціну отой ентузіязм до українського театру, що виявляв колись „сам“ голова нововременського парламенту.

Українське життя року 1912-го*).

Українське життя... Ще якийсь десяток, навіть менше, років тому такий заголовок можна було б хиба з великою натяжкою поставити. Українського життя в Росії—не як певної течії громадської, а як щоденної практики—власне не було зовсім. Про його ми могли мріяти, його могли бажати, але говорити про його—ні. І от тепер, не вважаючи ні на що—ми все-таки можемо робити навіть огляд тому життю, підводити підрахунки, вираховувати баланс. Можемо говорити навіть не тільки про втрати (це вже річ у нас звичайна!), але й про здобутки. Можемо, не вважаючи ні на що, наперекір тим силам, які бажали б, щоб те життя припинилось цілком і не завдавало їм зайвого клопоту.

Не вважаючи й наперекір... А може почасти навіть через оті саме ворожі сили, що воюють репресіями, заборонами та нападами, бо як-не-як, а така тактика супроти українства найдужче, може, сприяє за теперішніх часів популяризації нашої справи, розносить славу про неї навіть там, де може й не почули б нічого про „якесь там" українське питання та українські інтереси. З другого боку, самі ці репресії показують, що занадто вже увійшло в життя українство, коли заходи проти його з кожним роком усе збільшуються, і проте не тільки не меншає число людей до його причетних, а навпаки, можна сказати, з кожним роком зростає. Інтенсивність репресій і разом зростання свідомости

*) „Рада" 1913 р., ч. 1.

дає добру ознаку тому, що українство міцно вже закорінилося в житті, виявляється по всіх його сферах і стоїть твердо проти супротивних течій. Це, може, найцікавіша і найкоштовніша риса з тих, що характеризують сучасне становище українства в Росії. Найкоштовніша тим, що показує хоч повільний, але певний зріст і самої ідеї, і практичного її вживлення в тих або инших формах у житті. І коли ми згадаємо, за яких зверхніх обставин доводиться тій ідеї пробиватися в життя, то тим більшої ваги ми їй надаватимемо.

Отже про репресії насамперед, бо вони скрізь і завжде нам про себе найперше нагадують, стоять на першому плані нашого національного життя. Минулий рік, як і попередній, одміряв нам нову пайку цього добра і, здається, ще збільшив її проти звичайної міри.

І цього року ми перейшли довгу низку тих митарств, якими характеризується тернистий шлях українства вже здавна. Бачили ми боротьбу з українською мовою по всіх ділянках, почавши од школи й кінчаючи пресою та громадським життям (заборона спектаклів, читаннів на вечірках та ялинках, розмов і дебатів на зібраннях, співання пісень по селах, друкування оповісток та написів на похоронних стрічках і т. и., і т. и.); бачили ми побільшений інтерес до українських виданнів, що виявлявся штрафами, конфискатами, заборонами читати й передплачувати наші часописи; чули про те, що міністерство внутрішніх справ виявило раптом зацікавлення до тих товариств, що держать українські бібліотеки та вживають української мови в своєму хатньому житті. І як наслідок цього зацікавлення, маємо вже й нові жертви. За найтяжчу з-межи їх треба, певне, уважати український клуб у Київі, що відповів за гріхи цензурних установ, які пустили до читальні клубу газету з „крамольним“ заголовком та змістом...

Це, кажу, та звичайна порція „незалежних обставин“, яка належиться українству що-року й

яка одміряється систематично з невичерпаною щедрістю... Але була й деяка надвишка, яка не кожного року трапляється, але цього року над міру вже стала. В-осени бачили ми цілу пошесть розбишацьких нападів на українські інституції в Київі, Кам'янці, то-що. Запальні націоналісти перейшли од слів до діла, од україножерних вигуків по „Кіевлянинах" та „Подолянинах" до трощення шибок в українських редакціях, книгарнях та товариствах, до заливання чорнилом тротуарів перед ними, на знак, певне, чорної глибини свого обурення... І це робили не тільки люде з громадського дна. Далеко гірше, що тактика манифестацій по шибках прищеплюється і цілком, здавалося б, інтелігентним сферам. Згадаймо, напр., виступи варшавського студентства не тільки проти портрета українського поета, але й проти українського навіть борщу (аби „не мазепинський"!)—і ми зрозуміємо, який поступ робить україножерство. Як і кожна пошесть моральна, як обливання купервасним маслом, україножерство шириться і з моральних низів, од темних людей, переходить вище й захоплює тих, що мають претензії на титул інтелігенції. Те ж саме і з пресою. Од позаторішніх виступів усяких „богданівців" по низах друкованого слова пошесть розлазиться вище й захопила вже не тільки „ліберал-паспортистів" з такого собі немудрого „Утра Россіи" (д. Кашкаров, то-що), але не минула й таких осередків „русской мысли", за який уважається напр. популярний колись журнал „Русская Мысль". П. Струве з його закликом до ідейної, але безоглядної (безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ") боротьби з українством замикає собою поки що ту еволюцію, яка зайшла в цій справі серед деякої частини російського громадянства. Навіть у такій специфичній сфері, як доноси, маємо чималий поступ,—звичайно що-до обсягу. Од газетних „думъ и настроеній" того чи иншого Савенка до солідного тому на 600 сторінок друку („Украинское движеніе"... Щеголева) дістанція таки величенька. І цю дістанцію минулого

року переступлено... „Купервас“ без упину цілими ріками пливе й розливається—на пострах та шкоду українству...

З инших „купервасних“ подій минулого року зазначимо кілька окроме. Питання про відокремлення Холмщини перейшло всі законодатні інстанції, і після завзятої в них баталії, коли згадано було про всіх і все, тільки найдужче заінтересовану українську людність на Холмщині проминуто—дістало нарешті форму законодатного акту. Але... „возъ и нынѣ тамъ“: справа загрузла в нетрях життя і, здається, нема надії, щоб вона звідти рушила. Принаймні довелося знов апостолові Холмському, єп. Євлогієві, одбувати паломництво до Петербургу й отирати пороги по петербурзьких канцеляріях з своїми слізницями про „долю занедбаного краю“. „Возъ и нынѣ тамъ“ і в другому питанні. Св. Синод, що р. 1908 поблагословив був на науку українською мовою по церковних школах на Поділлі, раптом торік схаменувся й забрав своє благословення назад. Це, звичайно, нікого не здивувало, як не здивувала й Державна Рада, що ухвалила так званий Lex Pichniana: до шкільного законопроекту зроблено в Державній Раді спеціяльний додаток, щоб на Україні та Білорусі одразу, з першого ж дня, починати по народніх школах науку державною мовою. „Вони не просять“—отже й не треба „їм“ давати нічого,—так ніби міркували члени високої палати. Проте й віз народньої освіти загруз на тому ж таки місці, що й перше, бо цілий законопроект кінець-кінцем зведено ні на що й одкинуто. До сенату теж дійшла була минулого року українська справа: судили там „малороссійскаго поэта“ Шевченка й присудили обкраяти йому його книжку, що „Кобзарем“ зветься. Не пощастило, як бачимо, українству по всіх „високих місцях“, куди лиха година була його загнала...

Але доля зате надолужує „по низьких місцях“, де малі люде звикли до голосу життя прислухатися й на його потреби зважати. Такий голос життя чули ми і на вчительських курсах по Україні, й на ко-

оперативних з'їздах та дрібних сільських виставках, і від тих тисяч людей, що своїми підписами вкривали привітання борцям за український університет, і від тих невидних трудовників, що потиху, але невтомно працюють між нашим народом, ширючи серед його просвіту, свідомість та любов до свого рідного. Симптоматично вельми, що не вважаючи на тяжкі невимовно обставини життя, число українських часописів не тільки не зменшилось, а ще навіть зросло за минулий рік; симптоматичний і той успіх, якого заслужив собі український орган російською мовою „Украинская Жизнь". Симптоматичне й те становище, в яке стало українство на виборах до четвертої Думи, що відбувались минулого року, й ті стосунки, що починають до нашої справи виявляти чужі люде (ті самі вибори, анкета „Украинской Жизни" і т. и.). Не нагадуючи подробиць, бо вони певне ще у всіх у пам'ятку, скажу тільки, що минулого року українство вийшло на широку арену справді громадського життя й поставило себе на очі ширшого громадянства. І можна вважати, що цей прилюдний іспит минув для нас не зле, як на наші обставини.

З пам'ятником Шевченкові й минулого року все ще не покінчено так, щоб справа стала на зовсім певний шлях. Жертви прибувають (тепер зібрано вже над 115.000 карб.), хоча багато адміністраторів, од нижчих і до вищих, показувало свою силу на тих, хто зважився був збірати гроші на „крамольний" пам'ятник (ціла Чернігівщина, тощо). Але гірше справа стоїть з оргазаційною стороною діла. Не маємо досі ні певного місця на пам'ятник, ні проекта доброго. Третій конкурс, що відбувся 20 декабря, знов не дав ніяких результатів, і тепер, здається, справа нового конкурсу й новим піде шляхом, обернувшись до системи особистих запросин до конкурсу відомих скульпторів. Треба думати, що цей спосіб зрушить нарешті справу з того місця, на якому вона загрузла.

Про події на закордонній Україні докладніше

роскаже наш львівський співробітник. Але не можу тут проминути однієї події, що має всеукраїнську вагу, а в Галичині минулого року панувала, можна сказати, над усим иншим. Це—читачі догадуються —справа українського університету в Львові. Справа, що стільки вже забрала жертв і так багато енергії та напруження коштувала, нарешті стала на певний грунт і щасливий кінець її вже недалеко, принаймні його вже видко. Але може найважніше власне для нашого часу з усієї справи та величезна моральна перемога, яка зайшла минулого року й яка безперечно подвоїть енергію та завзяття борців за добро народнє. Яка це перемога справді велика, видко хоча б з новітньої позиції тутешніх українофобів в університетській справі. Замісць глузування, як було попереду, „Кіевлянинъ" раптом вдавсь до меланхолії й тільки думкою багатіє, міркуючи, як би то добре було, щоб той український університет та на „русскій" перевернувся. І навіть не рятує меланхоличного становища українофобської газети та злість, якою приперчено, давнім звичаєм, її комедні міркування.

З звичайної щорічної подати людьми невблаганному косареві людського життя зазначимо насамперед тяжку втрату в особі М. В. Лисенка (24 октября). Смерть великого художника і громадянина тяжким болем ударила по серцях, озвавшись по всіх сторонах України й далеко за її межами. І той величній похорон, що справила Україна своєму натхненному співцеві, показує, що рідний край уміє шанувати своїх діячів. З инших небіжчиків годиться пом'янути „не злим тихим словом": Гр. Цеглинського (10 октября) письменника і громадського діяча в Галичині, доктора Ю. Грибинюка (22 лютого), члена другої Державної Думи В. Хвоста (11 октября), М. Филипського (20 августа) і В. Макаренкову (10 ноября). В своїй сфері і в міру своєї сили кожен з них служив нашій спільній справі національного відродження, і рідний край повинен промовити над їхними могилами вдячне: „земля пером".

Кінчаю тим, з чого почав. Не вважаючи ні на що, українське життя таки єсть, таки ширіться й розвивається, проходить у глибінь народніх мас, нових прихильників і нові позиції здобуває. І цих здобутків не видерти тими заходами, з якими тільки й можуть проти нас виступати наші супротивники. Репресіями та ворогуванням в усякому разі такі справи, як наша, не рішаються ніколи.

ЗМІСТ.

І. З нашого життя. Стор.

I.	(Про богданівців)	3
II.	(Про Струве)	11
III.	(Про Струве)	21
IV.	(Про Струве)	34
V.	(Про Струве)	46
VI.	(Про Струве)	56
VII.	(Про В. Дорошенка)	70
VIII.	(Про В. Дорошенка)	80
IX.	(Про клерикалізм)	91
X.	(Про Холмщину)	99
XI.	(Про Кашкарова)	106
XII.	(Про вибори)	113
XIII.	(Про вибори)	121
XIV.	(Про вибори)	129
XV.	(Про пресу)	138

ІІ. Теорія й практика націоналізму.

I.	Російський імперіялізм	149
II.	Дипломатична робота	159
III.	Без позиції	169
IV.	Сторонні люде	175
V.	Великих слів велика сила	179
VI.	Сталеві обручі	182
VII.	Логика націоналізму	186
VIII.	Про одну утопію	189
IX.	„Пропала книга“	191
X.	Дикі люде	193
XI.	Наука спритних пальців	195
XII.	Гнила мотузочка	198
XIII.	Для хатнього вжитку	200
XIV.	Політичне хамство	203
XV.	Ще одна ліквидація	206
XVI.	Перша ластівка	209
XVII.	Ще одна пересторога	211

Ш. За освіту.

Стор.

I. „Вони не просять“ 214
II. З новим роком 222
III. До побачення 226
IV. Паперова гребля 329
V. Кривенькою стежечкою 232
VI. Промовисте німування 235
VII. Два протести 237
VIII. Боротьба за освіту. 240
IX. Небезпечні игрaшки 242
X. Наслідки обструкції 245
XI. За український університет 248
XII. Україножерна потіха 250

IV. Inter arma.

I. Перед війною 254
II. Східнє питання й українці 256
III. 1812-й рік на Україні 261

V. З літератури.

I. Поезія самотности 281
II. Незужитий капитал 289
III. За невсипущу працю. 297

VI. Серед чужих.

I. Пушкин і українство 300
II. Герцен і українство 303
III. Пам'яти М. Ф. Анненського 310
IV. Герой моменту 312
V. Дві позиції 316
VI. Змій-спокусник 319

VII. Українське життя року 1912-го 324

Приймається передплата

на українську

політичну, економічну й літературну газету

РАДА

рік видання восьмий,

Виходить у Київі що-дня, окрім понеділків та днів після великих свят, українською мовою, по програмі звичайних великих політичних газет.

Ціна з пересилкою в Росії на рік 6 к., на піл року 3 к. 25 к., на 3 міс. 1 р., 75 к. на 1 міс. 65 к.

Київ, В.-Підвальна, 6.

ДРУКУЮТЬСЯ:

С. Єфремова—Співець боротьби й контрастів (Ів. Франко).

Шевченко (Збірка).

Літературні нариси й характеристики.

Mortuos plango.

Книги С. Єфремова.

Въ поискахъ новой красоты. К. 1902.
Праздникъ украинской интеллигенціи. К. 1903. } (роспродані).
Торжество украинской пѣсни. К. 1904
На мертвой точкѣ. К. 1904. Ц. 30 коп
Литературный Банавентура. К. 1905. Ц. 15 коп.
Бытописатель пореформенной Украйны. К. 1905. Ц. 9 к.
Замѣтки на текущія темы. К. 1905. Ц. 9 коп.
Памяти В. В. Лесевича. К. 1905. Ц. 9 к.
Національне питання в Норвегії. Львів. 1902. Ц. 15 к.
Офіціяльна критика на Шевченка. Л. 1905. Ц. 10 к.
Шевченко й українське письменство. К. 1907. Ц. 5 к.
Марко Вовчок. Літературна характеристика. К. 1907. Ц. 10 коп.
Літературний намул. (Про Винниченка) К. 1908. Ц. 15 к.
Карпенко-Карий. Літературна характеристика. К. 1908. Ц. 15 коп.
Тарас Шевченко. Вид. „Просвіти“. К. 1908. Ц. 10 коп.
Єврейська справа на Україні. К. 1909. Ц. 15 коп.
Гнучка чесність. (Про Винниченка) К. 1909. Ц. 5 к.
Між двома душами. (Про Гоголя). К. 1909. Ц. 5 коп.
З громадського життя на Україні. СПБ. 1909. Ц. 20 к.
Муза гніву та зневірря. (Про Олеся). К. 1910. Ц. 8 коп.
Фатальний вузол. (Про Короленка). К. 1910. Ц. 20 к.
Серед сміливих людей. К. 1911. 20 коп.
Новий документ до старих позвів. К. 1912. Ц. 15 коп.
Борис Грінченко. СПБ. 1913. Ц. 5 коп.
Історія українського письменства. СПБ. 1911. Ц. 2 карб.
Над могилою Б. Грінченка. К. 1910. Ц. 50 коп.
Чистому серцем. Пам'яти В. Доманицького. К. 1912. Ц. 40 коп.

Продаються по всіх українських книгарнях.

Склад видання в „Українській книгарні“,

Київ, Безаківська, 8.

Ціна 1 карб.

178

3 крб. 50 коп.

9 рц 96 коп (1986 г)
Р Л 1944
2 9/16
9 9/16
БІБЛЇОТЕКА
АУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.
III 25429
25429
С. Єфремов.
Зарік
1912.